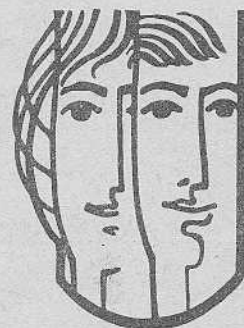


ЁШ ГВАРДИЯ

ЎЗБЕКИСТОН
ЛКСМ
МАРКАЗИЙ
КОМИТЕТИ ВА
ЎЗБЕКИСТОН
ССР
ЁЗУВЧИЛАР
СОЮЗИНИНГ
ОРГАНИ



(61)
ЯНВАРЬ

Ойлик
адабий-
бадий,
ижтимоий-
сиёсий
журнал

Бош редактор:
Омон МАТЖОН

Редакцион коллегия:
Эркин АЪЗАМОВ,
Эркин ВОҲИДОВ,
Андрей ДЕМЕНТЬЕВ,
Баҳодир ЖАЛОЛОВ,
Гулчеҳра ЖҶРАЕВА,
Жиянбой ИЗБОСКАНОВ,
Олимжон ИСМОИЛОВ,
Муроджон МАНСУРОВ
(бош редактор ўринбосари),
Улуғбек МУСАЕВ,
Фарҳод МУСАЖОНОВ,
Насриддин МУҲАММАДИЕВ
(масъул секретарь),
Урие ЭДЕМОВА,
Абдуқодир ЭРГАШЕВ,
Ғаффор ҲОТАМОВ.

Тошкент
«Ёш гвардия» нашриёти

Қосимбековнинг «Синган қилич» китобига битик

Тундан қўрқма!
Тунни ич!
Ва мағрур боқ сахарга.
Синган бўлса гар қилич,
Айланур у ханжарга.

Қиш

Қиш шамоли увлади,
Совуқ қотар вужудим.
Титрагайман шамолда
Яп-яланғоч гужумдек.

Қарға қўниб бошимга,
Қорни чорлай бошлайди
Ва осмонда муз парча
Ялт-юлт порлай бошлайди.

Совуқ. Совуқ. Ох, совуқ.
Томирда кезар титроқ.
Усиб чиқар қўрқувдан —
Юрагимдан бир япроқ...



Шайхзода хотирасига

Кўкка зийрак қулоқ тутарди
Тутмоқ бўлиб тун овозини,
Қиз юзига энгашган каби
Энгашарди қоғозга бирдан.

Кечалари ойнинг шуъласи
Еритаркан шеър қоғозини,
Тутатарди папиросини
Ениб турган қалами билан.

Шашмақом

Дардим,
Бахтим,
Қайғу ҳасратим,
Қувончим,
 ўч-жасоратимсан.
Кўксимдаги хаёлимсан сен,
Бўрону суронимсан сен!

Сен қуёшдан сачраётган нур!
Оловсан!
Чўғ!
Ўтли шарорсан!
Сен боболар қабрининг гули
Дилга сочган аччиқ ифорсан.

Тилла узук кўзида ётган
Заҳарсан сен — тотдим, биламан.
Сен ханжарсан, кўксимга ботган —
Суғириб олсалар, ўламан.



* * *

Бу кўшиқ тун ичидан келар,
Юлдуз каби жимирилар вужуд.
Ер йўк. Кўк йўк. Фақат тун, йўллар
узра кечган шу кўшиқ мавжуд.

Ой нурлари гиёҳ бошларин
чўмилтирар тунги сўқмоқда.
Кимдир артмай кўзин ёшларин
шу сўқмоқдан ўтиб бормоқда.

Кўшиқ унинг ичидан келар,
қайтаётган инсон ичидан.
Йўл тошларин қирра-учидан
оёғи қон, чопқиллаб елар.

Оҳ бу кўшиқ.
Инсон танига
қандай сиғди бу ҳасрат, бу нур.
Бу кўшиқмас. Бу Ватанига
қайтаётган саргашта Бобур.



* * *

Ким илондан қўрқса, албатта,
Чақар уни бир куни илон.
Ким осмондан қўрқиб яшаса,
Ўлдиради уни шу осмон.

Ким душмандан қўрқса, бир куни
Душман келиб айлар уни қул.
Ким курашдан қўрқса: албатта,
Орзуларин бари бўлар қул.

Нодонлардан қўрқса ким агар,
Нодон келиб уни айлар хор.
Ким халқини айласа бадном,
Шу халққа у бир кун бўлар зор.

Кимки қўрқар зулматдан, тундан,
Қурашмаса офтоб деб, ёниб,
Жон беради бир кун қўрқувдан
Зулмат аро адашиб, тўниб.

Ким мозийдан ўгираркан юз,
Юз ўгирар келажак ундан.
Тонгга қараб қанча чопмасин
У чиқолмас ҳеч қачон тундан.

Ким дўстидан қўрқса, албатта
Уни енгар ҳамиша душман
Ва қўлида жаранглар мангу
Қўрқув солган занглаган кишан.



* * *

Қоратоғ тошларига
Урилиб, балқди ғуруб.
Мен тўймасдан боқаман
Сокин қирғоқда туриб.

Қуёш сочин йиғаркан
Қоратоғнинг тошидан,
Югуриб етай дейман,
Ушлай дейман сочидан.

Хув, хилватда бир чироқ
Ёнди — қуёш амри бу.
Тонг қайтгунча бечарчоқ
Энди ёниб турар у.

Шу чироқнинг нуридан
Еришиб турар қоғоз,
Уни тирилтиради
Қўксимдаги ёш овоз.

Лорканинг ўлими

Уни тонгга тираб отдилар,
У йиқилди...
Сўнг яна турди.
Ва ёшгина букри бир аскар
Қўндоқ билан бошига урди.

У жон берди, аммо аскарлар
Шоша-пиша ортга қайтаркан,
Сўнг май ичиб, мунглиг қўшиқни
Жўр бўлганча бирга айтаркан,

У тирилди ва босқинчига
Айтган каби: «Бу менинг ерим!» —
Қўкрагини қонга босганча
Шивирлади: «Бу менинг шеърим!»

* * *

Кечаси... Олисида қичқирар бир қуш —
Бўғзидан чиқиб тун қулфларин очар
Бир олов... Кўзлари қамашаркан, туш
Ешарган юзларни қаритиб қочар.

Кечаси олисида қичқирар бир қуш —
Юлдузлар тўкилар кўзлар қаърига.
Бу олов тиллари таратган товуш
Ўхшайди зобитнинг совуқ қаҳрига.

Англамоқ оғирдир кеча сўзини,
У кимни қақирар кундуз ичидан.
У кимга бермоқчи, ахир, ўзини
Сув ичирган каби бўш ҳовучидан.

Ҳей, кўксим асири, қушча, алданма,
Бу олов ўзгадир, бу сас ўзгадир.
Сен уни тинглама, унга тиланма,
Сен қора дунёни чиқиб ўзгартир.

* * *

Ай, ким боғлаб қўйди шамолни тунга,
Ким пичоқлаб қўйди шамолни — увлар.
Чидамоқ оғирдир бу узун тунга
Тишлари такиллаб ким уни қувлар?!

Ҳей, тоғ, йўлни бўшат, ҳей тоғ, ерга кир,
Шамол ўтиб олсин — у толган, ҳорган.
Соқоллари нурдек ўсиб кетгандир,
Қара, музлаб қолган вужуди қордан.

У менга чирмашиб исинмоқ истар,
Шамолнинг таъми бор лабимда — тахир...
Бағрингга ол, дея у мени қистар,
Бағримга олишдан қўрқаман, ахир...

Шамолмас, қўрқитган бошқа бир рўё:
Қўксимда занжирбанд алп бор — толмаган.
Қуллик азобини тотган-у, аммо,
У шамол бўлганин унутолмаган.



УТГАН ЙИЛНИНГ ОХИРИДА ИРЛАНДИЯЛИК ШОИР ВА НОШИР ПОЛЬ ДУРКАН ЎЗБЕКИСТОН ССР ЕЗУВЧИЛАР СОЮЗИ МЕҲМОНИ БЎЛДИ. У «ЕШЛИК» ЖУРНАЛИ УҚУВЧИЛАРИГА УЗИНИНГ ҚУЙИДАГИ ШЕЪРИ ВА ТИЛАКЛАРИНИ ТАҚДИМ ЭТДИ.

Поль Дуркан



Қора қушчанинг кундалигидан

Беғам учиб, эркин куйлаб кезган пайтларим
Ҳамма мени ёқтирарди, хуш кўрар эди.
Энди бўлса қора тупроқ ичра ётибман
Ва йўқлаб-да мени ҳеч ким келмайди энди.

Ниекасл Уэст — Абфил оралиғида
Баҳайбат бир авто уриб ўлдирди мени.
Ҳайдовчининг кўзларини кўриб улгурдим —
Унинг кескир ва шафқатсиз, ёвуз кўзини.

Ўша куни йўл четида ётаркан жонсиз,
Бир йигитча ногоҳ мени кўриб қолганди,
Парларимни силаганди қўлига олиб,
Менга боқиб узоқ хаёл-ўйга толганди.

Сўнг у мени эҳтиётлаб, қўйди тупроққа,
Чуқур қовлаб ўша илиқ қўллари билан.
Шу дам унинг жони менга ўтгандай бўлди...
Билмадим, ул йигит ҳозир қайларда экан?

Беғам учиб, эркин куйлаб кезган пайтларим
Ҳамма мени ёқтирарди хуш кўрар эди.
Энди бўлса қора тупроқ ичра ётибман
Ва йўқлаб-да мени ҳеч ким келмайди энди.

ЕТТИ ИҚЛИМДАН МЕҲМОНЛАР

To the Young People of Tashkent

The world is very lucky, just at this moment. Why? Because we have a world statement of more quality — a man of the patience necessary to meet the requirements of evolution at this moment in time — Mr. Gorbachev.

*I wish you good luck in the 21st Century.
God bless you.
Paul Durkan*

МОЛОДЕЖИ ГОРОДА ТАШКЕНТА

Мир очень счастлив, как раз в данную минуту. Почему? Потому что сейчас он имеет государственного деятеля, обладающего редкими качествами — человека обязательного, который своевременно отвечает необходимым условиям эволюции в настоящий момент — господина Горбачёва.

Я желаю Вам счастья в XXI веке.
Да благословит Вас бог.

ТОШКЕНТ ШАҲРИ ЕШЛАРИГА

Дунё худди шу дақиқада беҳад бахтиёрдир. Нега? Чунки у жаноб Горбачёвдек нодир фазилатли давлат арбобиға — тараққиётнинг ҳозирги зарурий шарт-шароитларига ўз вақтида жавоб бераётган зукко инсонга эга.

Мен сизга XXI асрда бахт-саодат тилайман.
Ҳақ ёрингиз бўлсин.

Поль ДУРКАН

Дарвоқе, бу одамнинг зулми институтга ҳам етиб борган, ректоримиз, — бечора бир яхши одам, — унинг номини эшитса зириллар эди: унинг қишлоғидан ёки қариндошларидан биронта бола ўқиётган бўлса, аввало ўшанинг кўнглини олиш пайида, сиқилиб-ўртаниб юрарди.

Докладларда айтилганидай, жуда бош-бошдоқлик вақтлари эди-да.

Шундай қилиб, яшил «Нива» йўлга тушиб олди-да, жуда секинлаб кета бошлади. Албатта ўшанинг машинаси бу. Ён-веридан антенналар чиқарилган, демак, ичида рацияси ҳам бор. Машинанинг ўзи денг, яп-янги. Лекин ён-бағирдан чиқиб келди-ку, орқа ойнаси лой эди, шунинг учун ичкарида неча киши ўтирганини кўролмадим.

Жуда имиллаб кетяпти.

Биз ҳам тезликни камайтирдик. Нима қилай? Ўтиб кетайми? Бе, ўша куни институтдан думимни тугдиради: бунақа воқеалар бўлган-да, айримлар эҳтиётсизлик қилиб ўтиб кетиб балога йўлиққанлар.

Ўзи, мен сизга айтсам, бундақа ўзига хон — ўзига беклар илгари ҳамма жамиятларда бўлган ва, қизиғи шундаки, улар бари бир-бирига ўхшаган. Бироқ бизнинг жамиятимизда уларнинг пайдо бўлиши... истисно ҳолдирки, бу кишини жуда ўйлатади...

Биз ҳам «Нива»нинг оёғига қараб кетяпмиз.

Бир маҳал ўғлим инжиқлик қила бошлади: «Ада ўтайлик. Ўтиб кетайлик!» Нариги текис йўлда юришимга ўрганган-да. Бу ердаги баҳор манзаралари уни яна кўтарди. «Хўп, — дейман. — Ҳозир ўтамиз», дейман. Кейин хотинимиз ҳам хархаша қила бошлади: «Нима бўлди сизга? Мундай имиллаб қолдингиз? Йўл кенг-ку, абгон қила қолинг, адаси».

Менинг дардим ичимда: институтга тезроқ етиб олишим керак. Бу юришда, ким билади...

Хуллас, кетяпмиз. Тавба, дейман. Гоҳо «Нива» тўхтаб-тўхтаб қолади. Гўё «ўт, ўтавер», дегандай. Ўтиб бўпман: мен ҳам «Жигули»ни тўхтатиб қоламан.

Кетавердик, кетавердик.

Табиатдан завқ олишнинг ҳам расвоси чиқди. Уғил тагин хархаша қилади, хотин минғирлайди. Қизалоқ ҳам онасининг гапини такорлай бошлади.

Ана томоша!

Ҳе, гапнинг қисқасини айтсам, бир ярим ёки икки соатлар унинг орқасидан эргашиб юрдим: сал тезласа — тезлайман, секинласа — секинлатаман, тўхтаса — тўхтаб қоламан.

Баримиз бўлганимизча бўлдик: ўғил йиғлай бошлади, хотин биз билан гаплашмай қўйди, қизалоқ хўмрайган. Ўзим-чи? Менга зарил кептими шу юриш?

Институтдаги дарс ҳам барбод бўлди: довондан ошгандан кейин ҳам камида икки соат юришим керак.

Соат ўн иккига яқинлашганда, қўлларим қалтираб, машинаям қизиб кетиб, довонга чиқишимизга бир чақиримлар қолган эди, «Нива» бирдан бурилиб, чап тарафга ўтди-да, шундай тик қирга зинғиллаб чиқиб кетди. Хаёл қилдим: самолётнинг мотори ўрнатилган. Қирдан ошиб ғойиб бўлди.

Шукр қилиб, ёқаларни ушлаб қўйиб, тезликни оширдим. Довонга чиқдик.

Шундай четда ГАИ пости бор. Қарасам, бир инспектор эшикни ёпиб келяпти. Ола таёғини шундай чўзди. Тўхтадим. Хурсанд бўлган чоғда яна юрак уришини кўринг. «Йўлда бирон ноҳўя ҳаракат қилдимми?» деб ўйлайман. Инспектор ҳам — «диктатор»га қарашли одам-да! Рация орқали бир нима деган бўлса, праванинг ўн жойидан тешади. Бу йўлни бир умр орзу қилмайдиган бўламан.

Ҳужжатларни олиб чиқдим.

— Ассалом алайкум.

Сержант чест берди-да:

— Буларни жойига соп қўйинг. Хўжайин «жуда одобли бола экан» дедилар, — деди.

Карахт бўлиб қолдим.

Биз болакай одоб юзасидан у кишини йўлда қолдириб ўтиб кетмаган эканмиз!

Уларнинг фикрлаши шу-да.

Ҳа, ундан қутулганимизга минг бор шукр қилиб, йўлда давом этдик. Ҳадемай хотиннинг ҳам чеҳраси очилди, ўғилчамиз ҳам отасини танигандай бўлди, қизалоқ ҳам йиғидан тўхтади. Лекин бизнинг ишимиз расво бўлган эди: дарс ўтилмай қолди...

Орадан икки кун ўтган эди денг, бу ёқдан телефон бўлиб қолди. Ҳа? Тезда етиб келинг, Вильнюсга жўнайсиз, ўзбек санъати тарихидан маъруза ўқиб келасиз.

Бизнинг институт билан уларнинг институти орасида шундай — ўқитувчиларни айрибош қилиш, бир-бирининг санъати ҳақида маъруза ўқиш бор эди.

Яна йўлга тушдик. Яна довондан ошадиган бўлдим. Биринчидан, вақтли етиб боришим керак. Иккинчидан, биз хўжайинга хийла ёқиб қолган «одобли бола»миз. Бу гал ўтган галгидек қийналмасмиз. Кейин, «хўжайин» ҳар кунни шу йўлдан қатнайвермас...

Қоидага амал қилиб, довонга чиқиб келдим. Қарасам, ГАИ пости берк. Инспектор йўқ. Ҳа сени кўрганимдан кўрмаганим маъқул, деб машинани ҳайдадим.

Нишоб йўл. Анчагина тезлик билан тушиб кетяпман. Лекин бутун вужудим кўз-қулоқ: тагин бир бурилишдан чиқиб қолса, биласиз-ку, ундай одам еб турган таомини ҳам унутади...

Тушиб кетяпман, кетяпман. Тинчлик. Баҳор авжида. Яна булбуллар сайраб ётишибди.

Йўлда иморатлари тошдан ясалган кичкина бир қишлоқ бор эди, ундан ўтган, кабоб пишириладиган кафе келади. Шу қишлоққа етдим деганда, инспекторни кўриб қолдим. У мени анча нарида эканимда кўрган шекилли, таёғини чўзиб турибди.

Машинани тўхтатдим. Ҳар эҳтимолга ҳужжатларни олиб чиқдим. Инспектор ўрнидан жилмади.

— Ассалом алайкум, — деб олдиға бордим.

— Нега тез келяпсиз? — деди у. Чест бериш қаёқда! Мени танимагандай.

— Йўғ-э, ана спидометрни кўринг, — дедим.

— Кўриб турибман. Уч сўм, — деди.

— Хўп-хўп.

Пулни тўлаб:

— Хўжайин яхши юриптиларми? — дедим.

У афтимга энсаси қотгандек қараб турди-да:

— Хўжайин ке-етди, — деди.

— Қаёққа?

— Кетадиган жойига... Тушундингизми? Кеча партиядан ўчирилди. Бугун ишдан олинди.

— Э, қизиқ иш бўпти-ку?

— Сиз ҳам йўлингиздан қолманг, «одобли бола». Шу гап менга таъсир этиб кетди денг: худди ўша кунги одобли эканим учун дакки бергандай эди.

— Узлариям одоб масаласида каминадан қолишмас эканлар, — дедим.

У бир нима деб пўнғиллади.

Мен машинани миниб жўнадим. Йўлда келяпман. Куламан денг: «Ул, — дейман ўзимга. — Шундай бўлар экан-ку? Нега ўша куни мунча кўрқдинг? Хотининг, болаларинг олдида шарманда бўлдинг? Қанча асабинг

кетди? Вангиллатиб ўтиб кетмайсанми, номард!» дейман.

Бу одамнинг партиядан ўчгани, ишдан олиб, қамалганини эшитгандирсиз? Эшитмаган бўлсангиз, ўзингиз билган шундай «диктатор»ни эсланг: уларнинг ҳам бошига шундай кун тушди-ку? Балли... Ўзи бу ҳол — жамиятимиз учун истисно ҳол эди-да. Аммо бундан кейин ҳам ўйлатадиган ҳол...

Энди бу ёғини эшитинг: ўзимни сўкиб, номарддан номардга солиб, табиий равишда энди ўзимни мард чоғлаб кетаётсам, ишонасизми, кафедран ўтган жойдаги бурилишдан шундай қайрилган эдим, шундай чап тарафдан — сув сизиб оқаётган қир оралигидан битта... яшил «Нива» ғув этиб тушди-да, йўлнинг чети билан секин кета бошлади.

Шундай тормоз берибманки, бошим ойнага урилди. Хаёл кетган экан-да.

«Худо урди, инспектор мени алдаган экан», деб ўйладим. Яна «Жигули»ни секин ҳайдаб, у билан измаиз кета бошладим. Бояги мардлик қаёққа кетди денг?

Тезроқ юрса — тезлашаман, секинласа — секин. Қандамига қараб, ичимни мушук таталаб, «Яна кечикадиган бўлдим-да!» деб бораётиб эдим, «Нива» бирдан тўхтади-да, эшиги очилиб, битта рус боласи бошини чиқарди.

— Ҳа? — дедим. Машинамни сал илгари ҳайдаб, бу томоннинг ойнасини туширдим.

— Чё ты преследуешь? — дейди.

Қотиб қолдим.

— Извените, извените, — деб машинасига зеҳн солсам, анча эски машина.

Ўтиб кетдим. Яна куламан: «Ўл сен ваҳимачи! — дейман. — Кўрққанга қўшалоқ кўринади, дегани шу экан-да... Дадил бўл-э! Одамсан-ку? Анави «диктатор»лар пайдо бўлишдан олдин ҳам бор эдинг-ку? Ота-бобонгни эсла...»

Ана шундай қилиб, йўлда давом этдик. Шаҳарга кириб келдик.

Лекин бир нарсани яширмай айтаман: ҳали-ҳамон шаҳар кўчаларидами, овлоқ жойлардами — яшил «Нива»ни кўрсам, юрагим орқамга тортиб кетади.

Нега бундай? Ақлим етмайди. Балки буям ўйлаб кўрадиган ҳолдир.

УСТОЗ

Мени биласан: бировдан тил қисик жойим йўқ, ҳамма нарсам бор: машина, дача; китобларим чиқиб турибди. Ҳамма унвонларни олиб бўлдим. Нимадан кўрқаман?.. Фақат эҳтиёт бўлиш керак: одам оғзига эҳтиёт бўлиши керак. Тил ўлгур ёмон: бежиз тилни «суяксиз» демайдилар. Ҳар хил гапни ҳар кимнинг олдида гапиравермаслик керак. Тўғри энди, ҳозир ростгўйлик — модада. Аммо эҳтиёт бўл, болам, эҳтиёт бўл: кўрганмиз-да...

Мени бир шогирдим бўларди. Сен уни билмайсан: чиқмади. Эҳ, аттанг. Ўзига ўзи қилди. Кейин...

Жуда тили аччиқ эди-да. Аччиқ ҳаммас: ҳар хил гапни бемалол гапираверарди. Каттани — катта, кичикни — кичик демасди. Кўнглиям очиқ эди, лекин, бечоранинг. Эҳ... Унинг таланти! Йўқ, мана, салкам етмишга бориб, адабиётимизда ундай талантни кўрган эмасман! Йўқ! Ёзганда, шундоқ кўз олдинга келтириб қўярди. Тили! Бирам образли де. Шундай деталлар топардики, оғзим

очилиб қоларди. Қаҳқордаям, Чеховдаям тополмайсан у топган деталларни. Кўзи ўткир эди-да.

Боёқиш ўзиям анча қийналиб ўсганди. Қилмаган ҳунари қолмаган. Ҳаётни яхши биларди. Лекин ҳаётни билган, аччиқ-чучукни татиган кишилар одатда камсукум, вазмин бўлишади. У жуда... мағрур эди. Одамга тик қараса, мен ҳам кўрқиб кетардим.

Бир кун Союзга кирсам, китоб дўкони олдида бир бола турибди. Мени кўриб:

— Ассалом алайкум, устоз — деди.

Мен ҳайрон бўлмадим, уни қаердадир бир кўрганми эсладим. Одатим шу-да, болам, қайси областга бормайин, ёшларнинг бошини силайман.

— Келинг, шогирд, — дедим.

— Сизни сўроқлаб келган эдим, — деди у. — Уша учрашувдан кейин кўп вақтлар ўтиб кетди... Тўхтовсиз ёзавер, машқ қилавер. Узинга ишон, деган эдингиз... Мана, энди ишониб, бир-иккита машқларни олиб келган эдим. Иложи бўлса, шунга бир кўз югуртирсангиз. Агар ёқмаса, мана шу ахлат пақирга: йиртиб ташлайман. Эштияпсанми унинг гапини?

Ҳар қалай, уни «жиннибой» дейиш ҳам мумкин эди. Дарвиш десанг ҳам бўлади. Бир ҳисобда ёзувчилар ўзи — дарвиш халқ. Мана, мен ҳам бир дарвиш бўлмасам, сени машинанга тушиб, шу ёққа йўл оламанми? Материал етмаяптими менга? Ёзувчи учун ҳар қандай нарасага бир қараш — кифоя. Қолганини ўзи фантазияси билан тўлдириб олаверади...

Болага қизиққанмдан унинг қўлёмасини уйимга олиб кетдим. Шу кеча: «Қани, нимани ёзипти экан?» деб варақлай бошладим-у, узилолмай қолдим.

У бир бало экан: тасвирайдиган нарсасини шу қадар яхши биладики! Лупа билан қараганим дейсан. Қаҳрамонларнинг диалоги. Кўтарилган проблемаларини айтмайсанми!.. Ҳа, ҳеч кимга ўхшамайдиган бир талант эди.

Кечаси билан ухлолмадим. Ўйлатади-да... Лекин сенга айтишим керак: қалтис жойлариям бор. Масалан, бир жойда райком секретарини танқид қилади... Биламан-ан, Марказқўмнинг кўзига чўп солиб юрган шахслар ҳам бор! Аммо уларни адабиётга олиб кириб уриш? Йўқ... Оддий хўжалик одамини ол: ана уни хоҳлаганча танқид қилавер. Шунинг учун мен кўпроқ пейзажга зўр бераман, лирикага зўр бераман: булар беэиён мавзулар. Қолаверса, умрбоқий мавзулар. Тўғрими? Ана шундай... Сен ҳам шунга эътибор қил...

Эртаси вақтли туриб, Союзга келсам, зинапояда қийшайиб турибди.

Салом йўқ-алик йўқ:

— Сизга ёқмасаям йиртиб ташламайман, устоз, — деди у. — Ўйлаб кўрсам, тузук нарсалар ёзган эканман.

Мен ўша ҳикоялар таъсирида эдим. Дўкони аёл ҳам, қоровул ҳам шу ерда. Болани шартта кучиб ўпдим.

— Табриклайман, ўғлим. Сен алақачон ёзувчи бўлгансан, — дедим.

У бир минутлар дириллаб қолди. Кейин:

— Раҳмат, — деди.

— Сени тушунибманми?

— Ҳа.

Болани подвалдаги ошхонага олиб тушдим. Рангидан сезган эдим: маишатининг мазаси йўқ. Овқат олиб бердим... Биласан, мен пулга сиғинган одам эмасман: зикналарни ўлгудек ёмон кўраман.

Бечора бола! Одобли-да, овқатни охиригача емади. Чамамда, менинг мақтовим билан тўйиб қолган эди... Кейин:

— Жур, редакцияга борамиз, — дедим.

Лўмбиллаб ёнимга тушди. Сен устознинг бундай пайтадаги ҳолатини билмайсан-да: ёнида шогирди бўлса, тагин талантли бўлса, о, ундан қувончли байрам йўқ унинг учун!

Шундай қилиб, журналга бордик... Ҳа, ўша журналга. Ҳикояни кам беради-ю, лекин беради. Редактори йўқ экан, бўлимга опкириб, мудир билан таништирдим. Ҳикояларини мақтадим. Лозим бўлса, «Оқ йўл» ёзиб бераман, дедим.

Бола хурсанд бўлиб қолди... Унинг номини айтма-япман: билмаганинг маъқул.

Орадан уч-тўрт кун вақт ўтди. Болага телефонимни берган эдим. Қўнғироқ қилмади. Бир кун яна Союзга келсам, худди ўша китоб дўкони олдида турибди.

— Салом устоз! — деди.

— Нега телефон қилмайсан?

— Халақит бергим келмади. Ишлаётган бўлсан-гиз... — Кўрдингми унинг одобини? Боя айтганимдай дангал, ўлгудек мағрур бола, тагин бунақа андишали эди.

— Ҳа, нима янгилик бор? — дедим.

— Босилармиш! — деди у кўзлари чақнаб. — Сизни сўрашаётган эди.

— А, кетдик!

Тагин уни машинамга ўтқазиб, редакцияга бордим. Бўлимга кирсак, аллақачон таҳрирдан чиқариб, машинисткага беришган. Яхши-да! Болани табрикладим.

Кейин ўзим редактор кабинетига кирдим... Уни биласанми? Улгудек қўрқоқ одам-да. Журналда битта орфографик хато ўтиб кетса, сочини юлади.

У ҳам Боланинг ҳикояларини ўқиган экан.

— Табриклайман! Зўр талант топибсан-ку? — деди.

— Топамиз-да, — дедим. — Талантлар сени редакциянга эмас, редакциям бўлмасаям менга келади.

Кейин у Боланинг қаердан экани, кимлардан бўлиши, хуллас, роса суриштирди: айтиб бердим.

Етимлар уйида ўсган, университетнинг филология факультетини тамомлаган. Фалсафадан тайёргарлик кўряпти: аспирантурага кирмоқчи...

Хуллас, у ўша кун редакциядан чиққандан кейин нималарни гапириб берган бўлса, айтиб бердим.

Кейин, табиий, мендан унга «Оқ йўл» ёзиб беришни сўради.

— Жоним билан ёзиб бераман! — дедим.

Лекин, ука, мен ўзимни виждонли одам деб ҳисоблайман. Тўғрими? Унга қарши боролмайман. Йўқ-йўқ... Хуллас, редакторга масалани ётиғи билан тушунтирдим:

— Сен бемалол босавер, — дедим. — Танқидчилар бор, улар ўз ҳукмини чиқаришади. Қўрқадиган жойи йўқ... Лекин, баъзи қалтис моментлар бор, — дедим. — Масалан, айрим жойларда раҳбар шахсларга тегиб кетган. Райком секретариягам...

Ҳе, ярамас! Ранги ўчиб кетса бўладими? Айтдим-ку, ўлгудек қўрқоқ деб!

Хўп, у ўша пайтда бошқа гап гапирмади.

— Яхши, ўйлаб кўрамиз, — деди.

Шу гапидан сал гумонсираган эдим. Уйлаганимдай бўлиб чиқди.

Ҳикояларини босмапти!

Ҳа.

Тагин бир кун Болани ўша китоб дўкони олдида кўрдим. Ғамгинлик билан кулди-да:

— Мени тушунишмади, — деди.

Редакторни, — оғайним бўлсаям, — роса сўқдим: унга ўхшаган кишилар талантга йўл беришмайди, ука. Баъзан ҳайрон бўласан: шундай кишиларга матбуотнинг рулини бериб қўйишади.



— Хафа бўлма, бошқа бир иш қиламиз! — дедим. — Жур, машинага кир.

Машинада нашриётга бораётганимизда, боёқиш аста гап очди:

— Ҳикояларимни нимаси хато экан? — деди.

— Хатоси йўқ!

Нима, мен унга фалон-пистон камчиликларинг бор, уларни тузат, юмшат, замонага боқ, дейишим керакми-ди? Йўқ, бу гапни менсиз ҳам айтишган бўлса керак редакцияда. Балки чиқиб қолса, кейин танқидчилар айтишарди.

Мен...

Еш талантнинг дарров йўлини кесиб, қўрқитиб қўйишим мумкин. Талантни ўз ҳолига қўйиш керак: ана шунда у бемалол ўсади. Узлигини топади: менинг унга айтадиган ҳар бир гапим — гўё менинг йўлимга туш деганим бўлади.

Энди ўйлаб қарасам, ука, унга ўша пайтда очик гапирсам бўлар экан...

Лекин, унинг қабул қилмаслигини ҳам билардим-да! Асарларидан кўриниб турибди!

Уша гапларни у чин эътиқоддан ёзган.

Биринчи кундаги бир гапни айтдим, шекилли: «Ҳикояларим сизга ёқмасаям, йиртиб ташламайман!» Тушунарли-да.

Менинг вазифам — уни қандай бўлса, шу ҳолида чиқариш эди.

Буни адабиётдаги демократизм дейдилар, болам. Ҳеч ким бировга ўз фикрини ўтказмаслиги керак.

Нашриётга бордик. Директори — эски оғайним. Болани тўғри унинг олдига олиб кирдим. Роса мақтадим.

— Китоби чиқса, нашриётингга обрў келтиради, — дедим. — Бунинг устига, битта талантни очган бўласан!

Директор менинг гапимни икки қиладимми?

— Бош устига. Битта рецензияга берамиз. Тамом. Планга киритамиз. Қарабсанки, икки йилдан кейин китобинг чиқиб турипти, — деди.

— Бир йилдан кейин, — дедим.

— Ҳа, бир «окно» очилса, тушириб юборамиз, — деди.

— Лозим бўлса, «Сўзбоши» ёзиб бераман.

— Олам гулистон!

Кейин, Болани чиқариб юбордим-да, директорга ётиғи билан тушунтирдим.

Нима, мен рост гапни... Ўз таассуротимни айтмаслигим керакми?

Қолаверса, ука, унинг масъулияти — менинг бўйнимда эди: асари чиққандан кейин бирон жойда гап қўзғалса, мен жавоб беришим керак. Устознинг бурчи бу...

Шунинг учун бу томонини ҳам пухта қилишим керак. Тўғрими?

— Мана шундай гаплар... Сал қалтис демасанг, бунақа ҳикоялар яратилмаган...

Э, одамлар, одамлар!

Қўлёзмани олиб кетиб, директорнинг ўзи ўқиб чиқипти-да, кейин рецензияга берибди.

Рецензиячилар ҳам ҳар хил бўлади, болам. Баъзиси раҳбарнинг қовоғига қараб туради. Агар ўша асар ҳақида директорнингми, бўлим мудиринингми сал гумони бўлса, бас, «ярамайди» деб рецензия ёзиб келади.

Ана шундай бир аблаҳнинг қўлига тушган экан: йўққа чиқариб келибди.

Бола ҳикояларини олиб кетганини эшитдим. Энди ўзини суриштираман де!

Ҳеч йўқки — топилса!

Сенга ўхшаган шогирдлар кўп-да, ўғлим. Мени ўзи ёшлар яхши кўради.

Биригаям қаттиқ гапирмайман.

Нима учун энди гапиришим керак?

Унинг йўлини ўзгартиришим керак?

Йўқ!

Лекин, у Бола...

Хуллас, дарағи ўчиб кетди.

Бир куни де, Союзга келсам, хат бор. Олсам, ўшандан. Фалон касалхонада ётибман, сиз билан бир ҳасратлашгим келди, устоз, деб ёзибди. Тағин минг бир андиша... Сездим: у бежиз мени йўқламаяпти. Уйимга телефон қилишдан чўчиган бола касалхонага чақириб турса!

Кун совуқ эди. Декабрь ойи эди-да. Автони суриб ҳайдаб, бозорга бордим. Олма, нок харид қилдим. Иккита иссиқ нон. Бир қоғоз халтага солиб, касалхонага бордим.

Мен у касалхонада ҳеч бўлмаган эдим. Шаҳарнинг чеккаси. Айтгилиги йўқ.

Палатасиям сассиқ, тор, олти киши ётибди.

Осма укол олаётган экан.

Рангида ранг йўқ.

Кўнглим бузилиб кетди:

— Нима бўлди? — дедим.

— Жигарим шамоллапти.

— Кўзинг сариқ эмас-ку?

— Сариги сиртга тепмапти.

Вой-вой, чўп бўлиб қолган экан. Бир оз гаплашиб ўтирдим: шунда унинг бир кўчада эски, зах уйда ижарага туришини билдим. Бир оз уришдим.

Ахир, менга очигини айтса, мен унга жой топиб беролмасмидим? Ана шунақа эди-да...

— Хўш, мендан нима ёрдам керак? — дедим. — Бу ер жуда ифлос-ку?

— Ифлослигиям майли, — деди у. — Лекин дорилар узилиб қолган. Бу йилги дори адо бўпти. Январдан беришар экан. Шунга сал-пал... Бу ерда одамларнинг қариндошлари топиб келишяпти. Менинг ҳеч кимим йўқ...

Дод деб юбораёзим.

— Сени яхшироқ касалхоналардан бирига ўтказаман, — дедим.

Ташқарига чиққач, врачлар билан сал айтишдим ҳам: бунақа касалхонаю ундаги дори проблемасини фантазия қилиб ҳам тополмайсан, ахир. Жуда ғалати-да...

Кейин югур-югур бошланди: билмадим, унинг ўз отаси бўлгандаям менчалик чопмасди.

Чопган билан ҳеч қўли етмасди.

Райздравга кирдим. Кейин облздравга кирдим. Горздравга кирдим. Қор, муз. Машинамнинг балонлариям дабдала бўлди ҳисоб. Ишларим қолиб кетди.

Ишқилиб, шунга ёрдамим тегсин дейман-да.

...Охири йўли топилди.

Касалхонага кириб, ўзимни таништирдим.

Жуда яхши қабул қилишди.

— Шундай-шундай... Бир шогирдимиз бор, аҳволи чатоқ... — деб тушунтирдим.

Бош врач яхшигина одам кўринди.

— Хўп бўлади. Бир оғиз сўзингиз... Шунча овора бўлмасдан тўғри опкелаверсангиз бўлар экан, — деди. — Бизда запас дорилар бор, яхши, қарашамиз...

— Раҳмат. Саломат бўлинг!

У мени коридорга кузатиб чиқди.

Хайрлашаётиб... нима деб ўйлайсан?.. Индамай кетишим керакмиди?

Йўқ, Виждоним йўл қўймасди, ука. Қургур виждон азоби қаттиқ бўлади-да!

Бунинг устига, у менга шогирд бўлгандан кейин, уни бу ерга ўзим келтириб ётқизганимдан кейин... ҳалиги масъулияти ҳам бўйнимда бўлади...

— Кечирасиз, — дедим. — Жуда яхши, ўта талантли бола-ю, баъзан жиндак, нима десам экан, бетгачо-парлик одати бор... Еш-да. Сизда тузук-тузук одамлар келиб даволанади... Шу, нима десам экан, уқтириб қўясизми...

— Тушундим, тушундим, — деганди бу... ярамас ҳам! Кейин кўчага ҳам чиққанини кўриб, жуда кўнглим тинчиганди. Лекин: — Болани ўзимиз олиб келамиз. Ё бугун, ё эрта... Ишқилиб, жой бўшаши билан, — деганига парво қилмапман.

Жуда чарчаган эканман, уйга кетдим. Шу кеча тоза ҳаводан нафас олай деб ҳовлига чиққан эдим, бошим шамоллаб қолди. Ҳароратим кўтарилиб, тўрт кун ётдим.

Бешинчи куни зўрға ўрнимдан турдим.

Хаёлим Болада!

Сен ҳозир тушунмайсан: катта бўл, ёзувчи бўл... Кейин бировни шогирд тут. Ана ундан кейин менинг ҳолатимни тушуниб олсан: бамисоли боланг-жигарингга айланиб қолади шогирдларинг!.. Аммо у битта эди!

Машинани бир амаллаб гараждан чиқардим. Хотиним ҳай-ҳайлаб турибди. Қарамадим.

Эски касалхонага бордим. «Приёмни покой»нинг олдидан ўтаётгандим, ўша куни айтишиб қолган врачим чиқиб қолди.

— Қаёққа?

Тасаввур қиялпсанми, каллам жойида эмас-да. Аввалам бор шу хонага кириб...

— Бизнинг Болани опкетишдимиз? Қачон опкетишди? — дедим. Мен ўша Бош врачнинг гапига ишонган эдим-да!

— Йўқ. Ҳеч ким сўраб келмади, — деди врач. Қарасам, ранги бир хил...

Э, нима дейсанки, уни ўтган куни опчиқишган экан. Моргда ётган экан...

Ҳе, шундай куйдим, шундай куйдим...

Йиғлайман де.

Ана!

Уни ким ўлдирди? Энди ўйлаб кўр, ўғлим: одамлар мана шунақа. Қўрқоқ, ваҳимачи, виждонсиз!.. Бу гапларни сенга айтяпман.

Аммо-лекин нодир талант эди-да.

Хумор

Ассаломалайкум!.. Раҳмат. Йўлда тушаман. Термизга етмасдан. Стационарга боряпман. Рангимни кўриб, ҳайрон бўлдингизми? Касалим юқумли эмас. Ишонаверинг... Раҳмат-э. Бир автобус келди. Боргунимча жунаб қолди. Куз тушиб қолди-я. Аҳ, қандай яхши фасл. Шоирларнинг севган фасли. Абдулла Ориповни яхши кўрасизми? Менга жуда ёқади. Эслайсизми, куз туркуми бор:

«Очиқ айвон остин маскан этган дам
Хазон даврасида кутаман сени...»

Яхши-и.

Пахта тергансиз-а? Э, нима деяпман. Пахта термаган ўзбек боласи бор эканми!

Аммо-лекин бошқаларни билмайман-у, мен... пахта

терими деса, жоним қолмасди: қанот боғлаб учгим келарди. Узиям яхши-да, а? Тўғрими?

Шундай очилиб, чарв мойдай оқиб ётган бўлса! Этакни эмас, қопни судраб кетаверсанг-у, оғзини очиб, терган пахтангни ичига отаверсанг. Мен шунақа қилиб терардим. Яхши теримчи эдим. О, илғор эдик. Техникумдаям алоҳида бригадада терардим... Сизга халақит бермаяпманми? Йўқ, чалғитмаяпманми демоқчиман?.. Раҳмат. Жуда зерикдим... Бир киши билан гаплашгим келди. Қарасам, яп-янги машина ялтираб келяпти. Кел-э, деб таваккал қилиб қўл кўтаргандим. Тўхтадингиз. Барака топинг. Узи бу ернинг одамига ўхшамасиз? А-а, ўзимам сездим-ов! Томоша яхши-да, биродар! Айниқса, кузда!..

Мен «куз-куз» деяпман, ҳайрон бўлманг. Мана шу дардим ҳам куз билан боғлиқ, ака. Шундай... Э-э, куз! Ҳа-ҳа-ҳа! Сиз шеър ёзганмисиз? Мен ёзганман. «Куз» деб... «Ку-уз!» деб, йўғон ундовни қўйганман-у, тамом! Нимани ёзишни билмайман. Бир кеча ой ҳақида ёзмоқчи бўлдим. Ундаям шу аҳвол: «Ой!» деб сарлавҳа қўйдим-у, қолдим. Дераза олдида ўтиргандим. Ойга тикиламан денг. У ҳам шаҳар осмонида хира бўлиб кўринади.

Техникумда ўқиб юрганимда... Хадрадаги «Горний техникум»ни биласизми? Иморатнинг номи шу. Биз қурилиш техникумида ўқисак ҳам, ётоғимиз ўша ерда эди.

Мен тўртинчи қаватда турардим. Пастда — фонтан. Қизларнинг кокилларидек...

Яхши вақтлар эди.

Баъзан техникумга шоирларни чақирардик. Ўзим тўгарак бошлиғи эдим. Ҳалиги ашула, рақс тўгаракимиз бор эди. Рубобниям ўшанда дуруст чертардик.

Ажойиб вақтлар эди.

Лекин бизни бирон қиз ҳам яхши кўрмас эди-да!.. Мана, афтимга қаранг... Кечирасиз, қарамасангиз ҳам майли. Жуда бесўнақайман-да. Менда гармон безлари тараққий этганми, қаранг, мирзатерақдай бўлиб кетганман. Мана, каллада соч ҳам йўқ... Соч-ку кейин тўкилди... Лекин битта марғилонлик қиз сал майл билдирган эди. Ёлғончи бўлмай. Ўзлариям жуда новча, хипча қиз эдилар. Ёнимизда филфакда ўқирдилар. Яхши ашула айтардилар. Биз рубобда жўр бўлардик... Гоҳо филфак билан келишиб, концерт қўярдик-да. Шунда репетицияда учрашардик. Бир марта... хонамга келганлар. Э, айтишга уяламан: жиндак тайёргарлик қилиб ўтирсанг, ўласанми денг! Узинг шоиртабиат-у, аҳволинг бу... Хонага киришинг билан ачиган нону ҳалигидай пайпоқнинг ҳиди анқийди.

О, у киши ўшанда менинг бир майкамни ювиб берган эдилар. Бегона қиз-а! Вой, қандай олижаноб эди!.. Мен бўлсам, уятдан ўлиб қўя қолай дердим. Ростини айтсам, кейинини ўйламасам, тўртинчи қаватдан ўзимни ташлардим...

У кишими?

Битта домласига тегиб кетди.

Улар Бўка районида пахта теришарди-да. Биз Оқолтинда. Бориб турардим. Қовун-тарвуз олиб... Бир ажойиб йигит бор эди. Тарихдан жуда зўр эди. Уларнинг бригадасига етгандан кейин, ўша йигитни топардим. У Насибaxonни чақириб чиқарди.

Ҳе, баъзан кечаси етиб борардим. Биз ҳам пахта терамиз-да! Кейин у ёққа жўнардим. У киши билан бирикки соат гурунг қилгандан кейин у киши ётоққа кетардилар. Мен Оқолтинга қайтардим. Йўли анчагина бор. Баъзан хўрозлар икки қичқирганда, етиб келардим... Лекин сира хафа эмасман. Хафалик қайда! Чопиб-чопқиллаб ўша йўлни босиб ўтардим.

Э, у тунлар!
Кечирасиз, бу жуда лаққи бола экан деманг... Раҳмат.
Энди одам хиколат бўлади-да.

Биз борганда, яъни, мен борганда, Насибахон чиққандан кейин хирмонжойга ўтардик-да, яшириниб, пахтанинг ичига кириб олардик. Ёш болакайлардек-а! Кейин ёнма-ён чўзилиб ётиб, гурунг қилардик. Ҳалиги пахтанинг чигитини кирс-кирс қақиб... Ғалати таъми бўлади, биларсиз?

Нима тўғрисида гаплашганимиз эсимда йўқ. Романтик эканмиз-да! У кишиям ғирт романтик экан!

Ана шунда учинчи йили пахтага чиққанда, Насибахон айтдилар. «Мен эрга тегаман», дедилар. Лекин, «Сиз хафа бўлманг, ҳамиша юрагимда қоласиз», дедилар.

Ана!

Сентименталликми? Ҳа. Лекин бўлган гап — шу. Мен индамадим. Кейин, ишонасизми, йиғлабман: «Сиз ҳам менинг юрагимда қоласиз», дебман.

Энди ўша гапларни эсласам, уяламан.

Лекин, ўшанда... қизиқ-да, шундай дейиш, ҳатто йиғлаш ҳам менга ёққан эди.

Шундай ҳолатга тушганмисиз?

Ғалати бўлади киши.

Кейин биз ўқишни битириб бу ёққа қайтдик. Насибахонни бурноғи йили телевизорда кўрдим. Водийнинг қайсидир бир райони ҳаваскорларими, фольклор ансамблими — чиқиш қилди. Шунда хорда кўрдим. Ким билади, балки, ўхшатгандирман.

Нима?... Уйландим, уйландим. Хотинимдан розиман. Жуда хурсандман.

Районга келгандан кейин қурилишда ишлай бошладик. Инженер ёрдамчиси. Пул бор... Лекин бу ердаям битта қиз қарамаса бўладими! Тавба, қилдим: мендан хунуқлар уйланиб кетяпти. Мен — сўққабош. Битта кампир онамиз бор. Кимнинг уйига борса, рад жавоби олиб келади.

Сабабини кейин эшитаман: сочим каммиш, юзим бужирмиш... Юзга донача чиққандан кейин бузилади-да...

Бор-э, ўзбек топилмаса, бошқасига уйланаман, дедим. Қўл остимда қизлар кўп эди: бири — бетончи, бири ғишт теради. Бечоралар қора меҳнатдан қочмайди-да. Бизда, масалан, рус қизлари пахта теришни билмайди, оғир меҳнатдан қочади, дейишади. Ҳе, бекор гап. Қайси ўзбек қизингиз қурилишга бориб, ғишт териб юрипти? Қайси бири бўёқчилик қиляпти? Комбинизонни кийиб олиб... Тўғри, бошқа жойларда бунақа ишларда ўзбекчалар ҳам бордир, албатта. Лекин бизда йўқ. Бу — факт.

Шундай қилиб, биттасига уйланиб олдим. Мени тушунади. Шундан ортиқ бахт борми?

Мен саволни дангал қўйганман: «Хунукман. Калман... Мана, чигирткага ўхшайман», деганман. Аниса: «Сени шу хунуқлигингни, чигирткага ўхшашлигингни яхши кўраман», деган.

Э, севишиб қолганмиз!

Олдин ҳалигидай узоқ-узоқдан қараш, кейин саломалик... Кейин қўлим бўш бўлдимки, унга қўшилиб, ғишт тера бошлардим: нима уяти бор? Бемаъни гап!..

Шундай қилиб... Йўқ, бола йўқ, ака. Икки марта етти ойлик, саккиз ойлик бўлиб тушди. Ҳайронман. Лекин энди-энди бунинг сабабини сезяпман...

Ака, сиз пахтага сепиладиган дорини ҳидлаганмисиз? О, унда гапимиз қовушмайди...

Ҳидлаганман-да! Ҳидлаш ҳам гапми!.. Мен сизга уни қандай тушунтирсам экан?

Уйлаб кўринг: олтинчи синф боласисиз. Энди ўн иккинчи ўчга киргансиз. Лекин, бизнинг райондасиз... Бизда

пахта эқилмайди-да. Тоғлик. Аммо пахта теришга орзуманд бўлиб юрибсиз. Йўқ нарса — ҳамиша қизиқ бўлади. Бунинг устига, пахта — ўзбек халқининг бойлиги, гурури деб турса!

Китобларда — унинг расми! Пионер журналлари, газеталарида ёш теримчиларни тўхтовсиз мақтаб туришса!

Эсланг: пахта нақ очилганда, далага кирганингизда, дастлаб димоғингизга ниманинг ҳиди урилган?

До-ри-нинг.

Балли!

Энди, ака, ҳар ким — ҳар хил бўлади. Мен ўзи гўдақликдан таъсирчан, ҳар нарсага берилувчан бўлсам керак-да. Ишонинг-ишонманг: пахтазорга кирдим-у, димоғимга ўшанинг қўланса ҳиди урилди. Сал бошим айланиб кетди.

Кейин ўзимга келдим. Кейин, яна ишонмасангиз ўзингиз биласиз, пахтанинг ҳиди деганда — мен ўша дорининг ҳидини тасаввур қиладиган бўлдим!

Ўзиям шундай-да.

Айниқса, ўша йилларда...

Йўқ-йўқ, сиз унинг ҳидини ҳидлаб, очигини айтаман, мендай роҳатланиб кўрмагансиз.

Нега куласиз?

Тасаввур қилинг: кенг пахтазор! Орзу қилган пахтазорингиз! Оппоқ очилиб ётибди. Гурурингиз, фаҳрингиз... Хўш, унинг ҳиди сал қўланса экан, нима бўпти?

Бунинг устига, ўшанда уни ҳеч ким ёмон демасди. Ҳамма бемалол юраверарди... Шийпонимиз анави ердаю бу ёқдаги иккинчи теримдан чиққан далага самолётдан дори сепишарди. Сал сасирди-ю, барибир-да: у сепилиши керак, гўзанинг барги тўкилиши керак. Акс ҳолда машина киролмайди. Терим кечикади.

Ана шармандалик!

Мен унинг ҳидини ёмон деган киши билан ёқалашаман.

Ахир, у менинг... ўша ҳид менинг энг азиз таассуротларим билан боғлиқ!

Бундан ташқари, мен сизга очигини айтишим керак, киши ўша ҳидга ўргана экан! Мана, сигарета чекасиз, яхши. Бировлар нос отади, чилим чекадиганларам йўқ эмас... Хуллас, дастлаб чекишганда, бошлари сал айланади, кўнгил безовта бўлади, ҳатто қусади. Лекин кейин-чи?

Мен бу дорига ана шундай хумори бўлиб қолдим десам, ҳайрон бўлманг.

Э, ака!

Бу дунёда яхшилаб, ўйнаб-кулиб, завқланиб яшаш керак... Энди ўзингиз ўйланг, менинг бутун завқим-яшашим ўша ҳид билан боғлиқ-да! Бошда мен «дардим куз билан боғлиқ» дедим шекилли. Қаранг, тўғриси айтиб қўя қолган эканман.

Болалик ҳам, ҳе, техникум, Насибахон билан хирмонда гурунг... Ўша хирмондан ҳам мен роҳатланардим-да: нима, чигитни қирс-қирс синдириб — тишингизда синдириб ётганингизда, ўша ҳидни сезмайсизми?

Билмагансиз-да, холос.

Бироқ, ўшанинг нашъаси сизнинг томирларингиздаям бор!

Сиз нима деяпсиз?

Кечирасиз...

Нима? Пахтадами?

Э, ишладик-да!

Қурилишда ишлаб юрибман денг. Туриб-туриб юрагим сиқилади. Бир нарсаларнинг хумори тутади. Насибами дейман. Айланаман, изғийман... Иттифоқо куз келиб қолди-ю, биздан ҳам беш-ўн кишини қўшни районга пахта теримига олиб чиқишди.

Бордим. Хирмонжойдан ўтдим. Даланинг ёқасида турилман. Ишонасизми, ака, худди бегона жойга келиб қолган мусофирдекман. Пахтаям пахта эмасдай.

Билсам, бу далага анча кунлар олдин бир марта дори сепилган экан-у, ҳавога учиб кетган экан.

Таъбим хира бўлиб, орқага қайтдим: далага киргим келмайди. Тентираб юриб, бир гаражга бориб қолдим. Кўп тунука банка, темир бочкалар қалашиб ётган экан.

Шунда димоғимга ҳалигининг ҳиди келиб қолди-ку! Чопиб бордим. Худди авчаркага ўхшаб искаланиб кетдим. Булар бутифосдан бўшаган идишлар экан.

Шу ҳидлайман-е!

Кўпдан бери ҳидламаганим учун бўлса керак, бир маҳал бошим айланди, кўзим тиниди, ўхчиб чиқиб кетдим. Ариқ бўйига бориб ўтирдим. Бирон соатдан кейин ўзимга келдим.

Кейин... шундай роҳа-ат!

Биламан, сиз менга қарши гапирасиз: бу фикрларимга мутлақо қўшилмаслигиниз мумкин. Майли. Мен сизга «Нега чекапсиз? Сигарета зиён?» демайман аммо. Менсиз ҳам, ана, қутисига ёзиб қўйипти.

Энди, пахта дориси ҳам зарарли деган гаплар чиқа бошлади.

Бор, бўлиши керак!

Аммо... пахта-чи? У керакми, йўқми, ака? Ахир, пахта давлатимизнинг тиргакларидан, устунларидан!

Биз уни етказишимиз керак экан, сал зиён кўрсак, нима қипти?

У ёғини сўрасангиз, зарарсиз нарсанинг ўзи йўқ.

Шу нафас олаётган ҳавонгиздаям зарарли микроблар бор. Машинанинг орқасидан чиқаётган тутун — кони зарар... Э, ҳамма нарсани ўйлаб, ҳар нарсадан ҳадиксираб яшасанг, яшашнинг қизиғи қолмайди...

Ҳозирми?

Ярим кило силитрам бор. Шуни искаб-искаб қўяман. Ҳалигини ёдга туширади...

Ҳа-да, ишладим дедим-ку?

Бултур Жиндибулоққа бориб, саккиз кун химизаторларнинг қошида юрдим. У ерда иккита далага самолётдан бутифос сепишаётган экан. Кейин уларнинг хизматига ўтдим.

Яхши тўлашади. Бунинг устига, у ерда ишловчилар, талабгорлар кам.

Қиладиган ишим — бетон ҳовуздан дорини пақирлаб олиш, обориб, самолётнинг бакига қўйиш. Баъзан ҳовуздаги дорига сув озроқ қўшилган бўлса, одамни жуда тентиратиб қўяди. Шунда ҳеч ким ишламайди. Мен ишладим...

Ахир, кимдир ишлаши керак-ку?

Кейин, анча-мунча пул билан, маза қилиб қайтиб келдим.

Нега менга мундай тикиласиз?

Ўзим...

Айтдим-ку, агар касаллигим бўлса, юқумли эмас. Юқумли бўлганда, аллақачон Анисага юқиб қолган бўларди. У хотиним, ахир... Э, бечора...

А? Йўқ, билмайди. Айтмайман: нима қиламан айтиб? Ортиқча гапнинг нима кераги бор!

Биламан: у ҳам қаршилиқ қилади. Яхши биламан... У менинг ароқ ичмаганимдан хурсанд. Сигарета чекмаганимдан хурсанд. Яна аёлга нима керак?

Кечирасиз, мен энди... ўзимиз томонни кўзда тутиб гапиряпман. Ҳамма нарса одамнинг ўзига боғлиқ.

Лаббай? Ҳа, стационарга жўнатишди. Бир текширвудан ўтишинг керак дейишди...

Бугун районга қайтсам керак.

Ҳа-ҳа, соч ҳам кейин, айниқса, бултур тўкилиб кетди.

Оғизга қаранг, ўзимнинг тишим эмас. Ярми садаф, ярми пласмассами — бир бало.

Ҳа, қувватам йўқ... жуда оз, ака... Ҳали айтдим-ку, автобусга етолмадим.

Докторлар малакров дейишди. Жигар ҳам сал оғриган бўлиши керак.

Э, иссиқ жон-да! Одамлар самолётга тушишдан кўрқади. Машинага минишдан кўрқадиганлари ҳам бор. Аммо ўшалар тўғри йўлда бир қоқилиб тушиб, оламдан ўтиши мумкин.

Аммо эрталаб мазам қочди. Таъбим анча хира бўлди...

Нима дедингиз?

Ёт деса — ётамиз-да...

Куз келиб қолди-ку, ака?

Қаранг, чуғурчиқлар ҳам келибди! Ҳе-е! Ку-уз!.. Шoirларга яхши-да!

Бизлар... бизлар завқ олишни биламиз.

А? Узоқроқ ётиб қолсам, ўрмалаб бўлсаям чиқаман. Далани кўрмасам бўладими?

Мақсад? Ҳам хуморни қондириш, ҳам ҳисса қўшиш. Лаббай?.. Сиз бир нарсани тушунмаяпсиз: у дори — менинг... таржимаи ҳолимга сингиб кетган, ахир! Тушуняпсизми? Менинг бутун қувончларим, завқларим, ҳаётимнинг маъноси, Ватан олдидаги бурч, илк муҳаббатим ҳам... ўша билан боғлиқ.

Усиз ўтмишим йўқ.

.. Ҳа-ҳа-ҳа! Сиз сигаретани ташлаб кўринг-чи! Қайда! Упкаси чириб кетаётганини аппаратда кўрганларнинг ҳам чекишни ташламаганини биламиз.

Шунақа бўлар экан-да ҳаёт!

Чет элларда...

Илтимос, тўхтатинг... Анавинга қаранг! Йўл ёқасига! Ажриқзоргаям сепишипти-ку? Сап-сариқ бўлиб ётипти!

Нима?

Йўқ-йўқ, бошқа машинага тушаман. Бу ёғи яқин қолди.

Ўзбекнинг аёллари

Ухламайди тунлари,
Ой нурлари таралган.
Ўзбекнинг хотинлари
Фарзанд учун яралган.

Илдан узун кунлари,
Ким кўнглини сўролган.
Ўзбекнинг хотинлари
Меҳнат учун яралган.

Қирқ йил қирғин бўлса ҳам
Ўз аҳдида туролган.
Ўзбекнинг хотинлари
Тоқат учун яралган.

Ет олдидан сал нари
Қачон кокил ўролган.
Ўзбекнинг хотинлари
Иффат учун яралган...

Ўзбекнинг аёллари,
Ўзбекнинг хотинлари,
Сувдан ҳалол,
Гулдан пок,
Қўллари олтинлари,
Қай томонга бурса юз,
Йўллари олтинлари —
Иззат учун яралган!



Боғда

Тиллақўнғизни сув оқизиб кетди,
Виз ўй сурдик қўлни иякка тираб.
Ўлгунча биргамиз... қасамлар ичдик,
Кетаверди қўнғиз шўрлик мўлтираб.

Ким ариқ бўйига атиргул экди,
Сувга гул баргини тўкиб кетди ким?
Тиллақўнғизни сув оқизиб кетди,
Жуда раҳмдилман, севгилим...

Сени қандай суйиб, эркалай энди,
Қайси гулшанларга етаклай энди?..
Энди сен севаман десаг ҳар сафар,
Кўксимда ҳалиги қўнғиз ўрмалар.

Самарқанд

Самарқандга борсам мен агар
Улуғбекни бир кўриб қайтаман.
У қон йиғлаб турар ҳар сафар:
Мен дардимни кимга айтаман?..

Бағримда бўй етган бўз болам,
Мерган болам, лочинкўз болам,
Бўғзимга тиғ урган ўз болам...
Мен дардимни кимга айтаман.

Сезмай қолдим. Ўшанда чоғим,
Юлдузларда экан нигоҳим.
Билмадим не эди гуноҳим...
Мен дардимни кимга айтаман.

Қанча ғамга ботмаган эдим,
Қанча оғу ютмаган эдим.
Ўз боламдан кутмаган эдим...
Мен дардимни кимга айтаман.

Таним музлаб гоҳ тош қотаман,
Мен шоҳ эмас ахир, отаман.
Гўримда ҳам ўйлаб ётаман,
Мен дардимни кимга айтаман?..

Самарқандга борсам мен агар
Улуғбекни бир кўрмай келмайман.
У менга қон йиғлар ҳар сафар,
Мен кимга айтишни билмайман!

Ватан

1

Сизга айтсам, ҳали тупроқ ботмай товонга
Ва муҳаббат қийноқларин билмасдан олдин
Ажиб туғён келаверди бостириб қонга,
Мен бир ҳисга кўнгил бериб балога қолдим...

Мана энди армоним кўп кўринмайдиган,
Кўринса ҳам бировларга шунчаки эрмак.
Дала йўлда қуриб қолган ялпизнинг зори,
Шотутларнинг сувга тушган кўзёшларидак.

Сиз куларсиз, бу китобий сўзларни қўй, деб
Хитобларни тўкаверма бола, липпадан.
Аммо рости, лабда болдек қотиб қолган шу
Онам сути, онам сути экан-да Ватан!..

Шу Ватанга нафим бўлса дейман менинг ҳам
Ва мақтанчоқ шоирчалар текканда жонга
Уятларда ловуллаган юзимни босиб,
Овунаман мўмину соф Ўзбекистонга.

Давраларни ҳайрон этиб кетаман чиқиб,
Ярим тунда йўл оламан бий дала сари.
Юлдузлармас қаранг кўкда порлаган, улар —
Шу юрт учун қурбон бўлганларнинг кўзлари!..

2.

Бу қиз эса тушунмайди, тушунмас мени.
Бу қиз менинг кўзларимдан излар тасалли.
Севаман дер сочим силаб, юзма-юз ёлғиз,
Ва елкамга нигоҳ тираб ўйлайди: далли...

Билмайдики, ҳали тупроқ ботмай товонга,
Ҳали севги азобларин билмасдан олдин
Келаверди бир дунё ҳис бостириб қонга,
Мен бир ҳисга кўнгил бериб балога қолдим.

Билмайдики, юрсам-турсам йўлдошим шу юрт,
Уйқумда ҳам жонга босиб ётаман қўлин.
Қиз дегани Зулайҳодан сулув бўлса ҳам,
Севолмайди уни ҳеч ким, суймаса элин...

Мактабдошим бўлар эди, менинг сирдошим,
Кечалари кўкка боқиб ўйлар сураддик.
Қайда кибор кимса кўрсак, ё бир тубанлик
Қўлимиз мушт, тишимизни қайраб юраддик.

Уни бугун бешикдаги бола ҳам танир,
Олим, дейди... ўзи маъқул, сўзлари маъқул.
Сен бекорчи хаёлларни сувга соч, энди
Яшашни бил, дея менга хат ёзар нуқул.

Яшашни бил! Йилтиллайди кўзлари ёмон.
Яшашни бил! Кулар оппоқ қўйлак, оқбадан.
Севаман, деб қасам ичар талабасига,
Йигинларда нутқ сўзлар: она бу — Ватан!

Ҳовучимда бўтана сув ичмасман энди,
Хайр энди болалигим — бебаҳо тилсим.
Мактабдошим бўлар эди, энг яқин дўстим,
Уни бугун сенинг шаффоф руҳинг кўр қилсин...

3.

Сиз куларсиз, бу хитобий гапларни қўй, деб
Аммо рости, бир ҳикматни энди билдим ман:
Ҳей одамлар, лабда болдек бўлиб турган шу
Онам сути, онам сути экан-да Ватан!..

Шу ватанга нафим тегса дейман менинг ҳам,
Юрак ундан бир сўз кутиб бўйлар осмонга.
Ўғлим, деса икки қўллаб жонимни тутиб
Сигинаман мўмин ва соф Ўзбекистонга.

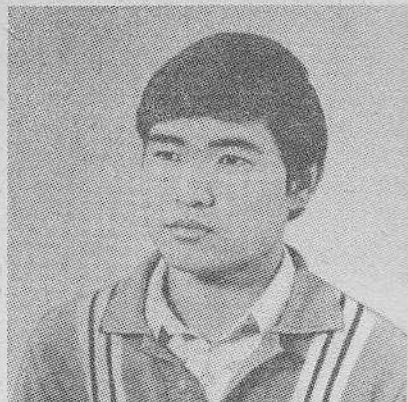
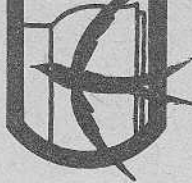
Одил хулоса

Муҳаммадни шоир деманг, Муҳаммадни
У қадрига етмади илк муҳаббатни...
У такаллуф қилмади қиз болага ҳам,
На севгини билмади, на садоқатни.

У бир кибор. Юлдузлардан сўрар бўса,
Айтсин ана булутларнинг тили бўлса.
Кулги чақнар юрагин бир ерларида
У қон йиғлаб турганда ҳам шеърларида.

Муҳаммадга ишонманглар. Муҳаммадга
У чин фарзанд бўлолмади Марҳаматга.
Темир шаҳар боғлаб қўйган кўзларини,
Соғинмайди на уйин, на дўстларини.

У йилда бир йўқлаб бормас онасини,
Сувоқлари кўчиб кетган хонасини...
Тополмайсиз изларини кенг даладан,
Ўзимнинг ҳам кўнглим қолган бу боладан!



Нурали
Мисиров

* * *

Кимнинг узангиси зангламай турса,
Ҳеч зангламас эмиш унинг иқболи.
Узанги тилакдош, суворийсини
Бахтга етаклармиш қайғудан олиб.

Момом ўз ўғлининг узангиларин
Ҳар тонгда занглардан тозалар ҳамон
Ва ишонар: жангдан қайтмаган ўғли,
«Она, мен қайтдим!» — деб келар
бегумон.

* * *

Умримга куз келди, сен ачинасан,
«Қолди-я бисотинг энди тугай деб».
Тўғри, бу куз хазон япроғига фарқ,
Аммо бағри тўлиқ мева берай деб.

* * *

Ирмоқ жўшар тагин баҳорни кўриб
Кузни кўриб аста ҳовлиқмай оқар.
Истаган фаслида жўшар бир денгиз,
У йилнинг на ёз, на кузига боқар.

* * *

— Қандай одам эди? — деган сўроққа
Дафнда уланиб қолди зил сукут.
Марҳумнинг ўлими энди иккита;
Бири ўз ўлими, бири шул сукут.

нимага тескари иш қилади? Менинг минг бир хаёлга борганлигимни кўриб, отам охири айтди: «Қўтонда бир ой бўлдинг. Қўлинг бўшаган пайтлар ўтов кERGасида осиглиқ дўмбирани чалармикансан деб эдим. Сен лоақал қўлингга ушлаб ҳам кўрмадинг-да. Шунинг учун айтдимки, сендан чўпон чиқмас...» Мен эса баттар ҳайрон: «Чўпон деганнинг бари дўмбира чертмайди-ку». «Шуниси ёмон, ўғлим. Ҳамма гап ана шунда. Чинакам чўпон доим дўмбира чертган. Нега, деб сўраганда... даштда ёлғиз юрганга дўмбираси бор чўпон сира ҳам зерикмайди.

Дўмбирам сени боқаман,
Бошингга пўпак тақаман.
Туядек бўкирмасанг
Учоққа солиб ёқаман, —

деб чўпон куйлагани бежиз эмас-да, ўғлим. Агар чўпон дашт-қирда зерикдими, вассалом, унинг молга меҳри йўқ. Кейин у ҳар хил йўлга кириши ҳам турган гап. Сени кўнглинг аввали бошқа нарсада эди», деди отам кулганча. Отам рост айтган эди. Мен техника бўйича инженер бўламан деб ўйлаган эдим. Аммо омад келмади, ўқишга киролмадим. Шофёрлик курсини битириб, туз кониға ишга кирдим.

Мен жияндан бу гапни эшитиб, шундай дедим:

— Уша гаплардан кейин қанча ою йил ўтган. Нега шу давргача ўқишга кирмадингиз?

— Беш йилдан бери, тоға, иншодан йиқиламан. Узим неча бор ёздим, бировдан кўчирдим ҳам, лекин барибир «икки» олдим. Бир олим айтган эди, кўпроқ роман ўқинг, деб. Мана, имлони тўғрилаб олиш учун китоб ўқиб юрибман.

— Тўғри қиласиз, жиян, — деб ундан хурсанд бўлдим.

Мана шундай гапларни айтган йигит не сабаб бирдан ўзгариб қолди? Узини кўрайин-чи, қани нима дер экан?

Элу юртнинг олдида Раимбой менга жиян, мен унга тоға бўлиб кўринсак-да, мабодо қон айирсак, аслида бегонамиз. Буни яқинда билдим. Бу гапни опамизу поччамиз ҳали-ҳануз ҳаммадан яширади. Менинг беҳабарлигим — поччамизнинг бир оғиз гапи учун уларнинг уйига ўттиз йилча қадам босмаганимдан.

Бундан тўрт ойча бурун опамиз ўйлаб-ўйлаб раёнга — бизниқига, «Укамни мен билан яраштираман-гиз», дея элчи юборган эди.

Шу куни уйда эдим. Устахонамга кириб, варақлари тўзиган китобни елимлар эдим. Бир пайт кўча томондан: «Исмоил, ҳў Исмоил!» деган чақирик келди. Урнимдан турмай дедим. Одатим шу — бир ишнинг бошини тутган чоғим чалғиб кетмайин дейман. Аммо йўқлаб келган киши жуда ҳам тихир экан, эшикни узоқ қоқиб, чақираверди-ку. Бориб эшикни очсам, ҳеч бир кутмаган кишим — Чори Туякаш.

Шу кеча у билан гурунқ қилайин десам, бова сира кўнмади. Эртага қишлоқ аҳли таганакка¹ чиқаркан.

— Бу тўрт кунлик дунёда туғишган опа-ука араз-гина қилиши ақлнинг ишими?.. Қўйинг, ярашинг, — деди элчи гурунқ сўнгига.

Ичимдаги гап-ку бу, десам бўларди унга. Лекин, у ўлиб турган экан-да бу Исмоил, деган уйда, «Маъқул», деб қўяқолдим. Элчини иззат қилдик, белига белбоғ бойлаб, эгнига чопон ёпдик.

— Келар бозор оқшоми қишлоққа тушамиз, — деб унга ваъда ҳам бердик.

Бова хурсанд кетгани мени ҳайрон қолдирди. Ярашадиган биз-у, унга не наф, не фойда? Худди гўрдан

отаси тирилиб келгандайин мунча хурсанд бўлмасал!
— Энди бормасак бўлмас, — дедим аёлимизга.

Минг бўлса ҳам хотин-да, тагин «Мендан бир оғиз маслаҳат сўрамадинг», деган гапни қилмасин. Аслида-ку биламан, Гулбиби кўпдан бери опам билан ярашиб кетишимни хоҳлайди. Шундай бўлса ҳам, айтиб қўйган яхши-да.

Аёл оғзимдан чиққан бу гапдан хурсанд бўлди. Яна, эримди фикри ўзгариб қолмасин деб, эртаси барвақт туриб бозорга тушиб келди: қавм-қариндошларимга ул-бул совға дегандай.

Оқ доқа рўмолининг бир учини чап елкадан, иккинчи томонини ўнг елкадан ўтказиб бизга кўриниш берди.

Ваъда қилинган куни эр-хотин етаклашиб қишлоқ сари отландик. Йўл нобопроқ — тоғ йўли. Аммо шунга қарамай, автобусда кетсангиз Пошхурт деган қишлоққа бир соатда етасиз.

Бир вақт манзилга етиб автобусдан тушгандик, кимдир орқадан келиб тирсагимдан ушлади. Боқсам, Чори туякаш. Исмоилбой келар деб, у кун бўйи бекатда автобус кутганмиш. Андак ҳижолат чекдим.

— Бекор қипсиз-да, амак!

Шундай десам ҳам асли, ичимда хурсанд бўлдим. Аёлимиз олдида ёмон бўлмади дейман. Нима бўлса ҳам ахир, хотин бегона жойдан. Озроқ қадрим бор экан; уч-тўрт ҳамқишлоқ салом-алик қилишиб худди юз йил танишдек, ҳол-аҳвол сўраб кетишди.

Кейин Чори туякаш қўлдаги ҳассасини хурсанд ўйнатганича эр-хотин иккимизни меҳмонга бошлаб борди. Кунгай бетда кенг ҳовли. Эшиги ийирганак¹. Балхи тутнинг тагида опамиз сув сепарди. Бизни кўриши билан сатил-патилни ташлаб, қулиб-севиниб келди. Кўзини ёшлаб туриб, ҳеч кимга қарамасдан, «Укам, жигарим!» деган гапни айтиб кўришди, шунда кўнглим бузилди. Ичимда, «У, Исмоил, шунча йил тумшуқ қилиб бекор қилдинг, опангди гуноҳи йўқ эди-ку!» деган гапни ўйладим.

Опамиз поччамизнинг, «Бўлди, энди онаси, биз ҳам Исмоил билан қобирға санашайлик», деган гапидан кейин келини томон борди.

Ҳамма хурсанд, менинг эса озроқ ичим қисилди. Ҳурматимизни қилиб қўй-улоқлар сўйилган; ҳар ерда тўйдагидек узун-узун дастурхон. Йигирма чоғли эркак катта меҳмонхонада, хотин-халажлар балхи тут соясида мунчоқдай тизилишган. Дастурхонга бирма-бир суюқ-қуюқ таомлар бас дегунча тортилган. Бундан ўттиз йил аввал поччамиз шул зиёфат ҳаражатица пулни биздан қизганган эди, деган гапни ўйлайман.

Кеч кириб, тун ярмидан ўтай дегандагина ҳамқишлоқ-ҳамсоялар уй-уйига кетишди. Энди қавм-қариндош бир дастурхон бошида гурунгни қуюқ қилдик.

Гурунқ-сўҳбат чоғида опамиз ёнидаги уч аёлни кўрсатди:

— Мана, жиянларингни яхшилаб таниб олгин!

Танимай бўладими, уларнинг қоши-кўзи ўттиз йил аввалгидек — поччамизга ўхшайди.

— Лекин, бу жиянингни аввал кўрган эмассан, — деди опамиз, бу гал чеккада турган камгап, қўй кўз, серқош йигитни қўли билан кўрсатиб. Бирдан лол-ҳайрон бўлдим. Ёшини ёш демасанг, жиян, денг, ҳамсоямиз Қудратовнинг нақ ўзи. Ё тавба, одам деган шунча ўхшаш бўлурми? Аммо мен дилимдаги бу гапни, бу фикрни тилимга чиқармадим. Хўп ўйла, кейин сўйла деган қадимий гап бор.

Опамиз-поччамиздан иззат-ҳурматни кўриб, уйга қайтар чоғимиз уларни ҳам меҳмонга боришини

¹ Таганак — булоқ кўзларини очиб тозалаш маросими

¹ Ийирганак — уй олди тол ёки терак ёғочидан қилиб қўйилган тўсин.

сўрадик. Улар рози бўлишди. Балки, улар ўшанда Қудратовни кўришиб, Раимбойга жуда ҳам ўхшаб кетишини ўзлари айтишар...

— Ука, кўнглинг тиласа қишлоққа кўчиб келгин. Мана, ўзинг ўйлаб кўр, бир ота, бир онадан ўн тўрт фарзанд туғилиб иккаламиз қолибмиз. Мен ҳам қаридим энди, — деди опамиз кўзларига ёш олиб.

— Бу гапни ўйлаб кўрай, — дедим мен опамизга. Аёлимиз касалманд, у ҳам қишлоқ ҳавоси ёққанлигини айтиб, «Бу ерга кўчиб келсак, соз бўларди», деб қўйди.

Уйга қайтаётганимизда, мен аста гап ковлдим:

— Хотин, сенга ёқдимиз бизнинг қавму қариндош?

Биламан, аёлимиз бировга баҳо берса, мен ўйлаган гап билан жуда уйқаш келади.

Э, биродар, шул аёл мен учун яралган-да. Бўлмасам, ул кўнглимни мунчалик билмас эди. Лекин шу гап билмади. Унга қавм-қариндошлар жуда ёққанмиш. Опамиз ўша-ўша хушфеъл, ўзгармаганмиш. Аммо лекин, қизлари отасига тортганмиш. Уғиллари Раимбой эсли-одобли эмиш.

Хўп-хўп, мен ҳам бу таъриф, бу баҳога розиман. Лекин, анави гап-чи? Қизиқ-да, нимага у Раимбойди юз-кўзи Қудратов деганига ўхшашини сезмади? Ёки мен... адашдимми?

Ишга борганимда ҳам шу гапни ўйлаб юрдим. Биз ҳар уч кун айланганда катта, кўркем бинога дарбон бўлиб турамиз. Бу бинода идора ё ташкилот деганининг беш-олтови жойлашган. Қудратов шу бинога ишга келиб-кетади. Тушга яқин гулзорга сув қўйиб юрган эдим, бошини қуйи солиб Қудратов ўтиб қолди. Қачон қарасанг, шундай ўйчан, паришонхотир. У менга салом бериб, «Ҳорманг», деб ўтиб кетди.

Унга кўзим тушдию Раимбойни эсладим. Ё ажаб, бир-бирига бегона одам... афт-ангорлар эса қуйиб қўй-гандек ўхшаш.

Қудратов деганлари ориқ-озғин бир йигит, ўрмон хўжалигида дириктирлик қилади. Бизга ҳамсоя ўзи, аммо уни умрида кулганини билмайман. Бунинг устига, камгап. Рост айтсам, уни роса гапга солиб кўрганман. «Ўзим қашқадарёлик, Зилол деган қишлоқдан. Сағирликда ўсганман», деган хабардан бошқа нарса айтмаган.

Шу гапни эслай туриб, бир гап кўнглимга келди. Айтганча, поччамиз ҳам ўша томоннинг одами. Чолу кампир иккови Учкентда кўп яшашган. У пайтлар опамизни тез-тез йўқлаб борардим. Бундан ўттиз йил бурун опамиз эри билан Пошхуртга кўчиб келишган. Нега шундай қилишган: балки Тўқсонбой почча опамиз қистовига илож топмай қолгандир? Йўқса, нега Учкентдек обод маконни ташлаб хотин юртига кўчди? Мен шуларни ўйладим. Хаёлимда тахмин-гумонлар пайдо бўлди. Балки Тўқсонбой почча Қудратовга уруғдир? Раимбойнинг Қудратовга ўхшаши бежиз эмас. «Мабодо ҳар галгидек сўраб-суриштирсам-чи, бирор гап чиқиб қолар», деб фикр юритдим. Ажаб эмас, Қудратов поччага томир бўлса. Шундай чиқса борми, поччанинг боши кўкка етарди. Ҳар нима бўлганда ҳам, уруғидан тобуткаш топилгани тузукда. Қудратов бефарзанд киши. У қариндош топса, суюнмайди дейсизми? Уруш йиллари э-хе, кўп уруғлар ҳар қаёққа тариқдай потраб кетгани қанча? Балки, бу иккиси ҳам шул сабаб якка-ёлғиз, тақдирлари чалкашми?.. Э, мулла Исмоилбой, бу бир хом фикр-ўй-да. Лекин, уни пишитса, бир гап чиқиши тайин. Мен шундай тахмин-режа тузиб юрган кунларим поччамизу опамиз меҳмон бўлиб келишди. Яхши кунларни эслаб, ёмонларини сўкиб гурунг қилиб ўтирдик. Бир пайт гап орасида хаёлимда айланган гап

учини чиқардим. Поччамиздан Зилолда бўлган-бўлмаганини билиш ниятимни сир тутиб, эҳтиётлаб сўрадим.

«Э, Зилолми, у ерда бир пайтлар мол боққанман. Зилол дарё бўйида, Учкент билан ёнма-ён, — деди поччамиз, кейин кулиб шундай гап айтди: — Бир пайтлар соқоли кўксига тушадиган аллақандай бобо шу ердан ўтган эмиш. Қайси бир хонадондан қатиқ сўраган бўлса, унга маза-матрасиз қатиқ тутишган экан. Шунда у айтиб кетган: бу қишлоқнинг аёли хушрўй, лекин ғар бўлсин, сигирлари серқаймоқ, сут-қатиғи зўр бўлсин». Бу гап чинми-ёлғонми, буни айта олмайман. Аммо Зилолда бари хотин-қизлар хўб зебо, уютган қатиқлари мақтасанг мақтагудай».

Мен энди поччамиздан Зилолда бирор хеши яшаб ўтганми, йўқми шуни суриштирдим, опамиз жавоб қилди:

— Поччанг етимак ўсган. Асли келиб чиқиши Туркистон деган ердан. У қишлоқда поччангди ити ҳам адашмаган.

Поччамиз, «Тўғри», деди. У кишининг на Зилол, на ўша вилоятда ҳеч бир қавми бўлмаган. Усмирлик чоғларида Туркистондан бир ўзи айланиб келиб қолган. Бу жавобдан ҳафсалам пир бўлса ҳам, уларга сир бой бермай турдим. Аммо сездим, поччамиз жиндак хаёлга ботди. «Нега сўраб қолдингиз бу гапларни, Исмоилбой?», деган саволни берди.

Калла бундай пайтларда тузук ишлаб кетаркан. Мен поччамга айтдимки, ўша ерда жўрам бор. Яқинда тўй қилмоқчи. Мабодо у томонда таниш-билишлар бўлса, кўриб келиш чўт эмас.

«Зилолни кўриб келинг, сув-ҳавоси бўлакча», деди поччамиз тинчиб.

«Ҳа, бормасам бўлмайди», дедиму хурсанд бўлдим. Шундай қилсам бўлмасми? Жўрамиз бор, бу тўғри гап, лекин у Зилолдамас, ундан сал берироқда. Учкент деган маконда. Уни кўриш баҳона кўп сирни ечса бўлар: поччаю Қудратовга бел бойлаб хизмат қилсак. Яхшилик кўп яхши-да.

Мен шу гапларни ўйлаб ўзимча кулиб қўйдим. Наҳотки энг изқувар, терговчи Жўраевнинг назари тушган одам энди ночор ўтирса. Йўқ, мулла Исмоилбой, қани каллани ишлат.

Ҳа, яна шуни айтди: Жўраев бир мажлисда, кўпчиликнинг олдида: «Бизнинг Оға Исмоил давлатнинг ўнг кўзи», деб ҳурмат билан гапирган. Бир воқеа туфайли у шу гапларни айтди. Ўтган йили, кузакнинг охириги кунларида қайнимизнинг томига шифер қоқиб, кеч қолдим. Қайнимизнинг ҳовлиси район яқинидаги колхоз далалари бошланган ерда. Ишни тугатиб бўлиб, кеч соат ўнлар чамаси велосипедни миниб дала йўли орқали тўғри ҳовлига қайтдим. Колхоз идорасини ёнидан ўта туриб толзордан сал нарида бир оқ «Москвични» кўрдим. «Уни қулай жой қолиб, ноўнғай, нобоп йўлга қўйишгани қизиқ-ку», деб пича хайрон бўлдим. Дархол тўхтаб, мошиннинг атрофини айландим. Колхозга узоқ ердан меҳмон-пеҳмон келгандир деган хаёлга бордим ва ҳар эҳтимолга қарши мошиннинг номерини билай дедим ўзимча. Лой чапланган номерни зўрға кўздан кечириб, сўнг уйга қараб кетдим.

Эрталаб ишга борсам, ҳаммаёқда дув-дув гап: кеча фалон колхознинг кассаси тешилганмиш. Бу хабарни эшитиб, милиса томон чопдим. Хуллас, берган хабарим беиз, бежиз кетмади: ўғрилар тез ушланди.

Шанба куни ўғлимга: «Мошинни кўздан кечир, ғир этиб Учкент сари бориб келамиз», дедим.

Яна унинг кўнглига ҳар ўй келмасин учун: «Аскарликдаги жўрам тушимга кириб чиқди, кўп хафа экан биздан», деган гапни пеш қилдим.

«У томонда мунақа жўрангиз йўқ эди-ку», деб Холмат хайрон бўлди.

Мен унга тушунтирдим: жўрамиз шерободлик, аммо етти йил бурун Учкентга кўчиб кетган. Қолаверса, сайил ҳам сайил дерлар, саргардонлик ҳам сайил. Юрагинг сиқилганда сафарга чиқсанг ёзиласан. Яна бир гапни айтсам, Учкент бозорининг жуда таърифи кетган: у ерда мошинди гилдираги анча арзон дейишди.

Холмат бу гапларимдан кўнгли анча ёзилиб, ўша куни «ғиркўк»ни сафарга шайлаб қўйди.

Мен эса уйга кириб, сандикдан отамерос тарозини чиқардим. Одатим шу, кўнглимда бирор ўйни ўйласам, ана шу миттигина тарозини кўтариб кўраману қўяман. Унг палласи паст тушса, ўйлаганим бўлади. Чапи бўлса, тескариси. Раҳматлик отам айтган: «Уғлим, бу тарозининг сири шуки, у ақл томири қандай уриб туришини ўзида сездиради. Бу тарозининг икки палласи гўё одамзод миясининг икки палласи эмиш. Унги тош босар бўлса, миянинг чап палласи ўйлагани бўлармиш. Буни менга бир афғон табиби берган эди, унга эса отамнинг қуръа ташлайдиган фолбинтахтачасини бергандим».

Ана шундай, мен асли иримга ишонмайман, аммо митти тарози менга панд бергани йўқ. Унга заргар, тиш техник деганлари кўп марта харидор бўлиб келган. Гурунларда кимда-ким бирор гапни ўзича маъқул топса, «Бу гапим Исмоил тоғамизнинг тарозисидай тўғри», деган гапни айтади. Мен эмас, тарозимиз таниқли, биродар.

Хуллас, мен тарозини қўлга олиб, «Раимбой Қудратовга ўхшаши бежиз эмас, бу ерда бирор сир бўлса керак», деб хаёл қилабердим. Тарози айтганимдай, ўнга бир оғиб кетди. Шод-хурсанд йўлга чиқдик.

Ота-бола шу куни Учкент томон жўнадик. Учкент узоқ, эшақда икки кунлик манзилгоҳ, «Москвич» учун эса ярим кунлик йўл, холос. Йўли паст-баланд ўрлик, чағиртошу харсангтошлар ҳар қадамда учрайди. Мен эса минг хил гапни ўйлаб кетялман. Режам шулки, опамиз Учкентдан нега кўчган, сабабини аввалги қўни-қўшниларидан сўраб-билмоқчи эдим. Кейин Зилолга ўтиб, Қудратовнинг бирон-бир қариндошини топсам. Эҳтимол бир гап чиқар.

Шу куни ота-бола Учкент деган маконда ошнамни топмадик. Кун ботай деганида, ўғлимга шундай дедим: «Кел, излаб юрамизми, мусофирхона бор-ку».

Шу оқшом бозордаги мусофирхонада ётдик.

Эрталаб чой-пой ичиб, бозор оралаб кўрдик. Чай-қовчилар кўп экан: мошинга баллон олдик, ўғлим кўп хурсанд бўлди. Жўрамни топиш чун милисахонага бордик. Сўраб билдик — жўрамиз Марғилонга кўчибди. Сўнг опамиз яшаган ҳовлини излаб топдик. Ҳовли қадимдан қолган мачит ёнида эди. Уғлимга: «Бирпас тўхта, шу ерга кириб чиқай. Сен мошинга қараб тур, бача-кача тегмасин», деб тайинладим. Мен бу гапни шунчаки, йўлига айтдим-қўйдим. Не бўлса ҳам, Холматбой ниятимни сезмасин. Бундай пайтда ҳар қалай ўзим билганим тузук: У, бу темир эшикнинг қалинлигини айтинг. Занғар, шунча урсам ҳам ҳеч ким жавоб бермади. Кўча муюлишида бир аёлни учратдим. «Бу ҳовлида бир яҳудий ёлғиз ўзи яшайди. Тўқсонбой амакини мен сал-пал эслар эдим. Аммо нега у киши бу ердан кўчиб кетган, буни айта олмайман, — деди. — Сиз яхшиси ҳув ана, мачит олдига боринг. Ҳамма эски гапларни ўша ерда ўтирган Қўтлуғ Бова билади».

Бу гапдан энгил тортиб, мачит томон йўл олдим. Холматбой ҳам ўша атрофда айланиб юрган экан: ноилож қолдим бу гап. Биргалашиб қари тут соясида ўтирган Бова олдига ўтдик. Бова бошини эгиб, юнги намдан ёпишган телпагини чўптароқда тарарди.

Чол аввал эслолмади. Сўнг, туйқусдан уйғонган кишидай кўзларини катта очиб қараркан:

— Тўқсонбой дедингизми? Ҳа, энди эсга тушди. Бурчакдаги шу ҳовли асли Тўқсонбойники. Уттиз йиллар аввали, мол боқиб юрганида, бир кун дарё бўйидан чақалоқ топиб олди. Буни худо берди, деб ўшани ўғил қилди. Фарзандларининг бари қиз эди-да, ўзиям. Кейин, ул кўчди, — деди.

Ана гап қайда экан? А-ҳа, дейман ўзимча, поччамиз кўп меҳрибон экан-да. Қойил сенга, тарози, алдамадинг. Шу сафар алдасанг мен асло хафа бўлмасдим. Майли эди билмасам, бу сирни, бу хабарни.

— Нима, ўша гўдакнинг эгаси чиқмадимми? — деб чолдан сўрадим.

Чол:

— Кейинроқ қандайдир миш-мишларни эшитдим. Зилолда бир ёш жуван эри уйда йўғида бошқаси билан юриб... бола кўрган эмиш. Тўқсонбой топган гўдак ўшаники дейишди, — деди.

Бова билан хайрлашдик.

Зилол сари юрдик. Қишлоқ кўп узоқ эмас, нари борса уч ёки тўрт чақирим чиқаркан.

— Бу ернинг сут-қатиғи етти иқлимга машҳур. Бозорчасига кириб, бир маза қиламиз-да, — деган эдим ўғлимга, у хайрон бўлди:

— Биргина шунинг учун бу қишлоққа келдикми?

Баҳона тайёр эди: «Қудратовнинг юрти бу. У менга куни кеча Учкентга боришимни билиб бир гап тайинлаб қўйган эди-да», дедим.

Нимагадир бозор кимсасиз эди. Бундан ўттиз йил аввал ёпиб қўйилган экан. «Э, бир колхоз раиси, бозорнинг кераги йўқ, деб буйруқ берган эди, шундан бери йўқ бўлган», деди бизга бир аёл. Аммо у, Қудратовни танийсизми, деган гапга жавоб бермасдан кетди. Кимдан гап сўрасам деб тургандим, йўл устида қурилган мактабга кўзим тушди. Муаллимлар хонаси очиқ экан, шартта ичкари кирдим. Бири бўлмаса, бири Қудратовни эслар деб, кайфиятим чоғ эди. Хонадаги ўн чоғлик одамнинг бирови ҳам «Қудратовни танирдим» деган гапни айтмади.

— Қишлоқда бундай одам ҳеч қачон яшамаган, — деди тўрда ўтирган сочи оқарган киши.

У шундай дегандан сўнг мен бир оз хафа бўлдим: наҳотки шу Қудратов мени алдаган бўлса... Бу муаллим халқи хўп одобли бўлгани билан мактабга борсанг муомаласи сал қуруқроқ бўларкан.

Яна кўчага чиқдим. Холматбой тажанг бўлиб мошинни кавлай берди. Шу пайт мактаб томондан бир киши чиқиб келди. Холмат таваккал қилиб, ундан аккумуляторга буғланган сув сўради. У одам йўқ демади. Бизни уйига бошлади. Бир пиёла чой ичдик. Кетар пайти бу одам менга қараб: «Амаки, агар бир гап сўрасам майлими», деб қолди. «Айтинг, билсам жавоб бераман», дедим мен хурсанд бўлиб. Тўғриси, одамови, камгап одамларга унча ҳушим йўқ. Ундай одамларнинг кўнглини билиш қийин: дўстми ёки душманми, нодонми ё ақлли эканини суҳбат қилсанг биласан.

«Боя мактабга кириб, бир гапни сўрадингиз. Мен ҳам ўша хонада эдим-да, амаки. Сиз нега Қудратовни сўраб қолдингиз?» Мен унга шундай дедим:

«У одам бизга таниш. Бир гузарда яшаймиз. Асли ўзи зилоллик. Узининг айтишича, бирор қариндоши йўқ. Мен эса йўл-йўлакай шу ердан ўтаётим, Қудратовни сўрайин, зора унинг қариндош-дўсти топилса дедим. Қувонтириб қўймоқчи эдим ўша одамни».

«Ўша одам бу ердан қариндош топилса сира хурсанд бўлмайди, деди зилоллик киши мени хайрон қолди-

риб. — Даврон Қудратов асли менга синфдош эди... — деб ҳикоя қилди мезбон».

Асли гап бундай экан: ўттиз йил аввал бўлган эди бу воқеа. Ушанда Давронбойнинг акаси армияда. Биласиз, ўша кезлари аскарлик беш йил эди. Қайтар йили десангиз, унинг сулув хотини ҳомилали бўлибди... Чақалоқни дарё бўйидан бир чўпон топиб олган деган гаплар тарқалибди. Бунинг устига эса...

Гап шу ерга келганда мен бирдан тамом бўлдим. Узим чой ичяпману кўлларим қалтиради. Зўрға ўзимни босдим. Наҳотки шу чақалоқ Раимбой бўлиб чиқса.

«Меҳмон, энди сиз гапди охиригача тингланг, — деди зилолик киши менга эътибор бермай. — Одамлар гап қилишди: Гуласални бир дўхтир алдаб, унга аёлнинг баданини об-тобига келтирувчи доридан едириб қўйган эмиш. Ўша аблаҳ жувонни йўлдан урмоқчи бўлган. Аёл эса кўнмаган. Лекин дори зўридан кечаси Давронбойнинг қўйнига кирган эмиш. Тез орада Давронбой қишлоқдан ғойиб бўлди. Акаси армиядан келганида миш-мишлар роса ҳам кўпайган эди. Давронбойнинг акаси бу гапга чидолмасдан хотинини отиб қўйди. Кейин у укасини топиб отмоқчи бўлди. Шунда уни қамашди. Алиқул ўн икки йил қамоқда ётиб келди. У кетганда отаси, кейин эса онаси оламдан ўтишган эди. Алиқул кўп турмади, қайгадир кетиб қолди. Шундан бери на ака, на укадан хабар бор. Одамлар ҳам уларни ҳисобдан чиқаришган... Мен Давронга куяман. Мен билан тенгдош эди. Бир марта тепалиқдан йиқилиб кетганимда ҳар куни уйга келиб мендан хабар олганди».

«Ана, гап қайда экан? Эвоҳ, Раимбой ахир Қудратовнинг ўғли-ку! Мана, у нима учун Қудратовга ўшаркан?!», дедим ўзимга ўзим.

«Нега боя бу гапни мактабда айтмадингиз?», деб сўрадим мезбондан.

У бўлса шундай деди:

«Бу гап-сўзни у ерда айтиш ноқулай бўлди. Чунки хонада ўша келинчакнинг тоғаси — завучимиз бор эди».

Уйга қайтар эканмиз, йўлда Холмат мен кутган гапни ахийри айтди: «Нимага бу Раимбой Қудратовга ўхшайди десам, ўғли экан-да!» Мен унга бу гапларни ҳеч кимга айтмаслиқни қайта-қайта уқтирдим.

Рост айтсам, бу сафардан кўнглим алағда бўлди. Мен ишимиз ўнг келсин деб йўлга отланган эдим. Ўнг келгани шу бўлди — тарози алдамади: Қудратовнинг Раимбойга ўхшаши бежиз эмас деганим тўғри чиқди. Лекин мен қувонмадим. Қидириб топганимиз кўнгилли гап эмас-да. Тўғри, мен қачонларди ёмон кўрган почтамга ихлосим ортди. Эру хотин гўдакни паноҳига олишиб, боламиз катта бўлса уни одамлар маломат қилмасин, деган фикрни қилиб бу макондан кўчишган.

Бир маҳал ўғлим менга, «Ота, ростини айтсам, сизнинг бу томонларга шундай, бекордан-бекор келиб кетишингизга бошдан ишонмаган эдим. Одатингиз маълум-да, бирор гап эшитсангиз орқасидан қувлайсиз», деган гапни айтганда кўнглимга оғир ботди.

«Одамга баҳо бериш оғир нарса. Одатим — таниш ёки қариндош бўлса бўлсин, уни билайин дейман. Кейин адашиб юрмай, — деб сўзладим ўғлимга. — Бу сафар ўғлим, хайрли иш қилувчи кишилар қаторига кирай деб ният қилдим. Уларга ёру дўстлар топиб берай деган эдим».

Йўқ, ўғлим тушунмади. Менинг бу қилган ишим бекорчиликдан деган энгил хаёлга борди. Ана шунда юрагимда бир оғриқ турди.

Ўвлига биздан кейин Раимбой кириб келди. Ичимда мен: «Ай жиян, бирпас кейинроқ келсанг бўлармиди? Сал мундай нафас ростлаб фикримни йиғиштириб олардим», деб ўйладим.

Жиян ҳартугул бизга яхши гап келтирибди: опамиз айтибдики, Зумрад деган бир момо эртами ёки индин Деновга кўчяпти, тоғаннинг нияти бўлса, момонинг ҳовлисини тезроқ гаплашсин.

Раимбой ҳам, «Қишлоққа келсангиз соз бўларди», деган гапларни айтди. Ёпирай, шу Раимбой фаришталик одам-да, юзига қараб туриб дардимни тўкиб солдим: «Жиян, гапларингиз рост. Аммо бизни эшитинг. Чин гапни айтар бўлсам, қизиқ одатим бор-да менинг... Қишлоққа кўчсан деган гапни кўп ўйлаганман. Бу ерда нимагадир бегонадай яшайман. Ҳамма ҳурмат қилса ҳам, чин дилдан эмаслиги ўзимга аён бўлган. Сабаби шулки, менинг синчковлигим кўп ёмон. Боғдан ўтган ариқдан лойқа сув оқса, ё бўлмаса, кўчада юрган кўшни боласи йиртиқ қўйлак кийса ҳам назаримдан қолмайди. Нима қилай, феълим шу. Биламан, бу одатим кўпчиликка ёқмайди. Бегона-ку майли-я, бир қориндан таллашиб тушган марҳум акам ҳам менга кўп дашном берган. Узоқдан отлар кишнашар, қинда бўлса тишлашар, деганлари рост экан. Қишлоқда акам билан ҳар кун жанжал қилардик. Асли акам туфайли отамакон қишлоқдан кўчган эдим, Раимбой». Ичимда биргина гапим қолди: «Ҳаттоки ўз фарзандинг кўнглингни тушунмаса яна ҳам ёмон, жиян», деб очиқ айтолмадим.

«Яхшимисиз, ёмонмисиз якка-ёлғиз тоғамсиз. Қишлоқ сари кўчсангиз, бошим кўкка етади. Сизни ёлғиз қўймайман», деди менга Раимбой. Дилим ёришиб кетди. Унинг сўзи юракка мадад бўлди. Ростини айтганда, мен шундай дилкаш йигитга чиндан тоға бўлишни кўнглим тилаган эди. Меҳрим тушган эди унга. Балки ачинишданми, лекин аниқ бир нарса дейиш қийин. Хулласки, Раимбойга шундай жавобни бердим: «Шу ҳафта ўйлаб кўрай».

Тарози бу сафар ҳам, қишлоққа кўчганинг тузук, шу йигит бир умрга сени суяган тоғинг, кўнгилдошинг бўлади деган ўйни тасдиқлаб, ўнг палласи паст тушди. Хотин ҳам шундай деди: «Бўладиган савдонинг тезроқ бўлгани яхши. Юринг, ҳовли-жойни кўрайлик».

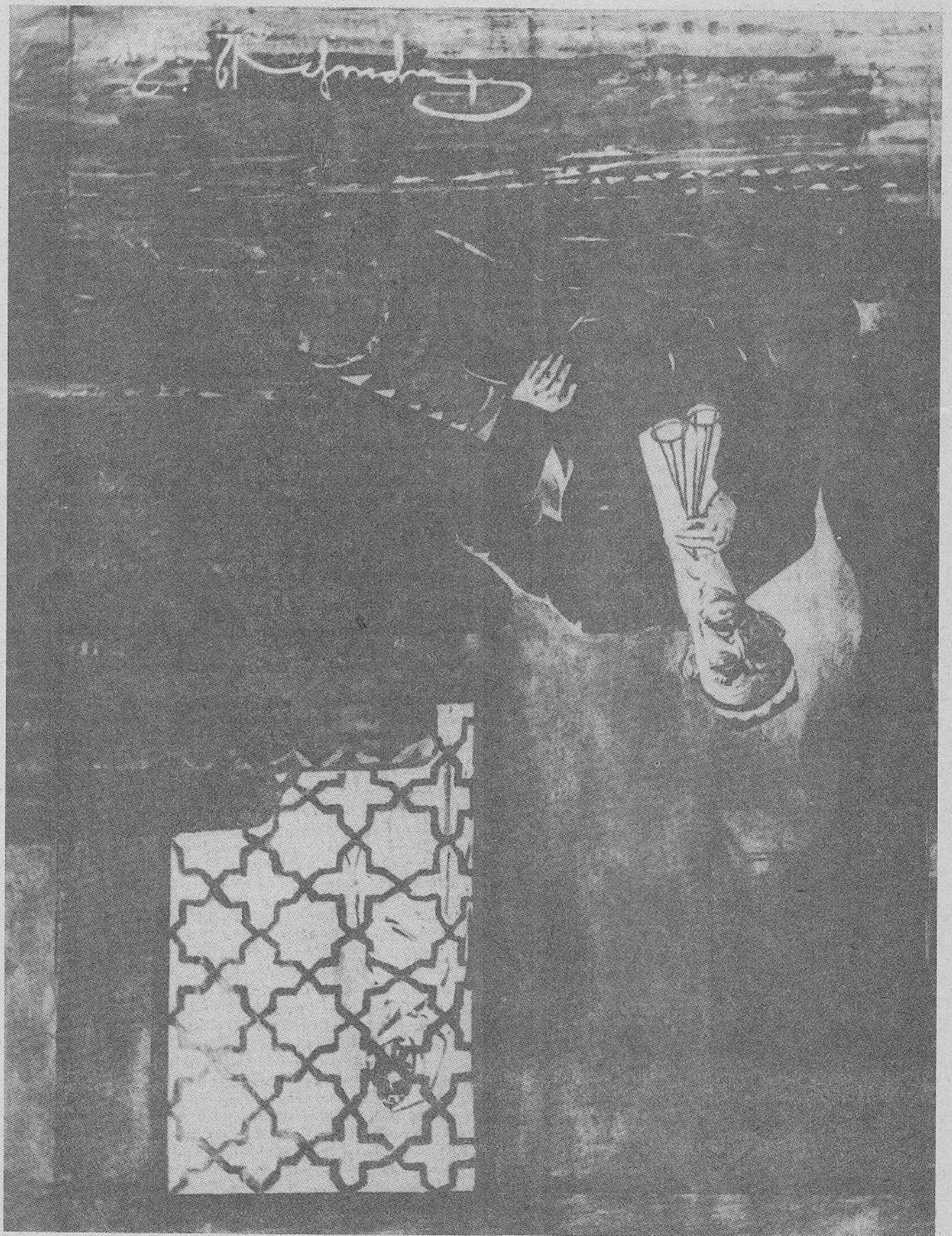
Хуллас, бир куни бориб ҳовлини кўриб келдик. Биз талабгор бўлган уй газлаштирилган эмас. Ҳатто сув қувири йўқ, боғ эса навбат билан бериладиган ариқ сувидан ичаркан, лекин сердарахт, серток. Томорқаси мўлгина, ичадиган сувлари қудуқники бўлса ҳам чучук, мазали эди. Уч хонадан иборат уй кичикроқ бўлса-да, пишиқ-пухта қурилган. Аёлингизга ёқса, билинг, уй ёмон эмас. Ҳовлини олар бўлдик. Ўзимиз турган ҳовли Холматга қолар бўлди.

Кўчадиган кунимиз Холматга «Москвич»ни атайлаб қолдирмадим. Ўғлим пича қизариб: «Ота, сиз мошин ҳайдамайсиз. Бекорга уйда сақлаб, чиритиб юборасиз», деди.

Мен ҳам унинг гапига жавоб тайёр қилган эдим. Ўғил-да, ўксимасин. Шунинг учун мен унга: «Ҳовли сотиб олганда даста қисқалиқ қилиб, кампирдан қарздор бўлдик. Мошинни сотиб, аввал қарзни тўлаймиз, қолганига уй-жойни сошлаб оламиз», дедим. Аммо сездим, бу жавоб уни қониқтирмади.

— Ўғлинг норози бўлди, мошинни бермаганимга, — дедим аёлимизга. — Хотинининг тупроғи сал энгил, мошин текса жанжали кўп бўлади.

Шундай қилиб, биз кўчдик. Ҳовлини таъбга мослаб, бир четга супа-ҳовуз, яна боғ этагида товуққа катак қурдик. Томни шувоқ қилдик. Ана шундай кунларда бизни совхоз каттаси — дириктир йўқлаттирди. Дириктир Дони Исмат районга тушганида кўлимиздан чой ичган. Райком бовани излаб бевақт келган пайтлари қоровулхонага кириб, биз билан гурунг қилган. Лекин ундан мен эмас, мендан у гап сўрарди. Шунинг учун



билмайман: у ўзи қандай одам, кўнглида не гаплар бор? Аммо-лекин биламан, у аввалги райком секретарининг яқин одами эди.

— Бизга шул идорани олди-теварагини обод қилиб берсангиз. Биламиз, сиз райкомди боғини гуллатган-сиз, — деди менга дириктир.

Мен кўнмай, кўнглимдаги гапимни айтдим-қўйдим: «Бировни иссиқ жойдан олдириб ишламайман».

— Аввалги қоровулми, у киши ўз ҳовлиси яқинида қурилган янги мактабга кетди.

Бу жавобдан сўнггина ишга розилик бердим.

Ишга киришиб кетдим. Қишлоққа келганимдан жуда ҳам хурсанд эдим. Ҳаммадан ҳам Раимбой аτροφимда парвона. «Тоға, юринг, бизниқига», «Тоға, бекор бўлсангиз, қани мошинга чиқинг, сизни Тузконга элтай», деб кўнглимни олади. Мен ҳам унинг асранди фарзанд эканини ҳеч кимга айтганим йўқ. Агар бу гап ёйилса, нафидан зиёни кўп. Фисқу фасод газаклаб кетса хунук бўлади.

2

Раимбой шопирликни ташлаб чўпон бўлармиш...

Мен бу гапни эшитиб, ўзини кўрай дедим. Оқшом чоғи Раимбой ҳовлига кириб қолди. Ҳамма гапни жияннинг ўз оғзидан эшитдим.

Бундан бир ҳафта бурун кўплар тоғ орқасига — даштга кўчишар эди. Раимбой шу одамлар юқини таширди. Бир гал Қобил лашкарни даштга элтар бўлибди. Бова ёлғиз, сўққабош, хотиндан куйган одам.

«Болам, менинг қишлоқда тенгдошларим қолмади, тор жойда гўшт егунча, кенг жойда мушт е деганлар. Зора кўнглим ўша дашт ерларда ёзилса. Бир жойда турабериб, яшашдан тўйиб кетдим», деган экан қария. «Тўғри, — дебди Раимбой. — Кўнгил тилаган бўлса, кўчиб, айланиб келинг».

Худди шу пайт кўчадан Норбой шилпиқ ўтибди. Салом-алиқдан кейин чолни мазах қилибди: «Лашкар бова, мен сизга бир неча қармоқ берай. Ола кетинг, ярайди. Даштда, айтишларича, хотин-халаж кўп эмиш. Зора қармоғингизга зўрроқ кампир илинса».

Қобил лашкар не десин. Чол уч марта уйланган, лекин хотин турмаган. «Даштда яшамоқ учун юрак керак, амаки, — дебди Раимбой кулиб. — Агар бова уйланса, қишлоқдан ҳам топардик».

«Бованинг режаси бор, — деганмиш Норбой шилпиқ. — Йўқса у киши чўлда нима қиларди энди?»

Раимбой чолни оқлаб, яна жавоб қилибди: «Эл қатори бўлай деб, бова чўлга кетяпти». «Сен жиян, бова учун гап топиб бераверма. Ўзингни бил... Ўзинг-ку, чўпонликни эпламай қочган эдинг. Яна энди бировга гап ўргатиб турасан», дебди Норбой шилпиқ. «Чўпонлик оғир касб, лекин эплашним мумкин. Фақат унга кўнглим йўқ», деб Раимбой ўзини оқламоқчи бўлибди. «Э-ҳа, нега энди сен хоҳламас бўлиб қолдинг?! Назаринг илмайдими? Ё отангдан бирор бир ортиқ еринг бормиди? — деганмиш Норбой шилпиқ. — Йўқ, яхшиси иқрор бўл. Чунки чўпонлик қилиш қўлингдан келмайди-да». Раимбой жаҳл билан: «Чўпонлик ота касбим. Керак бўлган тақдирда молни боқа оламан. Хўш, сизга нима?!» дебди.

Норбой шилпиқ бу гапга канадай ёпишибди:

«Агар сен чўпон бўлсанг... мен ҳам чўлқувар бўлиб, даштга кўчганим бўлсин!»

Раимбой бундай шартни сира кутмаган экан.

«Чўпон бўлсам бўларман, лекин сиз...», деб Раимбой оғзини очар-очмас, Норбой шилпиқ деганмиш: «Лекин-пекинни қўйгин! Йигит бўлсанг, Раимбой, гапингдан

қайтма! Энди икки йил муҳлат билан икккаламиз шартлашсак. Агар шу йил ичида чўпонликни ташласанг, сен қишлоқдан кўчасан. Мабодо мен ютқизсам, тамом чўлда қоламан. Шу шартни бажармаган киши бошига рўмол ўраб маҳаллага чиқади. Келишдикми, Раимбой?»

Раимбой ишонмабди. «Наҳотки, Норбой шилпиқ бу гапларни дилидан чиқариб айтаётир? Бу ёғи қандай бўлди?» Пошхуртда одат шундай: қасам ичсанг-у, аммо шартни бажаролмасанг, бундан оғир гуноҳ йўқ.

Қобил чол: «Қўйинглар-э, қасамсиз иш қилинлар», деб баҳс-тортишувга чек қўймоқчи бўлибди. Лекин бўлмабди. Раимбой Норбой шилпиқ билан қўл ташлашибди.

Мен бу гапни эшитиб, кайфиятим бузилди.

Йўқ, энди Раимбойни йўлдан қайтариш қийин. Мен буни тарозининг палласи чап томонга оғишидан тушундим. Шунинг учун ҳам унга энди бор кучимни аямай ёрдам бермоқчи эдим. Аммо, чўпонлик бизга отамерос эмас-да. Ҳай, тақдир тизгинини ўз ҳолига қўй-чи!

3

«Холмат мошин олибди».

Аёлимиз етказган бу гапдан қувонмадим. Ичимда, «Бу баччага пулни қаердан олди?», деган гапни ўйладим. Эртаси барвақт туриб, Шерободга жўнадим.

Холмат ҳовли бетида «Жигули»ни юварди. Мени кўриши билан ҳар тусга кираберди. Ана шунда ўйладим: «Бу ерда бир гап бор-ов». Лекин ўғлимизга сир бой бермай: «Мошин муборак!», дедик.

— Мошини ишхонадан берди, — деди ўғлимиз.

Аммо пулни-чи, пулни? Холматнинг айтишича, Сафоқул қарз берганмиш.

— Қанча муддатга берди? — десам, ўғлим доводирав, қачон пули бўлганда қайтаришини айтди.

Бу гапнинг ёлғонлиги гўдакка ҳам аён-ку. Менинг тахмин-чўтимда гузарда бундай катта пул берувчи киши йўқ. Бўлганда ҳам бировга бемуддат қарз бермайди.

Сафоқулникига бордим.

— Холмат мендан қарзга деб, пул сўраб келгани йўқ, — деди у ҳайрон бўлиб.

Холмат менинг дарғазаб эканлигимни кўриб, дарҳол рост гапга кўчди.

Воҳ, дейман мен ичимда, гоҳ ишониб, гоҳ ишонмаган тахминим тўғри чиқди! Холматбой поччамиздан қарз сўраб олган эмиш. Тўғри, Тўқсонбой почча оққўнгил, яхши одам. Аммо-лекин бировга қарз бериши дарғумон. Биламан-да, поччани. Бундан ўттиз йил аввал пул сўраб борганимда, менга бир сўм бермаган. «Уйда еб-ичинг майли, лекин олиб кетарга ҳатто хас ҳам бермайман», деган эди поччамиз. Бунинг сабаби шуки, у киши бир марта панд еган. Яъни, ота юртида ҳовлисини сотганда биров қарз сўраган. У ишониб пулни берган. Аммо қайтиб ололмаган: пул олган киши қайгадир қочиб кетган. Уни изламан дебми, Учкентга келиб қолган. «Шу-шу, мулла Исмоил, ҳеч кимга қарз бермайман», деган эди поччамиз. Бундай гапдан кейин қаттиқ аразлашиб, юз кўришмас бўлгандик. Шундай киши Холматга қандай қилиб қарз берган? Балки Холмат поччага Раимбойнинг асранди ўғил эканини билдириб: «Пул беринг бизга, йўқса сирни ёяман», дея қўрқитган эмасмикан?

— Сен менга тўғри гапир, — деб дўқ урдим ўғлимга. — Айтгин, поччага ўша гапларни гапирдингми?

Холмат бошини эгди. Билдим, у шундай қилган. Ҳазаб билан юзига икки шапалоқ тортдим. Кейин сўка-берганим, ўғлимиз тилга кирди:

— Сиз кўпам ўзингизни оппоқ деб ўйлай берманг.
— Яна нима гапинг бор! — дедим мен карахт тортиб.
— Сиз мошинни сотдингиз. Якка-ёлғиз ўғлимга берсам, нима қипти деб, бундай ўйладингизми? Атрофингизга қаранг, одамлар фарзанд учун нималар қилишяпти.

— Аблаҳ! Сендай ўғилга ҳаром тук ҳам нораво! — дедим важоҳат билан. — Қари чолни кўрқитиб, пул берсан дейишга қандай виждонинг борди?

Холмат гапдан қолмади. Шуниси ёмон бўлди.

— Сизга ачинган одамнинг уч юздан кўп қўйи бор. Йигирмаси камайса бова қашшоқ бўлмайди, — деди у уялмасдан.

Мен эса хафа бўлиб уйга қайтар эканман, Холматни ўйлар эдим. Бўйи теракдай, аммо ақли куракдай буни. Ахир у биров эмас, менинг бағримдан ситилиб чиққан фарзанд. Балки у фақат болам деб чопган одамларни кўриб бузилдимикин? Э йўқ, боя айтди-ку: «Сиз кўпам ўзингизни оппоқ деб ўйламанг». Биламан, ўтган йили тўрт-беш гиламни катта пуллик, текинхўр одамларга сотганман. Икки бараварига. Шу мошинни олишга пулимиз етмаган эди. Мана, шунини ўғлимиз дарҳол юзимга солди.

Мана, Раимбой жияним одамсевар, меҳрибон. Ўғил дегани шундай очикқўнгил бўлса-да.

Мен уйга келасолиб дарҳол тўшак солдирдим. Шу ётганча ёстиқдан ҳафта бош кўтармадим. Ўғлим уч марта келди. Аммо мен ўғлим билан очилиб гаплашмадим.

Орадан ҳафта ўтди. Энди оёққа туриб юрган эдим бир маҳал аёлимиз сўз очди:

— Холмат мошинни сотиб юборганмиш, — деди у. — Қарз берган оғайнисини пулини қистаганмиш.

— Холмат тўғри қилибди, — дедим аёлимизга, ўзимни енгиб сезиб.

Тез кунда ишга чиқдим. Кўнглим энди тўқ эди.

Бир куни Дони Исмат Тўқсонбой поччамизни уйига чақиртирди. Мен бу гапни айтгани ҳовлига кирганимда у киши эшагига арпа бераётган экан. Мени кўриши билан ранги озроқ ўзгарди. Биламан, Холмат унга Раимбой ҳақидаги гапни айтгандан бери мендан ҳам хавфсирайди.

Мен уни Дони Исмат бу оқшом ҳовлисига чақирганини айтдим.

— Дириктир ҳовлисига одам чақирмасди, — деб поччамиз ҳайрон бўлди.

— Билмадим, — дедим мен ҳам.

Бованинг гапи тўғри. Дони Исмат уйига бировни айтмас эди. Одамлар орасида ҳар хил гаплар юради. Бундан икки йил бурун дириктир бир тоғаси келганда ҳам ўзининг уйига элтмаганмиш. Дириктир нега шундай қилган — бунинг сабаби ҳар хил. «Рашкчи одам. Аввалги хотинидан куйган-да. Шунинг учун уйига ҳеч бир эркак зотини қўймайди», деди биров. «Хотини дардман аёл, ориқ қизидан бўлак тузукроқ дастёри йўқ», дейди бошқаси. «Уйимдаги бойликни биров кўрмасин, деган фикри бор дириктирди», дейди учинчи киши. Бундай тахминлар сероб. Дони Исмат совхозга дириктир бўлганига уч йилдан ошай дебди. Шу пайтгача поччамиз ҳовлисига кирмаган. Тўғри, дириктир уни жуда ҳурмат қилади. Мен зимдан кузатганман. Дони Исмат чорва, мол хусусида кўпинча чолга кенгаш солади. Хўжаликка ҳурматли меҳмон келгудек бўлса, «Бизнинг Тўқсонбой бобо, танишинг! Бобомиз туғилганда оталари тўқсонни қоралаган пайт бўлган. Шунинг учун отлари Тўқсонбой деб қўйилган. Ҳозирги пайтда эса Тўқсон, Саксонни тугул, Олтмишвойи ҳам йўғов», дейди, ҳазил қилади. Мабодо мухбир келса,

«Илғор, орденли чўпон, суратини олинг!», деб бобони кўрсатади. Дириктир яқинда ҳам телевизордан чиқиб, поччамизни мақтаган.

Орадан бир кун ўтиб, поччамиз уйга келди. Қовоғи андак солиқ.

— Мулла Исмоил, — деди поччамиз хаёл суриб. — Қудратовга ортиқча гап айтган ерингиз йўқми?

— Йўқ, — дейишга дедим-у, ичимни ит тирнади. Негаки, уч кун бурун... Шошманг, яхшиси буни бир бошдан айтиб берай.

Одамзод хом сут эмган. Ахир мен ўша сирни ҳеч кимга айтмайман, деб ўйласам ҳам начора, шунақа бўлиб қолди.

Уша кун мен идора ёнидаги гулзорни айланиб юрган эдим. Бир маҳал рўпарамдан Қудратов чиқиб қолди. Бирдан кўнглим ғаш тортди.

Қудратов ҳар галгидек ичиб олган бўлса-да, маст-аласт кўринмади. Дириктирни сўради. Мен унга дириктирни тоққа, мол саноғига кетганлигини айтдим. Қудратовнинг мошини бузилибди. То шофир эплагунча вақти бемалол экан. «Бир пиёла чой ичсак», деб қолди у тўсатдан. Мен уни ҳовлимизга бошладим. Аёлимиз қайрағоч тагига жой солади. Иккимиз гурунг қилдик. Қудратов шикастанафс эканми, пиёвадан бир-икки қошиқ ичди. Давронбой ҳар галгидек камгап, хаёлчан эди. Ичишини айтмасанг, ўзи оқ кўнгил йигит. Катта раҳбар бўлса ҳам катталикни билмайди. Районда биз яшаган ҳовли билан ёнма-ён данғиллама уй қурган. Уйининг пештоқлари хўп аломат ганчланган. Нақшми, нулқориликми, барини ўзи қилган. Ҳунари кўп, меҳнат-каш. Фақат энг катта айби — вақти-бевақт ичади. Бунга сабаб, у шўрлик ўша ўтган гапларни эслаб ичармикан деб тахмин қилиб ўтирдим.

— Шу сабилди нимага мунчалар кўп ичасиз?

Унинг маънос кўзларини кўрдиму ўзимдан хафа бўлдим. Ярасини янгилаб, бекор айтдим шу гапни. Қудратов хомуш бўлди, кейин у: «Фарзандим йўқ, шунинг учун баъзида алам қилиб ичаман», деган гапларни айтди.

Дунё қизиқ-да ўзи. Тақдир рўпарамдаги шу йигитга бир пайтлар фарзанд раво кўрганда ундан воз кечиб кетган. Энди-чи, у тирноққа зор юрибди.

— Икки марта уйландим, аммо нафис бўлмади, — деди Қудратов менга. — Агар фарзандим бўлса, ичкиликдан бир томчи ичмас эдим, амаки.

«Эҳтимол, у Раимбой ўз пушти камаридан бўлганини билса, ичмасмикан бу бадбахтни? Балки ичмас. Айтсамми?.. Қани, аввал ўзидан гап олиб кўрайин-чи?», деган фикрми қилдим.

— Шу гапим гап дейсизми? — дедим унга қайтадан. — Ким билади, мабодо фарзандлик бўлсангиз ҳам ичиб юрармидингиз?

— Йўқ, — деди у қизариб. — Шу нонингиз ҳурмати, ичмас эдим амаки.

Энди мен унинг шундай эзилиб сўзлашидан ўзимни тутолмадим.

— Бўлмаса... билиб қўйинг... сизнинг ўғлингиз тирик.

Қудратов бу гапимни бефарқ эшитар экан:

— Қанақа ўғлим?... — деди.

Мен унга Учкент, Зилол томонга борганимни бир бошдан айтиб бердим. Қудратов пул чиқариб, «Амаки бу охири, охиргиси бўлади, яримта топинг», деди. Мен бу пулни олмадим, уйда ҳовли тўйдан қолган «оқ душман»дан келтирдим. Қудратов ичиб бўлгач, Раимбойнинг қаерда яшашини сўради. Мен унга айтиб бердим.

— Йўқ, мен унга ҳеч қачон бу гапни айтмайман. Бундан хотиржам бўлинг, — деди Қудратов.

Шу гапларни ўйлаб мен, наҳотки у бу гапни бировга айтган бўлса деб ташвишга тушдим. Уғлим-ку сирни энди ҳеч кимга айтмас бўлган.

— Нима гап бўлди ўзи? — дедим мен поччамизга.

— Дириктирникида мен Қудратовни учратдим, — деди у ғусса билан.

Поччамиз ўша оқшом дириктирди уйда бўлган гапларни айтди. У Қудратовни авваллар кўрган эмас. Лекин уни биринчи кўрганидаёқ танибди.

У билан чой ичибди. Қачон энди Қудратов гапини айтар экан деб унинг оғзини пойлаб тураберибди. Учаласи ўлтириб тамадди қилиб бўлгач, дириктир поччамиздан Раимбойни сўрабди. «Ишда. Нима гап-пингиз бўлса, менга айтингиз», дебди поччамиз зўрға.

«Бова, нега ўғилди хавфли ишга қўйибсиз?.. Асли, шу ёнингизга тортсангиз бўлар эди», деб қўйибди дириктир. «Раимбойди бу ишга меҳри йўқ-да, — дебди чол. — Лекин, кейинги ойдан қаватимга келмоқчи». Шундан кейин поччамиз уларга Раимбойнинг Норбой шилпиқ иккови шартлашганини айтиб, «Уғлимиз шу ишини ўйлаб қилмади», дебди. «Э, бова, тинч иш бу», дебди унга Қудратов.

«Ҳа, майли, бу гурунгни қўйиб турайлик ҳозир, — дебди дириктир чолга. — Қудратовни танийсиз. Тоғ-ўрмонди каттаси. Бу кишидан тунов кун ўрмон ҳисобидаги ўнғир-адирликларни мол учун сўраб олдик. У киши кеча менга: тўртбош қўйим бор, шуни боқиб турсанглар. Тўқсонбой бова деган чўпонни эшитганман. Ҳалол одам дейдилар. Шу чўпонга топширсак деб ўзи айтиб қолди.

— Тўғри, — дебди Қудратов. — Бова лозим топсалар...

Поччамиз шундан кейин сал ўзига келибди. «Хайрият, у ҳеч гапдан хабардор эмас экан», деб унинг сўровига дарҳол рози бўлибди.

— Майли, қанча мол бўлса, ука, боқиб бераман», дебди Тўқсонбой почча. Лекин ҳовлига қайтиб, ҳар хил гапни ўйлабди: «Бу қизиталоқ Қудратов бир гапдан хабар топган. Ўзи бекфарзанд одам. Раимбойга қолсин деб, атайлаб тўрт-бешта молни сурувга қўшмоқчимиз? Бошқа чўпон йўқмиди молини боқтиргани», деб қўйибди поччамиз ичида.

— Раимбой кўп ақли бут, лекин ғурурли йигит. Агар бор гапни билса, номусига чидолмай бош олиб бирор ёққа кетиб қолиши мумкин. Мен-ку қариб қоляпман, аммо шўрлик Норхол-чи, унга қийин бўлади, — деди поччамиз ғамгин.

— Қўрқманг, бу гапни ҳеч ким билмайди, почча, — дедим. — Билганда ҳам ҳеч қандай қўрқадиган ери йўқ. Раимбойни биламан, кўп гапни тушунади.

— Директорди уйдан қайтиб ҳовлига келсам, — деб сўзлади поччамиз, — Раимбой йўқ. Бу палла уйда бўлгувчи эди. Тезда келабермади. Кўнглим кашола¹ бўлди. Холмат келтириб берган пулни сандиқдан олдим. Агар Раимбой келса пулни бермоқчи эдим. Унга: «Болам, мана пул, Тошкандда ўқи», деган гапни айтмоқчи эдим. Тезда келабермади. Норхол даштга кетган эди. Якка-ёлғиз ўтириб, Раимбойнинг гўдаклик чоғларини ўйладим. Э тавба, тавба дейман. Дайробод ёқасидан чақалоқ топганимиз кечагина эди-ку. Бераҳм ота-она ташлаб кетишган бўлса, бу болага тангрининг ўзи раҳм қилгану бизни рўпара қилган. Шунинг учун отини Раҳимбой қўямиз-да, деб қоғоз олганимиз кечагина эди-ку. Қоғозга Раҳим эмас, Раимбой деб ёзишса, опангди сўкканларим кечагина эди. Шуларни

¹ «Безовта» демоқчи (шева).

эслаб турсам, бир пайт Раимбой келди! «Ота, эшикни бундай занжирлаб ўтирибсиз?» деди у ҳайрон бўлиб. Мен пул санаганимда эшикни қулфлагандим. «Ўзим», дедим. Шу пайт унинг чап қўли бўйнига чилвир билан осифлигини кўриб, бошимдан ҳушим учди. «Мошинни трактирга салгина уриб олдим», деди у хафа бўлиб. Раимбой мошинини трактирга салгина текизиб олган эмиш. Термизди иссиғида уйку босганмиш уни. Бу гапни дастак қилдим, мошин палакат дедим, бир пайт ўқийман, ота, деган эдинг, Раимбой. Уқисанг ёрдам қилай, мана буни ол, дедим. Ёниқдан пул чиқариб, унинг олдига қўйдим. «Бу пулларни ростдан ҳам менга бермоқчимисиз?» деди бир пайт Раимбой. «Сенга, — дедим. — Олабер. Отам пулдан қисганди, шунинг учун ўқимай қолиб кетдим, демагин». Раимбой пулни олиб, менга нима дейди денг: «Энди ростини айтсам, мошинди ремонтга шунча пул керак эди. Нима қиламан энди деб ўйловга тургандим». Мен пулимга ачиндим. Пешона тери билан топилган пул шундай-да. Лекин, унга бир оғиз ёмон гапни айтмадим. Шундай қилиб, бир кунда уч минг сўмдан айрилдик, — деди поччам ўйланиб.

— Почча, пул қўлди кири, келиб кетаберади, — деб юпатдим мен уни.

— Мен пулга ачинмайман, — деди поччам бош чайқаб. — Анали гап кўнглимда кеча-кундуз юрибди. Агар Қудратов билса, яхши иш бўлмайди-да.

— Э, қўйинг бундай гапни, — дедим мен далда бериб.

4

Раимбой чўпонликка ўтишга сўз бергандан кўп пушаймон бўлса ҳам, айтган сўзида турди. Ойнинг охирги кун ишидан бўшаб келди. Поччам норози эди. «Аммо, нима бўлса ҳам қасами қаттиқ буни», деб ўғлини ўзига ёрдамчи қилиб олди.

Раимбой ғайратли экан, молдан оёқ узмади. Поччамиз буни кўриб, «Болам, мен чарчаб қолдим, пенсага чиқсам дейман» — деди бир кун ўғлига. — Даладашда йиқилиб ўлсам яхши бўлмайди».

Бир сурувга уч чўпон. Ҳар бири ўн кун боқиб, навбат алмаштиради.

— Кўзларимдан нур кетди, — деди яна поччамиз. — Лекин кўп ўйловдаман. Ўзинг эплармикансан?

— Кўп ўйламанг, эплайман, — деди унга Раимбой.

— Қайнуканг бекорчи экан, энди мени ўрнимга ўшани олсанг тузук, — деб маслаҳат берди чол.

Шундан сўнг ҳам поччамиз молсиз ҳеч туролмади. Ўзига тобе молнинг бир қисмини ажратиб, қишлоқ атрофларида боқиб, айланиб юрди. Ўғли молдан қайтган кун уни тўрға ўтқазиб, ҳар совлиқ, ҳар қўзини сўраб-суриштиради. Бўш қолди дегунича дўмбирасини созлаб, дилга қувват берувчи нағмаларни чалади. Ёнимизда дўнглик бор. Шу ерда нафас ростлаб, олисларга кўз тикиб, энди оёғи етмас адирларни куйларди. Эҳ, агар эшитсангиз сув бўлиб кетардингиз. Ёдимда қолгани бу:

Тўйиб-тўйиб кўрганники бу қирлар,
Чопиб-чопиб юрганники бу қирлар.
Умр адо бўлганда ҳам ёронлар
Қўшиқ сўраб турганники бу қирлар.

Бир кун поччам менга: «Сувли дарада экан жўхоризор қуврабди, хабар олиб келай», деб эшак миниб жўнади. Поччам оқ жўхоридан бўлган тансиқ таомни — гўжани хуш кўрарди. Уша ердан қайтди-ю,

касал бўлиб йиқилди. Опамиз йиғлаб келди. Борсам, поччам тўшакда, бегап-бесўз ётибди. Раимбой молда эди, унга одам юбордим. Поччамиз уйчасида, қалин тўшак устида ҳарсиллаб ётар эди. Раимбой келганда ҳам индамай ётаберди. Дўхтир, чолни айвонга кўчиринглар, бўлмаса меровланиб қолади, деб тайин қилиб кетди. Раимбой иккаламиз ўша куни беморни айвонга олиб чиқдик. Чол ёнбошга ўгирилиб бесўз, беун ётаркан, ийирганакдан нарида аввалдан турган кўмир уюмига кўз ташлаб, қўлларини силкитди:

— Қўйларни ҳайда тезроқ, йўқса жўхоризорни пайхон қилиб қўяди! — деди у меровланиб.

— Ҳовлида қўй йўқ, ота, — деди унга Раимбой.

Чол кўмир уюмидан кўзини узмай турди.

Поччам шу қундан бошлаб эси оғиб, оғзига келган ҳар қандай гапни айтадиган бўлганди. Ўзига келган пайти Сувли дарага бориб, кўрганларини айтди.

— Э, мулла Исмоилбой, — деди у ўкинч билан, — мен тўқсон ёшга кириб, шу чоққача кийикди қишлоққа емиш излаб келганини билмайман. Лекин, мана шу ҳафта Сувли дарада кийик жўхори поясини кемириб турганини ўз кўзим билан кўрдим. Кийик мени кўрдию ҳуркиб қочмоқчи бўлди. Лекин шохи симтўрга илиниб, азоб еди. Мен ёрдан қилай десам, жонивор баттар ҳурқди. Хай, аттанг, шўрлик кийик оч экан-да. Симтўрдан қутилса ҳам, тепаликка чиқолмай йиқилиб ётиб қолди. Дилим кўп вайрон бўлди. Ҳовлига қандай келдим, очиги эсимда йўқ. Шундан бери ўйлайман. Мени бу кўрганларим яхшиликка эмас-да. Ахир кийик жонивор тоғ қолиб, бу ёқларга емиш қидириб келди...

Поччам гапни тугатмай яна кўзёши қилди.

Поччамнинг сўзларидан мен ҳам дод дегим келди. Лекин ўзимни тутдим, унинг кўнгли чоғ бўлсин деб яхши гаплар айтдим.

— Кўпам қайғурманг, почча. Мана, одил ҳукумат даррандаю парранда — барисига астойдил ғамхўрлик қилаётир. Тўғри, баъзи бир раҳбарлар ишларни расво қилган. Бу ёғи яхши бўлар, кўрасиз, — дедим унга.

Почча жавоб қилмади. У кўп ўтмай аввалги гапини такрор қилди. Куни битган экан-да, ўша кун тонгга яқин гапириб туриб узилди. Неки гап айтган бўлса, опамиз тинглаб турди.

Йиғи-йўқлов кунлари унинг уч қизи айтган марсияси хаёлни ост-уст қилиб юборди. Қайдан келди экан бу нолакор, ғамгин кўшиқ.

Туя турар ўрнидан
Занжиласи бўйнида.
Эсизгина отажоним,
Қора ернинг қўйнида.

Меҳмон келса «Хуш» деган,
«Меҳмонхона бўш», деган.
Қўноғига қул отам,
Эсизгина гул отам.

Дорга рўмолни ёйсам,
Дорда туриб нам тортар.
Кийикни ўйлаб отам,
Гўрдан туриб «оҳ» тортар.
Соқоли сумбул отам,
Товуши булбул отам...

Унинг маъракалари ўтгандан сўнг, опамиз Раимбойни қақриб шундай деди: «Отанг васиятини бажо келтирсанг, ўғлим. «Ўғлимизга айт, ўлсам, дарҳол Қудратов деган кишининг қўйларини ўзига элтиб берсин. Одамларнинг молига қилча хиёнат қилса, гўримда тик тураман», деган эди отанг раҳматли».

Раимбой опамизнинг айтганларини қилди. Чўлиқ

Янгибой дарҳол Қудратовга қарашли қўйларни тоғ томонга — кўриқхонага элтди. У қайтиб келгандан сўнг, мен ундан сўраб қолдим:

— Ким қабул қилди молди?

— Қудратов қабул қилди, — деб жавоб қилди чўлиқ. — У менга: «Қани айтинг, молни ким юбортирди?», деб кўп эзмалик қилди. «Марҳум васият қилган», десам, у киши терга ботиб, ранги оқариб кетди. Бекор айтибман шуни.

Мен шунда фаҳмладим: Қудратов ўз молини Раимбойга атаган. Аммо унинг нияти амалга ошмай қолди. Поччам аввалдан сезиб, ҳаттоки шул молларни Раимбойга нораво кўрган эди.

Раимбой хабари йўқ, дала-даштда сурувни тинчгина боқиб кетди. Мен ҳам ундан кўнглим тўқ. Одам қилолган ишни одам қила оларкан. Мана бизнинг Раимбой ҳам молни боқиб юрибди. Ҳеч кимдан кам ери йўқ, деб қўяман ўзимча.

Бир куни Раимбойдан хабар олай деб бордим. У қайрағоч тагида ёнбошлаб ётган экан.

— Мен уч кунки, тоға, ёзилиб ётолмайман, — деди Раимбой менга. — Қайси кун сой бўйида Норбой шилпиқнинг шанги, оғзи шалоқ хотини мени кўриб қарғади: «Сен бу ерда роҳатда ялло қилиб юрибсан, эримни йўлдан уриб, дўза ҳайга юбординг. Мен эсам саккиз жонни, саккиз оғизни боқиб, сарсон бўлиб юрибман. Сен шу аҳволга солдинг! Энди сув-ўтинимга, мол-ҳолимга қарагин!» Мен унга бўлган гапни тушунтириб ётмадим. Аёл билан баробар бўлиб ўтирмай дедим. Кейин, уйга қайтдим утинхонада ғамлаб қўйилган қўй қийидан тўрт қоп элтмоқчи бўлдим. Хотиним-ку очиққўл, аммо бу гал ранжиди: «Уша Норбой шилпиқнинг уйига бориб кўринг, ўн йилга етадиган ўтини, дон-дуни бор. У хотин илон ўзи. Заҳрини дуч келганга тўкиб кетаберида», деди у хафа бўлиб. Уша кундан бери денг, юрагим сиқилади. Маслаҳат беринг, тоға. Отам авлиё экан: зўраки чўпон бўлсанг, зерикшдек балодан асло қутулолмайсан, деган эди раҳматли.

— Мен сизга бошда айтдим, Раимбой шартни қўйинг, деб. Кўнмадингиз-да, жиян. Норбой шилпиқ сизсиз ҳам чўлга кўчиб кетиши шарт бўлиб қолган экан. Сизни эса Раимбой, бировнинг гапи билан чўпон қилмоқчи бўлган.

Раимбой ишонмади. Шундан кейин мен унга эшитганимни айтдим.

Бундан бир ҳафта бурун Шерободга борган эдим. Невараларни кўриб, яна қишлоққа қайтдим. Йўлда Қудратов мени мошинига олдириди. Пошхуртдан наридаги тоққа кетаётган эди. Йўлда ундан кўп гапни эшитиб ҳайрон қолдим.

«Раимбойди чўпон бўп кетганини эшитдим. Бу ишнинг сабабкори аслида Дони Исмат», деди у сирли қилиб.

«Буни сизга ким айтди?», десам у шундай деди: «Норбой шилпиқ дегани ҳозир чўлдаги бизнинг боғимизда ишлайди. Уша айтдики менга, бари иш Дони Исмат гапи билан қилинди...»

«Дони Исматга нега зарил бўлибди бу иш?», десам Қудратов: «Дони Исмат совхозди шахсий моли бор чўпон ҳисобига кўтариб, катта ишга ўтмоқчи. Шу сабаб, унга фақат чўпонзодалар керак». «Норбой шилпиқнинг ўзи нега бизнинг совхоздан кетган экан, айтгандир?» «Айтди», деди Қудратов.

Бир куни Дони Исмат Норбой шилпиққа дебди: «Ишимиз чатоқ, Норбой. Кеча менга райкомда қаттиқ ҳайфсан беришди. Уша, қўшимча ёзиш ишнинг белига тепди. Мен сизни бўшатмасам ўзимга гап тегади. Сиз энди икки йилча чўлга бориб ишлайсиз. Шу йўл билан гуноҳни ювган бўласиз, Норбой».

Норбой шилпиқ ўқиниб: «Қандай гуноҳ, дириктир? Сизу биз ҳаммасига тенг шериклик қилгандик. Қўйинг, ука, мен мундай тинчгина яшай энди. Бу ёққа келтирган сиз, бунисига кўп раҳмат, барака топинг», дебди.

Дони Исмат бир пайтлар тоғ ортида — чорвадор совхозда шопир экан. Совхоз дириктирининг мошинини ҳайдаркан. Дириктир райком бўлиб кўтарилиб кетибди. Дони Исматнинг сулув, ойдек хотини ўша дириктирни деб, орқасидан кетибди. Шундан сўнг Дони Исмат кўпчиликнинг олдида маст бўлиб айтган экан: «Мен ҳам агар бирор кун катта раҳбар бўлмасам, Дони Исмат отимни бошқа қўйганим бўлсин!» Кейин у уйини сотиб, даштга кўчибди. Ҳар хил ишда ишлабди, пул топармон бўлганда Тошкентдаги қайси бир ўқишга кирган эмиш. Ўқиш битганидан сўнг, Норбой шилпиқни толиб, унга мўмай пул бериб, бизни бирор совхозга раҳбар қилсангиз, дебди. Норбой шилпиқ ўшанда райком билан зўр экан. Хуллас, у ёрдам қилибди. Сўнг Дони Исмат Норбойни ҳам кўчириб Пошхуртга келтирибди. Аввалги райком бўшаб кетгандан бери Дони Исмат Норбойни назарига илмасмиш.

Норбой шилпиқ ноилож: «Майли, даштга кўчаман, аммо-лекин ҳеч кимга бўшатдим деб айтманг-да... Узим кўчяман дейман қариндош-уруғларга», деб илтимос қилибди.

Дони Исмат эса ундан сўрабди: «Раимбойди совхозга чўпон бўлиши учун бирор гап ўйласангиз». Норбой шилпиқ шу сабаб Раимбойнинг жигига тегиб, шартлашган экан.

Қудратов бунча гапни билиши бежиз эмас. Чунки у Раимбойнинг тақдирига бепарво бўлиши энди қийин. Қудратовдан эшитган баъзи зарил гапларни Раимбойга сўзладим. У гапни тинглаб деди:

— Қўйинг бу гапни, тоға. Шартни бажаролмаслик мен учун ўлимга тенг. Нима гап бўлса бўлар!

Кейин у поччамиздан қолган азиз ёдгорлик — дўмбирани авайлаб чанглари артаркан: «Зўр чўпон дунё билан, мол билан, қирлар билан дўмбирада тиллашиб, дардини бўшатади, дерди раҳматли отам».

Раимбой тўғри айтди. Мен бир пайтлар Учкентда беш-олти ой поччага қўшилиб мол боққанман. Поччам қирда ёйилган қўйларни йиғмоқ бўлса, ўйноқи куй чаларди. Қўйларни кўчирмоқчи — сурдов қилмоқчи бўлса, дарё шовқини каби оҳангни жўртар эди. Борди-ю, қўй йўқолса, яна мунис дўмбира чунон тилга қирарди. Э-ҳа, поччам кўп ишни дўмбирада эпларди. Ҳатто, қўшни чўпонни тоғнинг бетидан туриб дўмбиранинг тилида таомга чорлар эди. Кўп чўпонлар дўмбира тилини билишса ҳам, аммо энди негадир чалишни ишташмайди. Чўлиқ Янгибой кеча: «Э, амак, бу дўмбира ҳозир урф эмас, — дейди. — Агар чалиб юрсангиз кулгига олишадди. Қолаверса, бир марта дириктир Нор чўпонга, дўмбирани чертгунча молга қара яхшилаб, деганини раҳматли бова эшитганида роса ачиқланган...» Дўмбира на гуноҳкор, қишловга ем-хашакни тузукроқ берсангиз бас, деган эди у каттага.

Раимбой дўмбирани кўздан кечирар экан, бир пайт ийриганақдан Дамир қассоб кўринди.

— Э-ҳа, машшоқлик зўр-ку. Чалинг, ҳамсоя, — деди у чолғуга кўз ташлаб. Раимбой жавоб қилди:

— Э... чангини артайин деб олиб чиққан эдим. Бобойнинг йили чиқмай, соз чалиш...

— Кечиринг, унутибман, — деб қўйди Дамир қассоб биз билан кўришаркан. — Агар ростини айтсам, шу удум тўғри эмас.

— Нима дедингиз, амак?

— Гапингиз тўғри, дедим. Марҳумни ҳазин қуйлар чалиб эслаш ҳам мумкин. Аммо, элчилик экан...

— Бундай ғуссага ботиб уйда ўтираберманг. Ҳар ой ўн кун уйдасиз. Шундай экан, мундай бизни ҳам йўқлаб туринг. Ҳарҳолда бобой бизнинг бошимизни ҳам силаган. Мол сотмоқчи бўлсалар, харидори биз эдик. У узоқ ўтирмади. Раимбойдан оқ қўчқор сотишини сўради.

— Қора қўчқор бўлса-чи? — деди Раимбой.

— Меҳмон нозик, укажон. Дастурхонга қўйилган калла-почча оқариб турмаса бўлмайди-да, — деб кулди Дамир қассоб.

— Э, унақа меҳмонни чақирманг-да, ҳамсоя, — деди Раимбой унга.

Қассоб шох ташлаб ётган мўйлов учини товлаб:

— Дунё истак-хоҳишга қарамайди-да, ука. Сиздек ҳамсоя бўлса, биз зориқиб қолмасмиз, — деб гапни олиб қочди.

— Бўлди, индин оласиз, — деди Раимбой унга.

Билдим, энсаси қотди. Мен эса бу қассобдан ул-бул гапни сўрадим.

— Қассоб, бир гапни айтинг: сиз кўп йиллардан бери турли жонлиқ сўйгансиз. Қайси бир жониворнинг гўшти ширин!

— Гўштнинг текин келгани ширин бўлади, — деди ҳиринглаб. — Яна бир гапни айтмай, агар қорин оч бўлса, туя гўшти ҳам ширин!

— Туя гўшти пач, таъмсиз бўлса керак, дейман-ов, — деди Раимбой шунда.

— Раимбой! Эртага мен Кўхитангга бораман. Бир туркман туясини сўйдирмоқчи. Юрсангиз, бу бир сайил, кўнглингиз ёзилади. У ерда машатнинг зўрини кўрардингиз,— деб қассоб Раимбойни қизиқтирди.

— Рост айтасиз, ҳамсоя. Жуда сиқилиб кетдим, — деб юборди Раимбой. — Шопирликка ўрганган одамга қийин экан. Молдан қайтгандан кейин не қилишни билмайман. Зерикиб ўтираман.

Қизиқиш ёмон бало. Менинг бошимдан ўтган. Бир маҳаллар поччамга қўшилиб мол боққанда қулоғим кесилгандек, соқов бўлиб юрганман. Олти ой боқа олмай қочиб кетган бўлсам ҳам поччам таъна қилмаган. «Ҳар ким ярашган ишни қилса, шуниси тузук», деб кўярди раҳматли.

Шул сабаб Раимбойди кўнглига қараш керак. Фақат унинг анави қассоб билан аҳдлашиб қўйгани чакки бўлди. Унга, қўшилма, десаму Раимбой: «Кеча кишлоққа келиб, бизни бундай айирманг», деб гапирса қандай одам бўламан. Қани, бирпас шошмай-чи? Нима ишлар бўларкан?

Раимбой эртаси кун қассобнинг мошинида тоғ ортига жўнади... Орадан уч кун ўтиб, Раимбой Кўхитангдан қаттиқ маст бўлиб кепти. Уйга қайтгач, тун бўйи қайт қилиб, бўкирибди, аламидан сурувни, кейин Норбой шилпиқни бир бошдан сўккан эмиш.

— Мени шундай аҳволга солган ўша ярамас! Бўлмаса, шопир бўлиб оғзимга ичимлик олган жойим йўқ эди. Мана эрта кўрасан, ташлайман чўпонликни! Майли, ўша аблахга ютқизсам-ютқизибман! — дебди у хотинига.

Аммо Раимбой эртаси таёқ олиб молга кетибди.

Кўклам ўтди. Ҳовлида эртапишар ўрик териб тургандим, бир пайт опамиз келди.

— Исмоилжон, — деди у кўзларига ёш олиб, — Раимбой шу қассобга қўшилганидан бери сурункали ичади. Устига устак, дириктир ҳар ҳафтада Раимбойнинг олдига меҳмон элтгани-элтган. Отадан қолган молни бўлар-бўлмасга сўйиб, нобуд қилиб ётибди. Уни йўлга солмасанг пиён бўлиб кетади.

Мен тунов кун жиянга бир оғиз: «Хў, Раимбой, сиз бундай кўп ичманг-да», десам гапим ёқмади.

«Сиздан пул сўрадимми?», деб қолса бўладими? Аммо буни опамга айтмай, хаёлга толдим.

— Кеча уни кун бўйи меъдаси оғриб ётди. Инграганини айтгин. Дарди бор шу болани, — деди опамиз яна.

— Мен дириктирга бир оғиз айтиб кўрай, уни яхшироқ балнисага жўнатса, шу баҳона Раимбой ичишни ташлар балки, — дедим.

Опамиз шундан кейин зардолига қўл чўзди.

Оқшом тушиши билан идорага жўнадим. Уша кун Раимбойди суратини идора ёнидаги ойнаванд, рахтлари зарҳал «Хурмат тахта»сига қўйишганини кўриб, кўзимга ишонмадим. Мабодо дириктирга: Раимбойди ишидан озод қилинг, у молни эплай олмайди десам, Раимбой плонларни зиёда қилиб юрибди, деб жавоб берса керак.

Шуни ўйлаб тургандим, бир пайт шундай ёнимдан дириктир ўтиб қолди.

— Ҳа, мундай ўйлов-ташвиш, — деди у мени кўриб.

— Ташвишим кўп, дириктир. Гап шулки, яқин кунда агар Тўксонбоевди даволанмоғи учун бирор ёққа жўнатиб қўймасангиз, опамиз ёқангиздан олади, — дедим уни кўрқитиб.

— Раимбойди яқинда Семашко деган зўр бир санаторийга жўнатиб юборамиз, — дея Дони Исмаилов ваъдани қуюқ берди.

Мен кечқурун бу гапни Раимбойга айтгандим, у кулиб шундай деди:

— Э, амаки, дириктир бу гапни айтганига бир йилдан ошяпти.

Мен ҳайрон бўлиб қолдим. Аммо бу гал дириктир алдамади. Раимбой тез орада Тошкентга жўнаб кетди.

5

Одамзод кўп қизиқ — унинг феъл-хўйини ўзгартираман десанг бир умр ҳам етмайди. Аммо баъзан бир ой ҳам бунга кифоя экан. Мана бизди Раимбой. Тошкентга бориб келгач, анча-мунча ўзгарди. Авваллари унчалик зийрак эмасди. Энди бир гап айтсангиз, дарҳол хушёр тортади. Мусофирлик — топқирлик деб бежиз айтишмаган. Мен бир оқшом бу гапни Раимбойга айтгандим: «Бари тўғри, — деди у. — Мени ўзгартишимга бир киши сабаб бўлди».

Раимбой ўша ёқда Акмал деган киши билан танишганини айтди. Ҳамхонаси хушчақчақ, очиқфеъл киши экан. У ошқозони оғришига қарамай, ҳар куни паловхўрлик, қазихўрлик, норинхўрлик қиларкан. Раимбой аввалига роса ҳайрон қолди.

— Бизнинг дардимиз бўлак, — дебди Акмал кулиб. — Бу ерда илмий ишлар ёзадиган аёл бор. Уша керак-да, бизга.

Раимбой:

— Ие, диссертацияни биров ёзса, унда сиз... сиз нима иш қиласиз? — деб сўрабди Акмалдан.

— Э, биродар, гап кўп. Мен ўртача олимман, лекин ёзишга нўлроқман, — дебди Акмал рўй-рост. — Дарвоқе, ўзлари қаерда ишлайдилар?..

Раимбой айтгандан сўнг:

— Чўпонлик зўр касб-да. Тоза ҳаво, барра гўшт. Тўғри, жиндак ташвиши борлигини айтмас, кўпам бош қотирмасдан ялло қилиб юрасан, — дебди олим завқ билан.

— Найни айтмадингиз-ку, — дебди Раимбой қурғур. Ҳамхонаси бу гапнинг мағзини чақмай туриб:

— Най... қанақа най? — дебди.

— Мухбирлар ёзишганидай, атроф ям-яшил кўклам. Тоза ҳаво, ҳов ана тош устида бир чўпон най чалиб ўлтирибди. Қирдаги қўй-қўзилар «Чўли ироқ»ни тинг-

лаб, яйраб ўтлашар эди... Шунақа деб таърифлаш керак эди-да, ака.

Сухбатдоши бу луқма-кесатиқни эшитиб:

— Мухбир ҳам келиштириб ёзишни истайди-да. Мана сиз ҳам чиройли кийинишни хоҳлайсиз, тўғрими, ука? — дебди.

— Майли, чиройли ёзсин, фақат ёлғон бўлмасин, — дебди унга Раимбой. — Мана, сиз бизнинг ишни таърифини қилдингиз. Чўпонга яхши: тоза ҳаво, барра гўшт. Лекин сиз билмайсиз-да, чўпон ҳам баъзан ҳориб, гўшт-пиёзсиз қолади, тоза ҳаво ўрнига қумалоқ, тезакларди ҳидини искаб юрган пайтлари кўп бўлади.

— Э, биз қаёқдан билайлик, — дебди олим кулганча. — Яйловда икки-уч бор меҳмон бўлиб келганмиз. Ушанда кўзларимга жуда зўр кўринган эди.

— Агар ўз касбингизни жуда яхши кўрсангиз, бунақа томонига сира парво қилмайсиз, — дебди Раимбой яна.

У энди шеригига эшакда юрабериб, оёқлари шилиниб, яғир бўлган пайтларини, даштда юрган чўпонди баъзан чанқоқдан қийналишини, янги туғилган қўзи-чоқнинг қулоғига пуфлаб иситилмаса, ўлиб қолишларини, яна бошқа шу каби ўз бошидан кечирган серташвиш кунларини гапирмоқчи бўлибди. «Аммо бундан нима наф, барибир тушунмайди, афти айтиб турибди», деб ўйлабди Раимбой.

— Чўпонликка тегишли яна бир гапни айтмай, — дебди Акмал ўшанда. — Инсон ўз миясидан юз фоиз фойдаланиб қололмайди, Раимбой. Энг кўп мия кучини олимлар ишлатади. Миясини жуда кам ишлатадиган киши — чўпон ҳисобланади. Чунки у миясини фақат қўй санаганда ишлатади, холос. Қолган пайтлари эса юмушини шунчаки, яъни кўникма билан бажаради. Тўғрими?

— Бу гапни айтган одам товук гўштини ебди! — деган эмиш Раимбой.

— Фараз гаплар бу, — дебди Акмал илжайиб. — Қўйинг, кўпам ўйламанг.

Лекин унинг гаплари, очиғи, Раимбойни жуда ўйлантирибди. У то шифохонадан чиққунича ўйлабди. «Мен энди бу фикрни чалқаш эканлигини ҳеч бўлмаса ўзимга ўзим исбот қилмоғим керак», деган ўйга келибди.

— Э, жиян, бу бекор гап, — деб айтдим Раимбойга. — Ҳар кимди ҳам ўзига яраша ташвиши бор. Ҳар инсон шунга қараб ақлини ишлатади.

Раимбойга шу фикр маъқул бўлди шекилли, кайфияти чоғ бўлди.

Орадан ўн-ўн беш кун ўтиб Раимбой менга:

— Тоға, сиз бирор марта ернинг айланшини сезганмисиз? — деб қолди.

— Ер тугул, ер остида илон қимирласа ҳам биламан, жиян, — дедим.

— Ҳазилни қўйинг, тоға, рост айтинг-да, — деди у.

— Юракни икир-чикир нарсалардан асрасанг, кўп нарсани сезасан, — дедим унга. — Рост гап шу.

Раимбой шундан кейин нега Дамир қассобдан ранжиганини айтди.

У бир куни сурувни Субутлига ҳайдабди. Оқшом гулхан ёқаркан, яна ўша Акмалнинг сўзларини эслабди: «Чўпон инсон қавмининг миясини жуда кам ишлатиб юрадиган тоифасидан эмиш... Мен оловдан нарида хуржун тўшаб ётгандим, бир маҳал кўзим кўкдаги ойга тушди, — деб ҳикоя қилди у. — Ой порлоқ, мана-мана тўламан деб турган эди. Жимжит, танга хушёқар, оромижон бир кеча. Сурув тинч. Шомлатиш олдидам биз дам олиб турган эдик. Ит ҳам эшак ёнида, икки олди оёғи орасига бош қўйиб, мудрагани-мудраган. Ой

нурига ғарқ бўлган Кўхитанга боқдиму ўзимни енгил сездим. Кейин эса... тўсатдан ер айланаётганини аниқ-равшан ҳис қилдим. Нафасимни ютганча кўксимни ерга босдим. Отам-ку айтган эди: «Субутли сеҳрли жой. Кўнгли пок, зийрак киши оқшом тушган пайтлари руҳпарвар шабададан ором олиб, қулоқни динг қилса, тоғу тошнинг товушини тинглайди». Ҳафта ўтиб, қўтонга ёрдамчи чўпон келди. Унга молни топшириб қишлоққа кирган эдим, катта гужум тагида эски улфатларимни кўриб дарҳол тўхтадим. Улар билан бир нафас хангома қилай дедим. «Эшитинглар, одамлар, Субутлида ҳаттоки ер айланишини сезса бўлади», деган гапни айтмоқчи эдим. Шунда улар бизни ҳам ўша ерга элтинг-да, биз ҳам кўрайлик деган гапни айтишса дедим. Улар гапни эшитиб бир-бирига қарашди. Сездим, ишонишмади. «Мабодо чап ёнбошингиз билан турмадингизми, Раимбой?», деб қассоб ҳиринглади. «Субутли аломат жой. Ерга бағрингни берсанг, қушдай енгил тортасан. Ҳатто юлдуз бошқача кўринади у ерда. Ҳар юлдуз катталиги ҳандалакдек келади. Ер киндиги ўша жой», деб гапни айлантирдим. «Одамни лақиллатма, — деди Аллаёр ака, — биз нима, боламидик...» «Қасам урсин!», дедим мен. Дамир қассоб: «Ў! — деди. — Мен сизни туппа-тузук одам деб юрсам... сиз... бу... ўша тошкандлик олим тўғри айтган экан-да, чўпон бўлган кишининг ақли кам бўлади деб. Бўлмаса, шуюм гапми, Субутлида ер ундай, Субутлида тоғ бундай...» «А-ҳа, шундай денг, қассоб!» десам, у гапни бурди. «Бу алдамчи дунёда нималар бўлмас экан... Бир пайтлар бизди бобой алвастини кўрдим, деб ҳар хил гап айтиб юрди. Баъзан алдамчи хаёл кўзни адаштиради. Уни деб сиз алдамчи бўлиб қолманг-да, ука». «Мен бор гапни айтяпман», дедим аччиғим чиқиб. Кейин миробга қараб: «Бундай яйловга ўтинг. Шу баҳонада сурувга қўшган қўйларингиздан хабар олардингиз-да... Субутли яқин, чур-рангиз тушмас», дедим. Шунда Аллаёр ака: «Эсим курсин, ахир мен ер айланганлигини сезган жойим бор, — деди. — Бунга кўп вақтлар бўлган...» Энди Чори Қулбой ҳам сурувдаги беш-ўнта тиррақи эчкисини ўйладими, ҳар қалай, у ҳам четда қолмади: «Одамзод қарийберса эси кетабераркан. Йўғасам, бу кўтир бош нималарни кўрмаган...» «Айтингчи, курраи арз айланиб туришини ўша кўтир бошингиз сезган пайти бўлганми?», деб кулди Дамир қассоб. «Ер айланиб туриши инсонга қандай қилиб аниғу равшан бўлган? Сену мендай бирор зот бундай сир-синаотни боши билан сезган-да», деди Аллаёр мироб. Чори Қулбой бош силкиб: «Бу гапингиз рост», деди. Кейин у уруш пайти Брянск ўрмонида ярадор бўлиб қолган кезларини эслади: «Ялангликда жанг қилиб, ўрмон ичига кирдик. Бир маҳал биқинимга ўқ тегиб йиқилдим ҳушимдан кетиб қолдим. Кўзимни очганимда тун тонг билан алмашган, қуёш чиқиб турибди. Қарасам, еру кўкни чечак қоплаган. Авжи баҳор эди-да. Ҳаво ҳам асал каби дилтортар, хушбўй эди. Тўйиб нафас олдим... бир маҳал ер айланиб... айланиб кетаберди. Мана, ўшандан бери ер айланганлигини бошқа сезганим йўқ», деб тўнғиллаб қўйди у. «Шунинг учун кўп нарса сенга аён эмас-да... Денгиз қўзғалган маҳал кема чайқалганидай бўлади ер айланса». «Мен эса... ҳалинчақда учаётгандай бўлдим», деди Аллаёр мироб. У гапни шундай зўр ишонч билан айтдики, ҳатто мен ҳам уялдим. Энди мен нима дейин: илиқ ойдин кечани, ой нурига ғарқ бўлган адирлик ёқасини, юлдуз жилва қилганда юрагим дук-дук уриб, лочиндай учгим келиб қолган пайтни айтмайми? Унда қассоб бир умр мени мазах қиларов. «Мен ер айланишини қандайин бўлишини айтолмайман, акалар. Буни фақат ўзингиз юрак билан эшитиб, кўришингиз керак-

да». Менинг гапим шу бўлди. Дамир қассоб бу сафар тантанавор товушда шундай хулоса қилди: «Гапларинг ҳар хил бўлди. Агар чин бўлганида бунақа бўлмас эди. Мана, сизлар ўзларингни ўзларинг фош этдингизлар. Ниҳоят, ёлғон гапнинг миси чиқди, Раимбой!» «Мен эмас, сиз ёлғончи!», дедим мен ҳам бўш келмай. «Исботи билан айтинг. Бўлмаса, ҳозирдаёқ мендан кечирим сўранг!», деб қассобнинг жаҳли чиқди. О, бу қассоб жуда ҳам сиркаси сув кўтармас киши экан, билмабман. Кунни кеча мен унга чўпонликдан бўшайман, шарт муҳлати оз қолди, деган эдим. У дарҳол анча ўзгариб қопти. Олиб-сотишга молни доим мендан оларди. «Элу юртни алдайсиз», дедим унга жавобан. Қассоб далил сўради. «Агар далил шарт бўлса, у ҳам топилиб қолар», дедим мен зарда билан. «Яхшиликка ёмонлик деганлари шу экан... — Қассоб бу гап гапни миробга қараб айтди: — Эшитдингизми гапини?» «Сиз қассоб шошманг — дедим унга. — Уй томига келтирган чўпингиз учун қуллуқ. Лекин сизни ҳам жуда... қуруқ қўйганимиз йўқ. Отардан танлаб-танлаб қўй олиб кетардингиз. Ҳа, эндими, сиркангиз сув кўтармай қолибди? Ҳали биз чўпонликдан кетганимизча йўқ...» «Норбойнинг аламини биздан олмоқчимисиз? Ана, ўзига боринг», деб пичинг қилди қассоб. «Норбой ака ҳарҳолда сиздан авлороқ, қассоб! Айтган сўзида туриб, даштда ишлаб юрибди», дедим мен гапдан қолмай. Кейин аччиқ устида бир оз кизишиб олдим.

— Э, жиян, бундай гаплар бўлса нимаси ёмон?! — дедим мен Раимбойга. Кўпдан сезиб юрибман: Раимбой сўнги пайтлар анча ўзгариб қолди. Аввалги ичишлари йўқ. Юрган ҳар қадамни ўлчаб, ўйлаб босади. Кўз тегмасин, ишқилиб. Кеча у уйга келиб, «Тоға, уйни, ҳовлини тубдан ўзгартирмоқчиман, бир ҳовуз қазиб беринг», деган гапларни айтди. «Майли», деган эдим мен унга... Кейин, ғашимга теккан бир қилиғини юзига айтиб солдим: — Бир-икки даврада мен сизни кузатиб турдим. Ҳадеб Дамир қассобни у-бу деб сўзладингиз. Илгари сизда бундай ёмон одат йўқ эди. Ошначилик бунақа бўлмайди-да, Раимбой.

Раимбой мулзам бўлиб, бошини қўйи эгди.

— Қизиқ, — деди Раимбой бирдан бўйнига олиб. — Нега қассобни мунча ёмон кўриб қолганман? Рост гап, ўзим билмайман. Бўлмаса, қассоб менга ёмонлик қилгани йўқ. Лекин... кўнглим сезади: «Шу яхши одам эмас, яқинлашмагин», дейди.

— Кўнгил сезгани яхши, — дедим унга жавобан. — Лекин ташланг бировни ёмонлаб юришларни.

Унинг қилиғи, хулқи менга ўхшамасин-да, деган фикрга бордим.

Шундан кейин Раимбой мендан анча ранжиди.

Лекин у ҳеч бир жойда қассобнинг отини ҳам атамайдиган бўлди. Мен эса афсус қилдим — нега унинг кўнглига бормаи, қаттиқ гапирдим? Ростини айтсам, энди негадир шу болани кўрмасам соғинардим. Тўғри таёқдай ўсган, соқоли доим қиртишланган, кўзлари жуда тиниқ, либоси ҳар вақт тоза. Уни кўрсам енгил тортаман. Сезаман, шул Раимбой фариштали одам-да. Шундайин бўлмаганда ўзингди боланг қолиб, бошқа бир бегонанинг боласини ёқтириб, меҳрингни берарминдиг?

Мен худди шундай бўлдим. Олтмишга кирганимча сира бундай бўлмаган.

Унга қандай йўл билан яхши кўринай дейман, ўйга толаман.

Раимбой билан кўп вақт кўришолмасдан юрдик. У мезондан то кишининг чилласигача тунлари сурув боқди. Бу чўпонлар тилида «ёйиқ» деб аталади. Бу даврда бўғоз қўй кечаси ёйилмаса, думини чайиб қўйиб

нишқириқ бўлар экан. Мен шундай оғир пайтлар унга нон, таом элтдим. Ҳартугул, Раимбой ҳам менга ўрганган экан. Бир куни:

— Тоға, деди, — мендан айб ўтган бўлса, кечирасизда энди. — Кўнглингизда гап бўлса, асло юз-хотир қилмай, бетимга айтаберинг. Асло хафа бўлмайман.

Мен унга шундай дедим:

— Раимбой, тунов куни сизни аягим келди. Қассоб билан баробар бўлиб юрманг дедим-да. Кейин сизни мен каби одамлар ғийбат қилиб, Раимбой ундоқ экан деб юрмасин дейман-да.

Раимбой индамади. Иккаламиз шу куни қўтон ёнбошидаги бир хонали уйчага янги-янги туғилган, ҳар тусли қўзичоқларни ташидан бўшамадик. Бир кўк қўйни силаб у: «Кўк қўй одам тилига тушунади, — деб қолди. — Нега шундай, билмайман. Узбаки қўй ўжар-роқ. Сурувдаги қўйни юриш-туриши ҳар хил. Буни билиб олишга минг йил керак, одамга. Лекин отам минг қўйди барини танир эди. Биз мол тугул, баъзида дўст-душманнинг сирини билмай доғда юрамиз». Мен бу гапга қўшилдим.

Баҳор ўтиб ёз келди. Раимбой уйга келиб: «Чойхонага чиқайлик, гурунг қиламиз», деди.

Қари-қартанг газитанг арз қилганидан сўнг, сой бўйида кичикроқ чойхона очилган эди.

Чойхонада Аллаёр гурунг-гапга ишқибоз беш-олтовни оғзига қаратиб гап сотяпти. Бу тоғ орасида якка-ёлғиз тункезар ариқ сувини тунда тинмай пойлаб чиқади. Ҳовлима-ҳовли юриб ҳамманинг ташвишидан хабар топиб, эртаси бирор ерда ўтириб, элу юртга ёяди. Шул сабаб унга кўплар хушомад уришади, бирор нарса сўраса, сира йўқ дейишмайди.

— Қишлоқда энг бадавлат, бели бақувват киши Холназар шопир экан, — деди Аллаёр мироб. — Авваллари мен фақат Дамир қассоб, ундан сўнг Муҳаммад танбал дердим.

— Муҳаммад танбал бойми? Йўғ-э, у қандай қилиб?.. Бор-йўғи бедазорга дала қоровул бўлса? — дедим мен ҳайрон қолиб.

— Танбалга худо берган, — деди мироб илжайиб. — Миш-мишга қараганда, танбал Довулқўрғондан бир хумча тилла топган.

— Ёлғон гап бўлса керак, — деди ишонқирамай Раимбой.

— Ишонмасанглар, ана, танбал ёш қизчасига тилла зирак оберган.

— Дамир қассоб-чи? — деди чойхўрлардан биттаси. — У қандай ўғирлайди?

— Э, қассоб мол сўйганда унинг ҳаром мағзини анчагача узмайди. Бунақа молнинг гўшти тарози босади. Чунки қон гўштга уриб, анча оғир бўлади, — деди Аллаёр ака.

— Мен қассобга тан бердим, — деб қолди Чори Қулбой. — Утган жума оқшоми қассоб бир ҳўқизимни оларман бўлган эди. Айтган нархига бермай, бозорга элтар бўлдим. Бозорда бундан баланд нархда сотиб кўринг-чи, деган эди палакат. Гапи рост чиқди, жиян. Ҳатто қассоб бермоқчи бўлган нарх ҳам бўлмади.

— Ҳа, қассоб тузук синчи, — деди Аллаёр ака.

Ҳафта ўтиб Раимбой: «Текшириб кўрдим, қассоб тарозидан урмади, мол сўйганда ҳам ҳалол, шартта бўғизлар экан. Қўй қассобнинг қўлида ҳалол деганлари чин. Чойхонадаги гаплар ҳаммаси бекор экан», деб мени лол қолдирди.

Дамир қассоб сўйгани контордан мол олмас экан. Чунки у ердаги молнинг вазни аниқ, белгили, фойда қўриши қийин.

— Қассобга чўпон-чўлиқ мол сотиб турса керак, — деб тахмин қилган эдим, Раимбой бош чайқади.

— Чўпонларга дириктир, қайсинг мол сотсанг, майли, лекин совхозга сотгин. Аҳолидан гўшт сотиб олиш планимиз бор, деб қаттиқ тайинлаган. Шундан бери чўпонлар унга мол сотишмайди. Дириктир билиб қолса қаттиқ хафа қилади. Баъзилари хуфия сотишади, албатта. Аммо, доим эмас-да.

«Унда қассоб сўйишга молни қайдан оларкин?» Тоғажиян иккимиз шу ҳақда ўйлар эдик.

Уша гапдан бери, денг, уйқунинг мазаси йўқ. Кечалари тураману кўчаларни кезаман. Аёлимиз: «Кўп юрманг, ҳозир саёқ кучук кўп», деб мени уришади. Раимбой тунов куни чойхўрларнинг бирига: «Тоғамизнинг забтидан ёмонлар пўсиб-қўрқиб юришади», деганда юрагим қувват олди.

Қишлоқда тун қўрқинчли, ваҳимали бўлади. Идораю дўкондан бўлак жойлар зим-зиё. Уй томлари, дарахтлар, тиканли шох-шаббалар, тўсиқ қилиб урилган лой деворлар сояси ой нурида минг шаклга киради. Бу жонли сояларга кўз узмай тикилсангиз, ажойибхонада кўрган даррандаю парранда — барисининг шаклини шу ердан топиш мумкин.

Кечаси юрсанг гап кўп. Ким бева аёлникига, ким қоровул Наимдан арақ сўраб боради, кимлар беда ўғриси — ҳаммасини биласан.

Мен ой тўлган кечаси яна қишлоқ айландим. Қассобнинг дарвозаси олдидаги майдонда турган бузуқ арава ёнига борган эдим бир маҳал: «Э шошманг, тоға», деган товушдан чўчиб тушдим.

Араванинг тагидан кимдир ўрмалаб чиқди.

— Бу мен, тоға. Э, шошманг.

Қарасам, жиянимиз Раимбойнинг товуши.

— Бундай юрибсиз, жиян? — десам у:

— Тоға, биз ҳам кечаси кезишларни ўрганмоқчимиз... Тоға, энди гап бундай: гапингизга кирмасдан қассобнинг орқасидан тушиб, пойлаб юрибман. Хафа бўлмайсиз энди. Юрагим чидамади, — деди Раимбой.

— Бирор гап топдингизми?

— Гап кўп, — деди Раимбой. — Қассобнинг шериклари Муҳаммад танбал билан Холназар шопир экан. Улар қирдами, йўлда ё бўлак районларда безга молни кўрса, ўғирлаб келишаркан. Қассоб улардан арзон-гаровга сотиб олиб, сўйиб юборар экан. Аммо у бундай молни қаерларда сақлайди? Шуниси аниқ эмас.

«Қойил, Раимбой жиян», деб ўйладим ичимда.

— Сиз буларни ҳозирча ҳеч кимга айтмай туринг. Айниқса, ўзимизнинг лаққи учасковойга. У қассобга қариндош, — деб уқтирди Раимбой.

Бу Раимбой тушмагур мендан ҳам ўткир чиқди.

— Улар ўлжа молларни қаерда сақлашаркан? — деб мен хаёлга ботдим.

— Уғрини далил-исбот билан ушлай олмасак, ҳаммаси бекор, тоға, — деб Раимбой гапини яна давом эттирди. — Мен-ку, бирор одамнинг изидан тушмас эдим. Қассобни кўрганымда юрагим қисилади. Қассоб, «қани исботинг» деяётгандек қарайди. Шунинг учун мен уни қўлга туширай деб, уйқудан кечиб, баъзан қассобни пойлаб юрдим.

Мен жиянга: «Ҳа, яшанг тўғри қилибсиз», дедим.

Орадан уч кун ўтиб, мен тонгда идорага яқинлашган эдимки, бир пайт қассобнинг уйидан чиққан кишини кўрдим. Қарасам, Очил экан. У тўғри йўлдан юрмай, отига қамчи босиб, дўнглик орқали кетди.

— Шошма, бу йигитни ахир қўриқхонада, яъни ёрдамчи хўжалиқда подавон дейишган эди. Қассобда не иши бор? Бунда бир гап бор, шекилли. Балки у ўғирлаган молларни боқиб турар?

Мен бундай ўй-фикрни текшириб кўрай дедим. Уйда митти тарози фикримни тасдиқ қилди: ўнг палласи паст тушди. Раимбой бу хабардан жуда севиниб кетди.

— Аввал Шержонга бориб, Сарибойни топайин. Кеча даладан унинг бир ҳўкизи йўқолган. Ундан гап сўраб олгач: кўриқхонага ўтиб, бир бошдан текшираман. Мабодо, Очил мендан: «Нега келдингиз?» деса, «Ука, молингни кўрсат, отардан мол адашган», деган гапни қиламан, — деб дарҳол жўнаб кетди.

— Унда мен Шерободга, милисага бораман, — деган қарорга келдим.

6

Тонгда районга тушдим. Холмат уйда йўқ экан. Ташқарида, сўрида дам олиб ўтиргандим. Деворнинг нариёғидан — Қудратов ҳовлисида гап-сўзлар эшитилди. Қудратовни кўрай деб, лойдевор кемтигидан астагина қарадим. Қудратов ташқарида, сўрида ўтирарди.

Хотини остонада туфлисини артаркан:

— Ичмасангиз шунақа яшариб кетасиз-эй! — деб эрини мақтар эди.

Жамила бу гапни неча юз марта айтгандир, деб ўйладим ўзимча.

— Бир газитда ўқидим, — деб сўзлади Жамила эри томон бораркан, — арақ ўлгур эркаклик кучини қирқар экан... Сарви хола айтдики, сигир йили хосиятли йил бўларкан.

«Зора энди бу йил биз фарзандлик бўлиб қолсак», деган гапга ишора эди бу айтилган гап.

— Эй, хотин, тинч қўй мени! — деди Қудратов жеркиб.

— Агар сиз ичмасангиз, майли, оёғингиздан ўпишга ҳам тайёрман! — деди Жамила мунгли. У бир маҳал изиллаб йиғласа бўладими?

Мен энди бу ҳовлига ўтаман деб тургандим. Кўзёшини кўрдиму бирпас жойимда қолдим.

Жамила, сен эрингни бошидан не-не савдолар ўтганини билсайдинг! «Минг бир кеча»да ҳам ҳатто бундай саргузашт йўқдир деб ўйладим ичимда. У шўрлик Қудратовни хўп яхши кўради-да... Аслида тескариси бўлмоғи лозим ўзи. Негаки, эр аввалроқ севганига уйланган, аммо, боласиз бўлиб ундан ажралиб кетган. Жамила ҳали эрга тегмай қаллиғи Учқизилда кўлда чуқиб ўлибди. Аёлимиз айтдики, Жамила қаллиғидан ҳомиладор бўлган экан-у, олдириб ташлаганмиш. У шўрлик шунинг учун ўзини айбдор деб, фарзанд бўлмаслигини бола олдирганликдан деб тахминлар қилар экан. Шул сабаб у эрининг иссиқ-совуқ гапига чидагани-чидаган.

Қудратов ўтган ҳафта мени сирдош билибми, дардини тўкиб солди. У ҳарбийда, матрослик қилган пайти сув ости кемасида қанақадир хавфли зонадан ўтган чоғда нурланиб қолган экан. Гапни тинглай туриб, унинг билагидаги нина санчиб ёзилган шул гапга кўзим тушди: «Барчамиздан юз ўгирмиш бахт».

Нима қилсин бечора, у ҳамма одамлардек ўз дарду аламларини ҳеч кимга айтолмас.

Бир пайт мен Жамиланинг яна ғамгин, ялинчоқ гапларини эшитдим.

— Менга қаранг, — деди у, — Чечакбону опамди ўнга кирган мунчоқдай, хушрўйгина қизи бор. Шуни боқиб олсак-чи? Отаси рози бўлди. Унгача балки худо бизга ҳам тирноқ берар.

Кейин мен Қудратовнинг:

— Майли, розиман, — деган жавобини эшитдим. Яна у шундай деди:

— Нима дейсан, шу қизча агар мен ўлиб қолсам, чин дилдан йиғлармикан?

Жамила дабдурустан берилган бу саволга тезда жавоб қилмади.

— Ҳеч ким йиғлаб юрмасин, — деди у ўпкаси тўлиб. — Мен ўзим юз одамнинг ўрнини босаман-а! Аммо сиз сира ўлманг, мен асти йиғламайин!

Шу пайт кўча томонда дарвоза қўнғироғи кетма-кет жиринглади. Жамила «хўв» деганча эшик очгани кетди. Бирпасдан сўнг ҳовлига божаси кириб келди. Мен ҳам кўча томондан айланиб кириб бордим. Божасининг гурунги машинадан бошланиб, унинг қадри, баҳоси уч замонда айтилиб, кейин халқаро мавзу билан якун қилинди. «Америка биз билан ярашса, зўр бўлади, — деди у ташвиш билан. — Ҳарҳолда бу дунёдан «Форд» миниб ўтсам дейман».

— Таксопарк дириктири бу гапни айтмаса ҳам бўлар эди, Норқулбой, — дедим ғижиниб.

— Генерал бўлмоқликни аскар орзу қилмаса аскар эмас, деганлар! — деди ҳиринглаб Норқул. Жамила ошхонага кириб кетиши билан Норқул илжайиб бундай деди: — Бир аёлнинг бир эмас, учта жазмани бор экан. Бир куни учаласи бир-биридан беҳабар аёлниқига боришган. Биттаси ичкарида аёл билан тўшақда, иккинчиси даҳлизда, учинчиси кўчада, эшик тагида экан. Аёл буни сезибди. Иш пачава бўлмасин дея кўшиқ айтибди:

Асли ўзим сизники,
Ақлу ҳушим далада.
Садқа бўлсин бу жоним
Самодаги ёр сизга.

У шундай деб, бирийўла учала жазманининг ҳам кўнглини олган экан. Биз ҳам шунақа, божа, районингизга ишим тушиб келган эдим-да, бир-йўла ишимизни бажариб, яна сизни тўйга айтгани келдик.

— Куллуқ, — деди Қудратов.

Жамила дастурхонга яхна гўшт, чой-нон қўйди.

— Ичимлик ҳам бўлсинми? — деди у Қудратовга.

— Келтир. Бу сафар энди божа ёлғиз ичади, — деди Қудратов кулиб.

— Ие! — деди божаси. — Ҳа, нима гап?.. Билайлик.

— Бир кишига ичмайман деб сўз берган эдим, — деди Қудратов бу гал менга маъноли қараб.

— Хотингами? Э, ундай қасам бекор. Бу гапни мана биз ҳам неча марта айтганмиз.

— Э, йўқ, хотинга эмас. Бир ҳурматли кишига.

— Ҳеч қачон ичмайсизми? — деди божаси ранжиб.

— Балки, шундай... ҳеч қачон ичмаслигим мумкин-дир, — деди у жилмайганча.

— Мен билан ичмасангиз, майли. Лекин бирор бир киши билан ичсангиз, сизни шарманда қилиб юбормасам, кўрасиз...

Божа ранжиган бўлди, аммо коньяк қуйилган қадаҳни қайтармади.

Қудратовга подавон Очилнинг ўғрилиқ молни сақлаб юрганлигини айтмоқчи бўлган эдим, аммо у божасининг олдида уялмасин дедим-да, уйга қайтдим. Кейин айтарман, дедим.

* * *

Водариг! Куни кеча Қудратов ўлган эмиш. Холматдан бу хабарни эшитиб, титраб кетдим. Ҳеч ишонгим келмади. Холмат яқиндан бери Қудратовга қарашли мошинди шопири эди. Яқшанба куни экан, Қудратовнинг хотини Холматни чақиртирибди. Холмат борса, Қудратов айвонда, ўйга толиб, ёзиб ўтирган экан.

— Ие, Қудратуф ака, арабча ёзясизми, — деб сўрабди ўғлимиз.

— Бу араб алифбоси. Муллалик қилмоқчиман, — дебди у ҳазиллашиб.

Кейин у ҳафта бурун бўлган бир воқеани Холматга гапирибди:

«Сополлига боргандим. Хотира куни экан, катта-кичик, ёш-қари қабристонни тозалаб юришганини кўрдим. Мен мошиндан тушдим-да, пича пиёда юриб, нафасни ростлагандим, қабристон эшигидан бир киши чиқиб қолди. «Араби ёзувларга тишингиз ўтадими?», деди ҳалиги одам. «Озроқ биламан», дедим. «Биз мазор яқинида ерга кўмилиб қолган бир мрамар лавҳа топдик, — деди бояги киши. — Ҳеч қайсимиз унда не гап борлигини билолмай доғда эдик, ўқиб бероласизми?» «Майли», дедим.

Мен ўқишни Тошкентда бир чолдан ўргангандим. Хуллас, мен қабртошни синчиклаб ўқиб кўрдим. Лавҳада шу қишлоқлик, уч аср аввал ўтган бир шоир таваллуди ҳамда байт битилган эди. Мен қаттиқ таъсирландим. Шундан кейин кўнглимга қизиқ бир фикр келди: кўрган-кечирганимни ёзсам-чи? Ажабмас келажакда биров қизиқиб илмий иш ёзиб қолса!», дебди Қудратов кулиб.

Холмат ҳар қанча ундан «ёзганингиздан озроқ ўқиб беринг» деса ҳам Қудратов унамабди.

Мен-ку, унинг дардини тушунаман, биродар. Ахир инсон дардини кимгадир айтиши шарт. У бўлса ўз дардини бировлар билишидан қўрқиб, шу ишни қилган.

Қудратов ўғлимизга, Жамилани бир-икки жойга олиб борсангиз, деб илтимос қилибди. Ҳа, у шундай, хушхулқли, одобли одам эди. Буйруқ қилмасди чечам.

Жамила Холмат билан кетатуриб: «Хўжайин, сиз бундай вақт ўтказманг, божангизга кўнғироқ қилиб қўйсангиз, — дебди. — Мошин юборсин бизга. Холмат бугун қишлоққа кетиши керак экан».

— Божамиз ўзи келиб олиб кетар-э, — дебди унга Қудратов. — Ахир, унинг тўйига биз раислик қиламиз... Холмат, сиз янгангизни элтиб, дарҳол келсангиз. Бир бозор айланардик.

Холмат тезда қайтибди. Ҳовлига кирганида, айвон остонасида Холназар Қудратовга бир гапни қўрқув билан гапириб турган экан. Холмат панада туриб суҳбатни эшитибди.

— Бир беэга ҳўкизни подага қўшган эдик, милиса келиб тутди, — дебди унга Холназар.

— Мен милиса бошлиғи Шамсиевга айтган эдим. У менга ваъда берган.

— Милисалар нарёқдан, Термиздан келишибди. Раимбой деган чўпон Термизга ўзи бориб келтирибди уларни. Қирққа яқин молни милиса ҳайдаб кетди.

— Нима, ўша ҳўкизча Раимбойникидиди? — деб сўрабди Қудратов.

— Э, йўк, — дебди Холназар. — Миш-мишларга қараганда, унинг Дамир қассобга хусумати бор эмиш. Шунинг учун бу ишга қаттиқ киришган, занғар. Биз беэга молларни Дамирга сотар эдик. Бир бало қилмасангиз ишимиз чатоқ, ака. Ҳарҳолда, оз бўлса ҳам шериклик қилгансиз-ку.

— Менга қара, Холназар, думингни ликиллатма! Мен сендан бирор нарса олган ерим бормиди? Нега бундай гап қиялсан? — дебди унга Қудратов.

— Ака гўллик қилманг, жуфти-ҳалолингизни духтирларга элтганда кўп совғалар берилган. Агар ишонмасангиз, Жамилахондан сўранг. Э, бу гапларни кўяйлик, бирор чора кўринг.

Холмат худди шу маҳал улар томон юрибди.

Холназар ўтирмасдан тезда чиқиб кетибди. Қудратов ранги ўчиб, аччиқланиб қолибди ва Холматни ичкарига бошлабди: иккаласи ўтириб, роса арақ ичишибди. Холмат унга, акабой, қўйинг сиз ичманг, деса, «Фанат бугун ичман, йўқса мазам қочади», деганмиш у Холматга. Қудратов кўп ўтмасдан маст бўлиб қолган эмиш. Эҳ, ярамас Холмат, сен унинг қўлини ушлаб, сиз ичманг, мен ҳам ичмай десанг, ўлармидинг дейман-да! Қудратов ичиб бўлгач, ўша ерда ухлаб қолибди. Худди шу пайт ҳовлига Қудратовнинг божаси келиб қолибди. Норқул Қудратовнинг маст бўлиб ётганлигини кўриб, «Ҳайвон, — дебди сўкиниб. — Мен арақ узатганда ноз қиласан, ичмайсан! Бошқа бировлар билан ўлгунча ичсанку. Хаҳ шошма, бир иш қилайки, умр бўйи эслаб юргин!»

Холмат индамай ҳовлисига қайтибди. Энди ухлаган экан, эшикдан Қудратовнинг божаси кўринибди. «Тезроқ бўлинг, иш чатоқ — божани балнисага обормасак бўлмайди!» — дебди у қўрқув билан.

Холмат дарҳол ўрнидан турибди. Аҳволи оғирлашган Қудратовни бир амаллаб духтирга элтишибди. Аммо бемор орадан кўп ўтмай жон берибди.

Холмат эса маст бўлиб милисага тушибди. Шу куни бу хабарни Раимбойга етказсам, деган фикрга келдим. Ҳеч бўлмаса, Раимбой унинг уйига бориб эсламоғи шарт, дедим. Минг қилса ҳам, Қудратов унинг отаси эди.

Раимбойни топайин деб излаб чиққан эдим, бир пайт уни идора олдида кўриб қолдим.

— Ҳозир мен дириктирнинг олдидан чиқдим, — деди Раимбой хомуш тортиб. — Биласиз, мен бу кунни орзиқиб кутган эдим. Мана, охир-оқибат чўпонликни ташладим. Лекин, шул Дони Исмат инсофсиз одам экан. Кўнглим учун ақалли ишлай беринг, демади. Аризамни олдию имзони ёпиштирди. Бир пайтлар — қўй-қўзи кўп бўлган чоғларида, Раимбой, қани, бизга атаган қўйингиздан сўйиб юборасизми, деб хушомад урарди. — Қўйинг, Раимбой, — дедим, — бу ёғи яхши бўлсин.

Бир пайт Раимбой менга «Хўрмат тахтаси»даги сурати кўчирилиб, тагида қолиб кетган ёзувни кўрсатаркан: «Мана, хўрматимиз шу», деди аччиқ кулиб.

Дириктирнинг нега ундан кўнгли қолгани энди ҳаммага аён эди. Утган йили Раимбой ўзига тобе молнинг ҳисобига планни ошириб бажарганди. Бу йил ундай қилмади. Иложи ҳам йўқ эди. Улфатга келиб-кетган меҳмонларга жуда кўп қўйлар сўйилган эди. Қолган шахсий молларни Раимбой сотиб юборган. «Отанг васият қилган, яхшилаб уй-жой қуриб, одамдай яшайлик-да», деган унга онаси.

Поччамиз умр бўйи, отингни чиқаргин-у, сомонхонада ётгин, қабилида иш тутган.

Раимбой шу бугуноқ даштга бормоқчи экан.

— Норбой шилпикни топиб, шарт муддати тугади, сиз энди ютқаздингиз, қишлоқнинг суви сизга энди ҳаром, дейману кейин ишга кираман. Ўзингиз-чи, бир ёққа кетмоқчи бўляпсизми?

— Районга тушмоқчиман. Холматбой арақ ичиб милисага тушганмиш. Хабар олсак дегандим. Сиз ҳам бирга юрсангиз яхши бўлар эди-да.

Раимбой рози бўлди. У ердан чиқиб, кейин даштга ўтиб кетаман, деган қарорга келди.

Биз районга келганда Холмат ҳушёрхонадан қўйиб юборилибди.

Раимбой иккимиз Холматни кўрайлик деб ҳовлисига излаб бордик. Кўчага киратуриб, Раимбойга ўймакор кўк эшикни кўрсатиб:

— Шу ерга таъзияга кириб чиқайлик, — дедим.

— Майли, — деди Раимбой. — Кимнинг уйи ўзи бу?

— Кейин айтаман, — дедим.

Биз эшикдан кирганда чап томонда — сўрида ўн-ўн беш қари-қартанг секин гурунглашарди. Уйда эса хотинлар марсия айтишарди.

Биз узоқ ўтирмадик. Кўчага чиққандан сўнг, индамай кетабердим. Тўғриси, Раимбойнинг сўроғини пойладим. Холматникига бордик. Уйда ҳеч ким йўқ эди. Яна орқага қайтдик. Раимбой яна мандан, марҳум ким, деб сўради. Нима деб жавоб берай? Марҳум сени дунёга келтирган отанг эди, дейиш осон эканми?

— Бу Қудратов деганнинг ҳовлиси, — дедим унга.

— Қачон ўлди у киши? — деди Раимбой бирдан кўнгли ғуссага тўлиб.

Ўзи билиб-билмайми, кўнглига яқин олиб, у бирдан маънос тортди.

— Кеча, — деб жавоб бердим.

Анчагача жим қолдик.

— Қудратов деганини икки марта кўрганман, — деди Раимбой менга. — Бултур Тузконга келди. Ушанда мошинамда Болдиргача борган эди. Уша ердан поездга чиқиб, Тошкентга кетди. У киши камгап экан. Фақат бола-чақамни сўраб ўтирди, холос. Уч ўғлим борлигини эшитиб хурсанд бўлди. Кейин у чўпон бўлган пайтимда ҳам бир келган эди. Яйловда ўтиргандик. Олдига арақ қўйсам, «Йўқ, ичмайман, Раимбой, сизга ҳам маслаҳат шул, мутлақо ичманг!», деди. Мен эса... энсам қотиб, «Хўп», деб индамай қўйдим. Ушанда у кўзимга сал дардманд кўринган эди...

— Қудратов аҳмоқона ҳазилдан нобуд бўлди, — дедим мен алам билан. — Бир божаси бор эди. Қудратов қачонлардир унга: «Энди ичмайман, сиз ҳам ичманг», деб айтган. Шу божаси ўтган кун Қудратовни кига келса, у ўлгудек маст эмиш. Божаси Қудратовни мот қилайин деган-да, бечора карахт ҳолда ётган пайт ичига насос билан симоб юборган, ярамас... Ичаклари ёрилиб кетган эмиш марҳумни.

— Қудратов менга ҳам ичманг деб насиҳат қилган эди, нега ўзи ичибди? — деди Раимбой ғамгин.

— У аввал ичар эди... Тағин нега бошлаган, мен ҳам тушунмай қолдим, — дедим дилим ўртаниб. Қудратовнинг нега ичгани, менга-ку маълум эди.

— Уни божаси мажбурлаган бўлса-чи?

— Йўқ, йўқ. У фақатгина Холмат билан ичганмиш. Бу ерда бошқа гап бор... Қудратовнинг ичида дарди, гапи кўп эди. Яна бир гапни айтсам: у киши отангиз, ҳақиқий отангиз эди, — дедим...

Раимбой бу гапимни англамади шекилли:

— Нима дедингиз? — деди.

— Раимбой, сиз жуда ҳам Қудратовга ўхшайсиз, — дедим бир амаллаб.

— Нима бўлибди, тоға? — деди у ҳайрон бўлмади. — Бир-бирига ўхшаган одам камми дунёда?! Лекин таъзиясига келиб, яхши иш қилдик. Таъзия қарз, тўй хушомад, дер эди раҳматли отам.

— Тўғри айтасиз, жиян, — дедим унга тикилиб. — Лекин, Тўқсонбой поччам сизга чин ота эмас. Сизнинг асл отангиз марҳум Қудратов эди. Сиз гапимни бўлмасдан, охиригача тингланг...

У гапимни эшитиб, эшик устинасига тегадиган қомати чўкиб кичрайгандек бўлиб қолди.

— Тоға, — деди у зўрға, — очиқ гапингиз учун сизга минг марта раҳмат. Аммо энди сиз билан бошқа юз кўришмайлик. Хўп денг. Бошқа иложим йўқ.

У гапини тугатиб, йўлини бошқа солди. Мен хангу манг, оғзимни очганча қолабердим. Раимбой бундай гапдан номус қилади энди. Беихтиёр кўзимдан ёш оқиб кетаберди. Нимагадир шу тобда алашим чексиз эди. Мени ёлғиз тушунган, кўнглимга қувват бўлган Раимбой

ҳам охири мандан юз ўгирди-ку. Уйга келган заҳоти тарозига чанг солдим: «Эй сен тарози, — дедим заҳримни унга сочиб, — нега мени алдадинг?! Нега сен Раимбойни суянчиғинг бўлади, қишлоққа кўчабер, деб мени хўб ишонтирдинг?! Сени энди заргарга бераману қутуламан. Эки сен сўнги марта фол очиб кўрасанми?» Кўнглимда тугун қолди... Эҳтимол, йиллар ўтиб Раимбой мен билан кўришар. Ахир мен опам билан арзимас гап учун ўттиз йил юз кўришмадим.

Шундай деб тарозига умид билан термулдим. Тарози паллалари теппа-тенг бўлиб тураберди. Иложим қанча, ука...

— Ким бўлардик, шунақа чамбарақдан биттасини айлантриб юрганмиз-да.

— Ҳа, ҳарҳолда тажриба етарли, денг?

— Унчамас. Армияда йўлга кам чиқардим. Менга бир жойда тек турадиган «қуруқ савлат»идан теккан. Армиядан олдин озгина минганман, энди мана... Лекин бу йўлларнинг кўп қадим йўллар экани ғирт чин — Ғафур Ғулом айтган.

Йўл кенг, теп-текис. Қилт этмай, шитоб билан учиб боряпмиз. Маъмуржоннинг машина бошқаришига қараб туриб одамнинг ҳаваси келади. Бир-бирига ярашганини айтмайсизми!

Узоқдан, йўл чеккасида иккита қиз кўринди. Яқинлашавердик. Шунда иккаласи баравар қўл кўтариб, силкий бошлашди.

— Олволайлик, — дедим улардан кўзимни узмай.

Ҳозиргина шалдир-шулдур келаётган Маъмуржон нимагадир индамади. Машинани ҳам секинлатмади. Қизларга шундоқ тенглашганда эса, олдинга энгашиб, устма-уст сигнал босди. Камига ҳуштак чалиб, «Ҳайт қоматингдан!» деб қийқирди. Аниқ кўрдим: қизлар қовоқларини уюб, тилларини чиқариб, ўзларича бизга пўписа қилганча, қолишди. Кўксимда армон, соғинч туйғулари уйғонди.

— Шўрликларни хафа қилдик.

— Э-э, Нуриддин ака, сиз уларни билмасакансиз, қайтага хурсанд бўлишади. — Шундай деб Маъмуржон менинг ёнбошимдаги орқани кўрсатадиган кўзгудан эгилиб қаради. — Ана, кулиб ётишибди.

Мен ҳам кўзгудан орқага — тобора кичрайиб бораётган қизларга қарадим: ҳақиқатан ҳам улар бир-бирларини турткилаб, кулиб туришарди.

— Чиройликан-а? Икковим...

Маъмуржон тагин қийқирди.

— Қўймайсиз-а? Яшанг! — деди рул чамбарагини суйган ёрининг юзини силагандай силаб. Кейин айрича ифода билан қўшиб қўйди: — Бу қизлар кў-ўп қадим қизлардир!..

Маъмуржон менга ёқди. Беш йилдан бери хом ашё баҳонасида ёки бўлак юмушлар билан йўл қатнайман, шофёрларнинг ҳам ҳар қанақасини кўрганман, ўшаларнинг ичида Маъмуржон бўлакча йигит эди.

— «КамАЗ» зўр машина чиқди-я? — дедим кайфиятим кўтарилиб. Мен ҳамон Маъмуржоннинг ҳаракатларини ҳавас билан кузатиб борардим.

— Зўр ҳам гапми! «КамАЗ» эмас бу, «Жигули»нинг ўзгинаси! «Жигули» бўлгандаям, нақд луксидан! — дея хитоб қилди у. — Бемалол жононларни катаяса қилдирса бўлади, уялтирмайди!

— Буям янгими, дейман? Қанча юрди?

— Ярим йил. Туғилгану тўппа-тўғри каминанинг қўлига тушган. Бўлмаса, бунақасини йиллаб кутганлар қанча! Шу мусофир боланинг кўнгли кўтарилсин дейишдими, катталар менга ажратишди.

— «Мусофир» дейсизми?

— Ҳа. Асли ўшликман мен, Нуриддин ака.

Йўлга чиққандан буён эҳтимол биринчи марта Маъмуржон ўйчан, паришонҳол тортиб қолди.

— Армияда билла хизмат қилган ошнам бор районларингизда. Зўр бола! Хизматдан қайтиб, шу автобазага ишга кирибди, мениям қақирди, келавердим...

— Ошнангиз билан роса қалин экансизлар-да?

— Қалин бўлганда қандоқ! Армияда битта қандни иккига бўлиб ердик, — деди у ҳаяжон ичида. — Сизга қандай билмадим-у, Нуриддин ака, аммо-лекин менга армияда орттирилган дўст кадрлироққа ўхшайди. Масалан, ўн йил билла ўқиган ошналаримдан кўра шу болани кўп ўйлайман, соғинаман!

Катта-кичик шаҳарларни, сон-саноқсиз қишлоқларни ортда қолдириб, ҳали айтганимдек, пешинда манзилга етдик. Завод биқинидаги ошхонага кириб аввал қоринларни тўқладик, кейин мен қора жилддаги хужжатларни бир-бир қайта кўздан кечириб чиқдим ва ё омад деб дарвозага қараб юрдим.

— Шу бўйи энди қачон кўришамиз? — деди Маъмуржон орқамдан.

— Насиб қилса, шу бугун!

— Бўпти. Сиз бемалол қоғозбозлик қип чиқаверинг, мен шу атрофда тош тепиб юраман.

Маъмуржон билгандек айтган экан: ўша кириб кетганимча, тўрт соат деганда чиқдим. «Қоғозбозлик» битди, юкни юклагина қолди. «Эртага вақтли келсангиз, юклайдиган мошиналаримиз бўш бўлади... Самадларникига борарсиз? Мендан салом айтинг!», деди омборчи. Заводга кирган заҳотим Самад ошнамга кўнғироқ қилиб: «Тагин юртингга келдик, кечқурун уйингга ўтамиз», деб айтиб қўйган эдим. Омборчига ваъдани қуюқ қилиб, хужжатларимни қўлтиққа қисиб, заводдан чиққанимда, Маъмуржон қирғоғига ажиб гуллар тўқилган рўмолчасини кўзига енгил ташлаганча, кабинада ухлаб ётган экан. Эшикнинг очилишидан уйғониб кетди.

— Бўрими, тулки? — деди ҳузур қилиб керишаркан.

— Худо хоҳласа — бўри! Эртага вақтли келамизу шарт-шурт юклаб, қайдасан, она юртим, деб... Қарабсизки, уйдамыз-да-е!

Маъмуржон моторга ўт олдириди.

— Энди қаёққа босдик?

— Ҳайдайверинг, бир зўр жойга обораман.

Самад билан техникумда бирга ўқиганмиз. Уша ерда танишганмиз, феъл-хўйимиз бир-биримизга тўғри келибми, Маъмуржон айтмоқчи, битта қандни иккига бўлиб ейдиган бўлкетганмиз. Ҳозир у биз хом ашё оладиган заводнинг филиалида цех мастери бўлиб ишлайди. Уйи шаҳарнинг шундоққина этагидаги посёлкада. Қачон бу ерга келсам, уни кўрмасдан кетмайман. Утган сафар нима бўлди-ю... ҳа, биз кўпчилик эдик... уникига боролмадим — ётоқда ётиб, қайтавердик. Энди ҳам ўтмасам, келганимни эшитса, оламга ўт қўйиши турган гап. Феълени биламан-ку. Қолаверса, барибир қаердадир тунашимиз керакми?

Шаҳар узилиб, чеккадаги уйлар ҳам ортда қолди. Бу ёғи посёлкага кирдик.

...Ҳа, биз аслида бу шаҳарга юк олгани келганмиз. Бу хонадонга эса, дўстимни кўриб, ҳол-аҳволини билиб, баҳонада бир кеча тонаб қолгани кирганмиз. Шундай... Лекин оёқ тарафимда ўтирган манави соҳибжамол ким бўлди? Эсим панд бермаса, аниқ биламанки, Самад билан хотини иккаласи ёлғиз туришади бу уйда. Отанаси қазо қилиб кетишган, ака-опалари уйли-жойли... Бирор қариндошимикан, десам, оқшом келганимизда ҳеч ким кўринмади, шекилли? Туш кўряпманми, дейман ўзимга ўзим. Туш бўлса ҳам, ўнг бўлса ҳам, юмшоқ ерлари оёғимга тегиб ўтирган бу офатижон ким, ахир?! Ажабки, буни қанчалик тезроқ билгим келаётган бўлса, шунчалик инжиқлик билан ўзимни уйқуга солиб ётардим. Қолаверса, кечаси ухламаганман, бош кўтариб қараш тугул, ётган жойимда ҳам кўзимни очгим йўқ. Иложини қилсамки, қайтадан тош қотиб ухласам. Ухласам... ухлайверсам...

Айтмоқчи, Самад қани экан? Маъмуржон қаёқда қолди? Уф, ким бўлди бу қиз? Мендан нима истайди, нега мени мунча таъқиб қилади?

Вужудим жимирлашиб, ғалати-ғалати туйғулар беши-

гида тебраниб ётарканман, зўр бериб кечаги воқеаларни эслашга уринар эдим. Эҳтимол, шундай тигиз паллада хотирани титкилашга бало борми, деб фикр-нарсизлар. Эҳтимол, ҳақиқатан бунақа пайт тафсилотга берилишининг ўрни эмасдир. Бироқ мен уларни айни шу дамда туш билан ҳуш оралиғида ётган маҳалим эслаб олмасам бўлмайди. Кўнглим сезяпти: шундай қилмасам, илпинг бош-кетини йўқотиб қўяман. Демак...

Самад билан Хуршида бизни дарвозанинг тагида кутиб олишди.

— Одаммасан ўзи сен! — деди Самад ширин бир гина, майин бир дағдаға аралаш. Энди унга гап топилган эди. Маъмуржон билан кўришатуриб ҳам нолишини қўймади: — Бунинг номардлигини биласизларми сизлар ҳам ё у ёқда ҳаммага ўзини фаришта кўрсатиб юрадими? Қўқонни қўйинг, умуман водий тарафга ўтиб қолсам, буникига кирмай келмайман. Бу-чи?

Назаримда Самад ҳам, Хуршида ҳам ўзгармаган, ўзларини олдирмаган эди. Тўйдан аввал қандай бўлса — ўшандай.

— Уртоғимниям олакелмабсиз-да? — деди Хуршида астойдил ўпкалади.

Начора, ҳар галги баҳонами яна қайтардим:

— Бафуржа келамиз ҳали. Сизга қайта-қайта салом айтиб юборди.

Ичкарига кирдик. Хуршиданинг уй тутишини кўрган киши уни куни кечагина турмуш қўрган бахтиёр келинчақ дейди. Самад иккаласининг ўзаро муомала-муносабатини кўрса, дунёда шунақа оилалар ҳам бор экан-ку, деб ҳайратга тушади. Ҳаваси келади. Бироқ улар бир-бири билан қанчалик аҳил-иноқ яшашмасин, ташқаридан қараган кишига қанчалик бахтиёр эр-хотиндек кўринишмасин, ҳаётлари барибир кемтик эди — кўр тақдир уларни фарзанддан қисган! Суйиб яшаш яхши нарса, лекин одамзодга фарзанд ҳам керак-ку! Ҳалигача мен бир ҳолнинг тагида етолмай ҳайрон бўламан, тушунмайман: Самаднинг ўрнида мен ёки Хуршиданинг ўрнида менинг хотиним бўлганида, биз ҳам шулардек яшаб юраверармик? Ҳозир-ку уч ўғил бир қизим бор, ўзи сақласин-у, лекин уларсиз турмушим қандай кечар эди? Бунга чидай олмасам керак-ов? Ёки болаларини борлиги учун ҳам шундай фикрляпманми? Ҳарҳолда, бу ёғи менга қоронғи. Самад билан Хуршида эса...

Ҳар келганимда шуларни ўйлаб юрагим тирналади. Дунёни бир зумда чаппа айлантриб юборишга қодир табиат наҳот шуларга биттагина тирноқ ато этмайди, деб ўксинаман. Афсуски, тақдир номардлик қилганда додимизни ичга ютишдан ўзга чора қолмайди. Қўлимдан келгани — уларнинг олдида бола тўғрисида индамасликка тиришаман, холос. Лекин бу ҳам осонмас. Масалан, ўтган галги келишимда Самаддон нозик жойимдан ушлади.

«Менга қара, нимага сен тобора камгап бўлиб боряпсан? — деб қолди дабдурустдан. — Сен мени кўнгли яримта дема, дурустми? Мени аямоқчи бўласан... Бекор қиласан, ошна! Сен Хуршидани билмас экансан: унақа хотинни Маккадан ҳам тополмайсан! Шу борки, мен тирикман! Шу борки, кўнглим ҳам бутун!»

Фарзандсиз Самад қошида мен уч ўғилнинг отаси эканимдан (унда қизчам туғилмаган эди) рўй-рост уялганман ўшанда. Шунинг учунмикан, янаги сафар у сўрамасданоқ суюнчилаганман:

«Қиз кўрдим, ошна, ниҳоят тўртинчиси қиз бўлди!» деганман.

Ётар олдидан ҳовлида чекишиб турган эдик. Самад мени даст кўтариб олди.

«Э, табриклайман, шоввоз! — деди. Белимни сиқиб,

бир-икки силтаб қўйди. Сўнгра шодиёналик билан ичкаридан хотинини қақира бошлади: — Хуршида! Янгиликни эшитдингми? Бу акам яна кўпайишибди, суюнчини опчиқ!»

Хуршида уйда ўрин солаётган эди, деразадан бошини чиқариб, қизчамнинг отини сўради.

«Отими? Отини эрингиз рашк қилмаса айтаман», дедим ҳазиллашиб.

Самад елкамга туртиб: «Айтавер, рашк қилган — номард!», деди. Айниқса, Хуршиданинг гапи ўтиб тушди.

«Айтаверинг, Нуриддин ака, умрларида бир марта рашк қилсалар қилибдилар-да».

У кулгилар, у ҳазиллар қанчалар самимий эди! Рухланиб кетиб, тантанавор оҳангда қизимнинг отини айтдим:

«Хуршида!»

Бир зум жимлик чўқди. Кейин Хуршида чапак чалиб юборди. Самад ҳам, шунга шунчаликми, деб «аразлаган» бўлди.

«Ростини айтсам, хотининг тилла хотин, ошна, — дедим узр сўрагандек бўлиб. — Қаттиқ ҳавас қилганман унга. Уйдагиларгаям, мабодо қиз туғилса, оти тайин, деганман. Хуллас, отини Хуршида қўйдим-да-е!»

Ўшанда Самад билан Хуршида худди ўзлари фарзанд кўргандек севиниб кетишган! Лекин барибир... барибир, юракларидан фарзандсизлик доғи бўлмаслиги мумкин эмас, деб ўйлардим мен ва уларга ҳаммиша ички бир ачиниш билан қарар эдим.

...Зиёфат зўр ўтди. Самад иккита оғайнисини айтиб чиқди. Алламаҳалгача гангир-гунгурлашиб ўтирдик. Роса қистаганига қарамай, ичмадим.

— Қўяверинглар, бу ўзи инсон бўлмай қопти, — деди Самад шерикларига ва ўзлари олаверишди.

Биз Маъмуржон иккимиз чойлашиб ўтирдик. Аслида кам ичман, бунинг устига, тонг отмасданоқ юк ташиви турибди бошимда. Ҳар сафар-ку Самад омборгача мен билан бирга борар эди, юклашиб, сўнг кузатиб қоларди. Эртага борадими, йўқми — худо билади. Бормаса, пешингача қолиб кетишим тайин. Шуларни ўйлаб ҳам ичмадим.

Ниҳоят меҳмонлар тарқаб, ўринларга солиниб, ётар бўлди. Маъмуржон пасти, чеккани маъқул кўрди, мен диванга чиқдим, Самад эса ўртадаги жойга чўзилди. Маъмуржон: «Ижозатларинг билан биз пириимқулга кетдик!» дедую бошини кўрпага буркади. Сал ўтмай, хуррак ота бошлади. Самад иккимиз анчагача шивир-шивирлашиб ётдик. Энди унинг кайфи сал тарқаган эди, суҳбатга берилиб, ёстиқни қучоқлаб ўтириб олди. Бунақа ҳолларда икки дўстнинг суҳбати нима ҳақда кетмасин, барибир айланиб келиб ўзларининг тақдирларига тақалади. Самад ҳам Хуршидадан гап очди. Шунда сездимки, у гарчи ўзини бепарво тутиб сўзлаётган бўлса-да, машқи боягидан сўниброқ қолган эди.

— Дўхтирга қаратяпмиз, деган эдинг-ку? — дея эҳтиёт бўлиб суриштирдим.

— Қаратдик. Қаратмай нима... — деди Самад енгилгина уф тортиб. — Дўхтирларга қулоқ солсанг, ҳеч гап йўқдек. Алламбалоларни ёзиб берган эди, мана, бир ойдан бери ичиб ётибман... — Сўнгра бирданига жонланди. — Мени нима қийнайди, биласанми? Хуршида-сиз бир кунимниям тасаввур қилолмайман! Уни-ку, қўявер. Дўсти-душмани тугул, ота-онасиям йўлга солишолмади.

— Гапимга хафа бўлмагин-у, лекин сен ҳам ўзингни бир синаб кўрсанг бўларди...

— Э-э, бунга роса ўйлаб кўрганмиз, бир иш чиқмади. Қараб туринг, албатта боламиз бўлади, дейди доим.

— Хуршида тўғри айтибди, — дедим Самаднинг кўнглини кўтариш умидида. — Йигирма йилдан кейин бола кўрганларни ҳам эшитганмиз!

— Қани, бошга тушганини кўрармиз.

Ва ҳоказо, шу тахлит узоқ гурунглашиб ётдик. Аста-секин кўзим илиниб, қай пайт уйқуга кетганимни ҳам билмай қолдим...

Томирларимда қоним кўпириб, тобора қизиб бормоқда. Қизиб, миямдан то оёғимнинг учигача таралиб қийнар, аъзойи баданимни безовта қилар эди. Камига, ўткир муаттар ҳид ҳам томоғимдан ғип олган... Бор-э, нима бўлса бўлди, дедиму кўзимни хиёл очдим. Во ажабо! Оёқ тарафимда, диваннинг қирғоғида, чап қўлини тиззаларимдан ошириб таянганча... Хуршида ўтирар эди! Нигоҳларимиз тўқнашди. Бошимдан ҳушим учай деди, лекин Хуршида жим ўтираверди. Дурраси елкасига тушган, алланечук афтодаҳол, паришон. Термилишлари ҳам маъюс. Шунга қарамай, бу нигоҳ вужудимга қаттиқ ботар, кўнглимни алғов-далғов қилар эди.

— Хуршида?! — деб юбордим беихтиёр. Товушим хириллаб чиқди. Кечаси мени кимдир ўласи қилиб уриб ташлагандек, ўзимни ҳолсиз сезардим. Суякларим оғирлашиб, кўрпага қапишиб қолганман. Қимирлаш ноқулай. Бунақа пайт одам ўзини қандай тутиши керак — билмайман. Хуршидага бақрайиб, тек ётавердим. Шунда у оппоқ чойшаб устидан тиззамга оҳиста қўлини қўйди. Чойшаб юпқагина, баданимга ўт тушгандек бўлди. Аксига олиб, тил қурғур ҳам оғзимда қотган... Хуршида уйқуга кетаётгандек кўзларини юмди. Ўз-ўзидан менинг ҳам кўзларим юмилди. Энди бизнинг юмуқ кўзларимиз, томирларда кўпириб оқаётган қайноқ қонларимиз тиллаша бошлади...

«Хуршида, сизга нима бўлди? Туриб олайин, кейин гаплашамиз, Хуршида».

«Мен бола кўргим келади, Нуриддин ака...»

«Самад қани? Маъмуржон-чи?»

«Уйда ҳеч ким йўқ... Мен Самад акамни бахтиёр қилишим керак, эшитяпсизми?! Самад акамсиз яшай олмайман, ахир! Мен Самад акамни бахтиёр қилишим керак, Нуриддин ака!»

У бир кечада бошқа жувонга айланиб қолгандек, ҳатто ақлдан озгандек эди.

Ҳозир қасам ичиб айтаманки, бўлакча вазиятда Хуршидани у йўлдан қайтарган бўлар эдим. Лекин унда... Уйқудан энди уйғонаётган одамнинг ақли-шуури тиниқиб улгурмайди, вужудидан мастлик ҳолати ҳаливери аримаган бўлади, ундай пайтда одам нимаки қилса — шу ўзига тўғридек туюлади; ўй-ўйлаб барибир поёнига етолмайди, ҳис-туйғуларини бошқаролмайди. Қолаверса, мен уларни айтиб бераётганим учун вақт чўзилиб кетганга ўхшаяпти, аслида, булар ҳаммаси жуда қисқа муддатда — мен туш билан ҳушнинг оралиғида ётганимда рўй берган...

Устимдан юпқагина чойшаб сирғалиб тушди, Хуршида иккаламиз бир лаҳзага бу дунёни тарк этдик.

Турдим. Апил-тапил ювиндим, нонуштага ҳам тўхтамай, иложи борица тезроқ бу хонадондан кетишга ошиқар эдим. Миям тинмай ғувлайди. Кечаси билан алоқ-чалоқ тушлар кўриб чиққандек. Шу кичкина бошим маънили-маънисиз товушларга, оҳангларга тўлган. Айни чоқда, бўм-бўш...

«Ўғил бўлса, отини — Умид, қиз бўлса — Умида қўямиз...»

«Оқибатини ўйлаганмисиз, Хуршида? Кейин бир гап чиқса...»

«Ўйлаганман. Кейинини ўзимга қўйиб беринг!»

«Ахир, алдоқ билан қандай...»

«Мен аёлман, Нуриддин ака!»

Узун, оппоқ чойшабнинг бир учи гилам узра судралади, ичидан Хуршиданинг келишган қомати ғира-шира кўзга ташланади.

Бошимни бир-икки силкитдим. Бундай ожизона ҳаракат билан пашшани кўриси бўлар, лекин хаёлни...

— Самад акам анув шеригингиз билан заводга кетишган. Юкни юклаб турамиз, уйғонса, ўша ёққа бораверсин, дейишувди...

Ичим тирналди. Бўлак қаёққа борардим, дея зарда билан ўйладим. Уйдан чиқар пайтим Хуршида газетага ўроғлиқ ниманидир кўлимга тутқазди. «Буни мендан Хуршида қизга совға қилинг», деди. Ажабки, дарров олақолдим. Қани энди у билан хайрлашмасданоқ чиқиб кетсам, дейман. Бироқ беш қадам юрмасимдан у яна ортимдан чақирди.

— Шошманг, Нуриддин ака!

Сеҳрлангандек, жойимда таққа тўхтадим. Хуршида ёнимга келди. Нигоҳини чап ёнга олиб қочиб, бирданига елкамдан қучди ва чўзилиб юзимдан ўпди. Унинг кўзларидан тинмай ёш оқар эди. Юзи юзимга текканида, у кўзёшларнинг бир томчиси ёноғимга юқиб, сирғалиб, лабларимга тушди. Шўртак таъмдан юрагим гумуриб кетди.

— Илтимос, энди бизникига келмасангиз... — деди у қўлларини елкамдан олиб. — Хайр, Нуриддин ака!

— Хайр! — дедим мен ҳам беихтиёр ва ўқдек кўчага отилдим.

— Ошнангиз ҳақиқатан зўр экан! — деди Маъмуржон шаҳардан беш-ўн чақирим йироқлашганимиздан сўнг.

Гапириш тугул, бирор нарсани ўйлагим ҳам йўқ эди.

— Хотиниям истаралигина. Муомалаларини қаранг!

Маъмуржон нимагадир шаъма қилаётгандек туюлди. Сездимикан? Айтгандай, Самад наҳотки шуни ўйламади? Наҳот бир бегонанинг кўзи олдида мени хотини билан ёлғиз ташлаб кетди? Ёки чинданам у атай... Хуршида ҳам ишга бормаган... Шундай бўлгандан кейин, Маъмуржон ўйламасинми? Уф-ф!

Машинангизни ҳайдашни билсангиз-чи, ука, деб юборишимга сал қолди. Лекин дарров ўзимни тутдим: билмаса, қайтага билдириб қўймайин тағин! Маъмуржон эса, кўнглимдан кечганларни ўқиб тургандек, ҳадеб шуни гапиргиси келар эди.

— Кечаси билан бу номардни ухлатмадим, энди бир уйқуга тўйсин, дейди. Самад ака-да! Нонуштаям қилмадик. Сиз уйғонгунингизча юкни юклаб қайтиб келмоқчийдик, бориб қолдингиз... Лекин сизни роса мақтади-да! Ўқиб юрганларингиздаги саргузаштлар... Айниқса, сиз уни ўлимдан қандай сақлаб қолганингиз зўр экан! Шу, сувада томир тортса, баданга игна санчш керак, дейишади, лекин ким қўлига игна боғлаб чўмиларди! Тўғрими?

Мен ҳамон ўз хаёлларим билан банд эдим. Маъмуржон ҳам бора-бора гапдан тинди. Анчагача жим кетдик. Тахминан йўлнинг ярмига келганимизда дабдурустдан:

— Кеча сизни алдаган эдим, Нуриддин ака, — деб қолди. — Мени ошнам чақирмаган, ўзим келганман. Тушуммадим.

— Нера?

— Шундай-да. Қишлоғим энди менга ҳаром, Нуриддин ака, мен энди орқамга қайтолмайман. Кеча

Самад акаларникида бирдан уйимизни, қишлоғимни эсладим. Соғинибман. Ахир, армиядан келиб бор-йўғи бир ҳафта турганман, холос. Уша бўйи бормадим. Уйдагилар-ку кеп туришади, лекин ўзим... йўқ!

Диққат-этиборим аста-секин Маъмуржонга кўчди.

— Тинчликми?

— Э, гап кўп. Мен сизга айтсам, одам сўймоқчи бўлганман!

— Йўғ-э, сиз-а?

— Ҳа, мен. Нимага мунча ажабланасиз?

— Қизиқ-ку? Лекин, ўлай агар, унақага ўхшамасиз.

— Одам сўядиганларнинг шохи бўладими? Улар ҳам сиз билан биздақа одамлар-да.

Энди фалсафа тўқимоқчи бўлиб турувдим, Маъмуржон бирдан мавзунини ўзгартирди.

— Болалари йўқми, Нуриддин ака?

— Йўқ, — дедим гап кимлар ҳақида кетаётганини дарров фаҳмлаб.

— Қийин экан...

— Ҳа-а.

Маъмуржон мошинани секинлатиб, йўлнинг четига чиқазди. Тўхтадик. Ҳожатга тушмоқчидир, деб унча ишим бўлмаган эди, лекин Маъмуржон негадир пастга тушишни ўйламасди. Ичи тўлиб бораётган одамдек лабларини қаттиқ қимтиб, ташқарига нигоҳини қадаб ўтираверди. Афтидан, менга нималарнидир айтиб бермоқчи эди.

— Самад ака билан хотинига қараб туриб, хўрлигим келди, — деди у хомушланиб. — Бола кўришмаганига қарамай, бир-бирлари билан шунчалик!.. Дунё нега бундай қурилган-а, Нуриддин ака?

— Билмадим.

— Хўп, ана тақдирлари шу экан-да, дейлик, унда нимага ажралиб қўяқолишмайди? Севгидан топмаган бахтларини боладан топишармиди...

— Буням билмайман, Маъмуржон. Бошдан кечмагунча, сиз билан биз бир нарса дея олмаймиз, уларнинг ҳолини билмаймиз. Ҳар кимники ўзига аён.

— Ҳа, ҳар кимники ўзига аён экан. Баъзан бировники тугул, ўзингники ҳам билмай қоларкансан. — Шундай деб Маъмуржон юрагини рўй-рост оча бошлади...

Унинг ҳам севиклиси бор эди. Ой деса ойдек, кун деса кундек. Лекин у фақат чиройига ошиқ бўлмаган. Юриштуриши, феъли-хўйи ҳам ёқарди унга. У қиз бу оламдаги қизларнинг ҳеч бирига ўхшамайди, ҳаммаёғи ўзига хос. Оти Чаман эди. Маъмуржон уни қачон, қайси кундан севиб қолганини билмайди. Туғилганидан бери кўнгли шу қизга боғлангандек. Ўзидан бир синф кўйида ўқирди. Маҳаллалари ҳам битта. Уни деб Маъмуржон не кўйларга тушмади! Кечалари у ҳақда ўй суриб чиққанлари, кундузи уни мактабда неча марта кўрганлари етмай, дарсдан қайтибоқ яна кўчага ошиқарди. Тинмай соғинарди. Мабодо бир кун кўчада кўрмай қолса, дунёга ўт қўйиб юборгиси келарди...

Дастлаб туйғуларини ҳаммадан пинҳон тутиб юрди. Бир кун шартта ўтириб, кечаси билан хат ёзиб чиқди. Ёзганларини чўнтагида сақлаб юра-юра, ахйри, Чаман билан бирга ўқийдиган ён қўшнисига дардини айтди. Қўлига хатни тутқазди. Қўшни хатни мактабда Чаманнинг сумкасига солиб қўйди. Энди юракда титроқ-ҳаяжон билан, орзиқиб кутишлар бошланди. Бир ҳафта ўтди, икки ҳафта... Болаликдан тепкилашиб катта бўлган қўшнисини ҳар куни қисти-бастига олади. Дарслар қулоғига кирмай қўйди. Жавоб эса йўқ. Шунда у умрида қилмаган ишни қилди, шеър ёзди! Бор-йўғи ўн икки йўл, лекин шу ўн икки йўл шеър бағрига юрагидаги борини тўкиб олди. Шеър ўзига маъқул келди. Бунақасини ҳали ҳеч ким ёзмагандек. Кейин унга битта ҳам бегона

сўз қўшмасдан, Чаманга юборди. Тўртинчи куни «почтачи» қўшниси танаффусда уни синфидан чақириб, суюнчилай бошлади ва... иккаллари орқама-кетин мактаб стадионига қараб чопқиллаб кетишди.

Хат қисқа эди: «Майли! Лекин ҳеч ким билмасин. Отам эшитса, ўлдиради».

қилиб, «Ч» деб қўйилган.

Уша куни Маъмуржон еттинчи осмонни ўз кўзи билан кўрди!

Олдинлари фақат ҳикоялар ўқир эди, ўша кундан бошлаб энди шеърый китобларни ҳам излаб-топиб ўқийдиган бўлди. Эҳ-ҳе, бир йил ичида не-не китобларни туширмади, не-не шеърларни ёд олмади!

Мактабни тугаллаб, олти ойлик шофёрлик курсига ўқишга кирди. Орада имкон топилди дегунча, Чаманнинг ёнига чопади. Гоҳ мактабнинг орқасида, гоҳ қишлоқдаги тўй-базмларда уни учрашувга чақиради. Кейинроқ аниқ билдики, Чаман ҳам уни ғойибона севиб юраркан. Учрашув чоғлари иккаласи қўл бериб сўрашишдан нарига ўтмаса ҳам, кўнгилларида бир-бирларига айтадиган гаплари етарли эди.

Ана шундай саодатли кунлардан бирида ён қўшниси унга совуқ бир хабарни айтди:

— Чаманга домланинг ўғли ўралишиб юрибди, эҳтиёт бўл, — деди у.

Домла дегани — кўп йиллар районога мудирлик қилган, беш йил бурун эса қишлоқнинг мактабига директор бўлиб келган Аҳмадов деган киши. Колхозда ҳеч ким унинг исмини тутиб гапирмас, ҳамманинг тилида «Домла» эди. Ўзи ҳам камида раис билан тенг кўрарди ўзини. Шунинг беш қизи ичида яккаю ягона ўғли бор, Ғани сариқ деган. Фарғонадаги қандайдир техникумда ўқийди...

Нега Чаманга ўралашади? Наҳот у ҳам яхши кўриб қолган?

Маъмуржон суюклисига қанчалик ишонмасин, кўнглига ғулғула оралади. Ҳарҳолда, Ғани сариқ икки йилдан бери шаҳарнинг тузини ялаб юрибди, чиройли гапиришни билади, Чаманни ўзига оғдириб олса-я? Маъмуржон шундан чўчирди. Йўлини қилиб, бир куни Чамандан Ғани сариқ тўғрисида суриштирди. Қиз гап нимадалигини тушунди, шунинг учун ростига кўча-қолди:

— Билмайман, уйимизга тез-тез келадиган бўлиб қолди. Нуқул гапга тутайди. Олдин битта китоб берувди, ўқинг, деб. Ўқидим. Қайтариб бераётганимда, «Қалай, ёқдимми?» деди. Ҳа, дедим. Ҳақиқатан, яхши китоб экан. «Энди сизни «Чарос» деб чақирсам майлими?» дейди. Керакмас, менга ўзимнинг отим ҳам бўлаверади, дедим. Лекин ўшандан бери мени қачон кўрса, «Чарос» дейди. Ҳалиги китобдаги қизнинг оти шунақа... Кейин яна битта китоб опкелган эди, олмадим. Бор гап шу, — деди Чаман беғараз оҳангда. — Ҳа, айтмоқчи, бир марта бувимга: «Шу қизингизни менга берасиз, хола», деб кулди. Олдинлари ҳазил деб ўйлаб юрарканман, билиб қолиб, уния, бувимниям уришиб бердим. Ҳозир гапирмайман ҳам. Жинни-да, жинни бўлмасан...

Маъмуржон таскин топгандек бўлди.

Курсдаги ўқишлари тугагач, колхозга ишга кирди. Ферманинг минг йиллик машинасини миниб юрди. Чаман ҳам ўнинчини тугаллади ва райондаги тикувчилик мактабида ўқий бошлади. Бир марта Маъмуржон тўй тўғрисида оғиз очган эди, у кўнмади.

— Ҳали эрта, — деди Маъмуржоннинг жимжилоғини ўйнаб туриб. — Армияга бориб келинг, кейин...

— Икки йил кутасанми мени?

— Кутмай нима!

Маъмуржон Домланинг ўғлини эслади:

— Ҳалиям изингдин юрибдими? — деб сўради ўзини бепарвороқ тутиб.

Чаман бурнни жийирди.

— Уша сариққа ким ҳам қарарди...

Лекин Ғани сариқ ишини зимдан пишитиб юрган экан. Кузга бориб Маъмуржон эшитдики, ўғли ўқишни битириш арафасида Домла Чаманга совчи қуймоқчи эмиш. Демак ёзга чиқиб, тўй...

Маъмуржон нима қилирини билмай қолди. Ноябрда армияга жўнай деб турибди. У кетсаю бу ёқда Домла Чаманларнинг эшигини тақиллатиб борса! Ота-онаси Домланинг юзидан ўтишолмас! Чаманнинг бир ўзи нима қила оларди?

Кетар кунни аниқ бўлгач, бир кун аввал Маъмуржон Чаман билан учрашди. Хайрлашаётиб, унинг қатъий ваъдасини олди. Кўнгли тинчиб, кечга яқин Домланинг уйига ўтди. Аҳволни унга тушунтирмоқчи бўлди. Хайрият, Домла уйда экан.

— Хуш келибсан! Бахайр? — деб кутиб олди уни. — Қани, ичкарига!

— Раҳмат, — деди Маъмуржон ҳаяжонини ичига ютиб. — Эртага армияга кетяпман, домла.

— Э, шундайми? Эшитмабмиз ҳам. Хайрлашгани келибсан-да? Хўп, ой бориб омон кел унда! Мактабда қандай тарбия олган бўлсанг, шунга яраша хизмат қил, юзимизни ерга қаратма, дурустми? Ҳа, баракалла!

— Ҳам хайрлашай деб, ҳам... — Маъмуржон дудқланди. Кейин бирдан тетикланиб, гапира кетди: — Мен Чаманни яхши кўраман, домла! Армиядан келиб ўшанга уйланмоқчиман.

Домла ёлғондакамига ҳайратланди.

— Хўш-хўш? Қайси Чаманни айтяпсан?

— Қайси Чаманни эканини биласиз-ку, домла.

— Унда адашибсан, бу ер Чаманларнинг уйи эмас. —

Домла сир бермасликка тиришарди. — Ё ўртага мени қўймоқчимисан?

Маъмуржон майна бўлаётганини сезди-ю, аламини ичиди сақлаб туrolмади.

— Ўртада турадиганлар етарли, — деди у овозини баландлатиб. — Фақат, Чаманни келин қилмоқчимисиз, деб эшитиб...

— Ҳа, гап бу ёқда, дегин? Мен ҳал қилмайман-да буни, болам. Ғанишердан сўра, ўша билади. Кейин... Чаман етимчамас, ота-онаси бор — ўшалар билан гапни пишита қолмабсан-да?

Маъмуржон тутаб кетди.

— Сиз менинг етимчалигимни писанда қилманг! — Маъмуржоннинг дадаси умр бўйи тамакичилик бригадасида ишлаган, бундан икки йил бурун ўзининг тракторининг тагида қолиб ҳалок бўлган эди. — Отам тирик бўлганида уйингизга ялиниб келиб ўтирмасидим, домла, ўзи тенгма-тенг ташлашаварарди. Сиз Чаманга борманг, илтимос.

— Қизиқ-ку гапинг. Уялмайсан ҳам-а? Кимга бериш — уларнинг иши, сен билан биз талабгорлармиз, холос. Қолаверса, қизнинг ўзи ҳал қилади.

— Қиз мени дейди!

Бу гап қандай оғзидан чиқиб кетганини Маъмуржоннинг ўзи ҳам билмай қолди.

— Жуда яхши, кўрамиз!

— Йўқ, кўрмайсиз! Бировнинг севганини биров кўрмайди!

— Ҳой бола, шунча ўқитиб эшитган раҳматимми бу?! Отанг тенги одамнинг бетига чопасан?!

— Берган таълимингиз учун раҳмат, лекин мен армиядан келгунимча Чаманни тинч қўйинг, домла!

Домла паст келгандек бўлди.

— Ғанишер билан гаплаш, ўша билади, дедим-ку.

— Мен яхши кўраман Чаманни, ўғлингиз унга ўзича илашиб юрибди, холос!

Домланинг тепа сочи тикка бўлди.

— Шу деганингда, ўша қизни келин қилмаган ҳам номард! — деб бақириб юборди.

— Келин қилмайсиз, домла!

— Осмон кўлингда бўлса, ташлаб юбор!

Маъмуржон қайтага ишнинг пачавасини чиқарганини сезиб, ҳафсалалари пир бўлиб кетди. Кўзи ёшланди. Домлани ниятидан қайтармоқ қасдида сўнги қуролини ишга солди:

— Чаман билан икки йилдан буён юраман, биров юрган қизни ўғлингизга олиб бериш сизга эпми, домла?!

Домла тутаб-тутаб, алангалиб бўлган, энди уни ўчириш амримаҳол эди. Турган ерида жириллаб, чинқира бошлади:

— Юрган бўлсанг — ўзингга! Керак бўлса, вақтида мен онанг билан юрганман, билдингми!!!

Маъмуржоннинг кўзолди қоронғилашди.

— Гапингизни қайтиб олинг, домла! — деди товуши хириллаб.

— Қайтиб оғзимга оладиган тупугим йўқ!

— Домламсиз... Қайтиб ол, деяпман!

— Осмон кўлингда бўлса, ташлаб юбор!

— Эсингда бўлсин, шу гапинг бошингни ейди, ифлос! — дедию Маъмуржон эшикни тарақлатиб ёпиб, кўчага отилди. Домла ичкарида, уни ургани бир нима ахтариб, сўкинганча қолаверади...

Уйда меҳмонлар йиғилиб, ҳамма уни кутиб ўтирганига қарамай, Маъмуржон қоронғи тушгунча ҳар қаёқларда тентиб юрди. Тиззаси тўхтовсиз қалтирар, ичидан йиғи босиб келар эди. Бундай аҳволда уйга бориб бўладими? Вақт алламаҳалда сал совигандек, ўзига келгандек бўлди ва...

Эртаси худ-бехуд кайфиятда армияга жўнаб кетди. Бир ярим йил деганда Чаманнинг дугонасидан бир хат олдики, ўзи кўрқиб кутиб юрган воқеа содир бўлибди. Лекин нима учундир Чамани унга хиёнат қилгани дастлаб даҳшат туюлмади. Уша тобда дунё кўзига қоронғи кўринган бўлса, Домланинг чақчайган кўзларию айтган сўнги гапи ёдига тушиб шундай бўлди. Шу кунидек шаҳардаги магазиндан катта ошпичоқ сотиб олди. Ремонтчилар устахонасида уни ўткир қилиб чархлатди, қирғоғига атай «Домла Аҳмадовга» деб ёздирди ва ишлатилмаган пайтавага ўраб, чамадонининг остига яшириб қўйди.

...Уйга қайтиб, келди-кетдилар камайгач, яъни олтинчи кун деганда, ярим кечаси, пичоқни яширилган жойидан олиб қўйнига тикди-да, бир кимсага сездирмай, Домланинг уйи сари равона бўлди.

Кўр ойдин эди. Қишлоқ осуда уйқуда. Кўчада зоғ йўқ. Маъмуржон тунги изғиринни ҳам сезмай, шитоб билан борарди. Домланинг уйига етгач, эгилиб туфлисининг ипини маҳкам боғлади ва ўйлаб ўтирмай девор ошди. Ҳовли тинч. Шарпа чиқармай, чеккадаги уйга яқинлашди. Унинг назарида, Домла хотини билан шу уйда ётган бўлиши керак. Бироқ эшик қулф эди. Ичидан қулфлаб олишгани ё ичкарида биров йўқми? Деразанинг дарчаси қия очик экан, Маъмуржон ўшандан секин мўралади: кўзига ҳеч ким илинмади. Бирдан унинг руҳи чўкиб кетди. Домланинг тасодифан уйда бўлмай қолиши унинг хаёлига келмаган, бинобарин, бундай пайтда нима қилишини ҳам билмас эди. Шу дамгача қалтирамаган қўлига титроқ кирди. Кексаларнинг гапи ёдига тушди: «Ёмонга ўлим йўқ!»

Ёмонга ўлим йўқ...

Титроқ қўлини қўйнига тикиб, пичоқнинг дастасидан маҳкам ушлаб олди ва келиб айвоннинг зинасига

ўтирди. Энди нима қилади? Ногаҳон хаёлида бир фикр чақнаб, ичида заҳарханда кулди. «Отасини бўлмаса, боласини-да!» деб шаҳд ўрнидан туриб, бериги уйнинг эшиги тагига борди. Унинг юрагидаги ғазаб, алам, орномус оловига энди рашк олови ҳам қўшилиб, гуриллаб ёна бошлаган эди. Чаман унга вафосизлик қилди, лекин Маъмуржоннинг марддигини, уни қанчалар севишини кўриб қўйсин! Кўрса, билса, зорайки тўбасига таянса! Зорайки Ғани сариққа тегиб, хато қилганини англаса! Зорайки кейин умр бўйи қийналиб яшаса!

Шу каби ҳисобсиз ўйлар далда бериб, секин эшикни очди. Ичкарида хира тунчиросқ ёниб турарди. Кўзи унинг ёруғига кўниккунча, остонада қаққайиб тураверди. Сўнг тагин ҳам шарпасиз келин-куёв ётган жойга бостириб борди. Устиларидаги кўрпа оёқ тарафга сурилиб тушган, ярим яланғоч иккаласи ширин уйқуда эди. Чаман ёстиққа юзтубан ётгани билан, ўнг қўлию ўнг оёғини Ғани сариқнинг устига ташлаб олибди. Ғани сариқ эса, қўл-оёқлари тарвақайлаб, чалқанча ётар эди. Маъмуржон қанчалик титраб-қақшамасин, ўзини босиб, икки дақиқача улардан кўз узмай турди. Ниҳоят, қўйнидаги пичоғини чиқариб, оёғи билан Ғани сариқнинг товонига туртди.

— Туринг, куёв! — деди пастгина товушда.

Ғани сариқ гингишиб, бир ёнбошига ағдарилди. Кўнгли пичоқни санч деб турганига қарамай, Маъмуржон шошилмади. Рақиби уйқуда... Марднинг иши эмас бу. Ундай қилса, кейин қишлоқда қандай бош кўтариб юради? Чаманнинг ҳам олдида иснодга қолади. Қолаверса, Ғани сариққа айтадиган икки оғизгина гапи бор, кейин, майли...

Маъмуржон тагин тепди. Ғани сариқ уйғонди. Уйғондию ётган жойида тарашадай қотиб қолаверди.

— Турмайсизми энди, куёв, шунча ётганингиз етар, — деди Маъмуржон яна пичинг аралаш.

Ғани сариқ уни танимасдан илгариеёқ кўзи пичоққа тушдими, бирдан додлаб юборди. Чаман ҳам чўчиб уйғонди. Энди кечиктириб бўлмасди. Шоша-пиша: «Манави отагинангнинг гапи учун!» деб пичоқни Ғани сариқнинг кўкрагига мўлжаллаб, ташланди. Мўлжали хато кетди. Ғани сариқ ҳам энди дик этиб ўрнидан туриб олди ва деворга қапишганча қалт-қалт титрайверди. Чаман эса Маъмуржонни дарҳол таниган эди, дод солиб унга ёпишди. Маъмуржон унинг чангалидан силтаниб чиқиб: «Манавиниси бировнинг суйганини тортиб олганинг учун!» деб яна хезланди. Шу пайт уйнинг чироғи лоп этиб ёндию ҳаммалари бир зум бир-бирларига тикилиб, тек қолишди. Чаман иштончан, сочлари алвастиникидай тўзиб, яланғоч кўкракларини чангаллаганча Маъмуржонга бақрайган, Ғани сариқнинг эса кўзи пичоқдан узилмас эди. Маъмуржон уялиб кетди. Бироқ энди орқага йўл йўқ эди. Беихтиёр Ғани сариққа қараб қадам ташлашини билади, Чаман уввос кўтариб унга тармашди. Сочини юлди, қўлини тишлади, тапира-тупир солаверди. Ора-орада ҳадеб:

— Нумард экансан! Сен ҳали эримни ўлдирмоқчи бўлдингми?! Уятсиз! Номуссиз! Сен ҳали шунақаминдинг, ифлос! Войдод, уйимга, ўғри тушди! — деб чинқираверди.

Маъмуржон имкониятни бой берганини пайқади. Шу заҳоти қўлига мушт тутиб, пичоқ учи кетди. Энди Ғани сариқ бақира бошлади:

— Йўқол, ит эмган, бўлмаса сўйиб ташлайман! Йўқол харомил!

Маъмуржон ташқарига отилиб чиқди. Ҳовлида ҳам тўхтамасдан, келиб деворга тирмашди. Тап этиб ошиб тушдию ақлидан адашиб, шу кетганча қишлоқнинг чеккасидаги сойга етиб ҳам орқасига ўгирилмади. Унинг

миясини яккаш: «Наҳот Чаман шундай деди?! Наҳот у Ғани сариққа хоҳлаб теккан?! Наҳот ўша арзанданинг олдида мени ер билан битта қилишгача борди?!» деган ўйлар пармалар эди. Ҳа, Ғани сариқни ўлдирмоқчи бўлганида у бошқача аҳволни кутган эди. У Ғани сариқнинг дағдағасидан қўрққанидан эмас, Чаманнинг гапларидан, муносабатидан қочиб чиқди. Нега у бундай қилди? Маъмуржон қаерда хатога йўл қўйдийкан? Еки Чаманнинг у ваъдалари ёлғонмиди? Йўғ-э! Бир-бирларини қанчалар яхши кўришар эди-я! Армияга ҳам бир йилгача тўхтовсиз хат ёзиб турди-ку! Наҳот энди...

Маъмуржон оғир ўй-хаёлларга чулғаниб, сой бўйида ўтираркан, бирдан, энди қишлоқда яшаб бўлмаслигини ҳис қилди ва аламдан остки лабини қаттиқ тишлади. Баданидан ўтган совуқни ҳам сезмай, шу ерда хийла қолиб кетди.

Ва бир қарорга келди.

Тонг отар-отмас уйга кириб, уст-бошларини йиғиштириб, ҳаммасини чамадонга жойлаб, ҳайё-ҳуйт деганча, темирўйла қараб пиёда йўл солди. Онаси, опа-укалари унинг қишлоқдан бош олиб чиқиб кетганидан хабарсиз қолаверишди...

Маъмуржон ниҳоят моторни юргизди. Биз тагин йўлдамиз. Индамайди. Мен ҳам нима дейишимни билмайман. Унга тасалли бериш фойдасиз. Бошқа бирор мавзудан сўз очай десам, бунақа вазиятда ҳар қандай гап ҳам ўринсиз чиқиши мумкин. Унинг ҳикояси мени батамом ўзига асир қилиб олган. Унинг ўша пайтдаги юрак ғалаёнлари ҳозир менинг юрагимга кўчган, ўз-ўзидан гоҳ ғазабим тошиб, гоҳ Маъмуржоннинг тақдирига ачиниб борар эдим. Лекин қачонгача индамаслик мумкин?!

— У қизни ҳеч ўпганмисиз? — дея сўрадим юрак ютиб.

— Ҳа, — деб жавоб қилди Маъмуржон хаёлчан. — Ўша, охирги марта учрашганимизда сочларидан, бўйинларидан ўпганман... Икки йил армияда ҳам, ундан кейин, мана ҳозиргача сочининг ҳиди димоғимдан кетмайди. Эҳ, Нуриддин ака, менинг айтганимдан айтмаганларим кўп...

Шу тобда менинг ҳам димоғимга муаттар ҳид урилди. Лекин бу ҳид сочларнинг ҳиди эмас, қандайдир фаранги атирнинг ҳиди эди. Бу ҳид — Хуршидадан таралган ҳид эди! Тоза ҳаво етишмаётгандек туюлди. Машина деразасидан бошимни чиқариб, тўйиб-тўйиб ҳаво симирдим.

— Энди нима қилмоқчисиз? — дедим кейин Маъмуржонга ўгирилиб.

У кулди.

— «Умрим ўтар йўллар билан, кезиб-кезиб ўларман...»

— Қўйсангиз-чи! Ҳали ёшсиз, ҳали ҳаммаси олдинда! — дедим, гўё Маъмуржон менинг шунақа юпанчларимга зордек.

— Ҳазиллашдим. Буям бир шеър-да... — Кейин, асосий гап эсига келиб қолгандек, шоша-пиша қўшимча қилди: — Орқамдан мелиса-пелиса излаб келса-я, деб ҳам хавотирланиб юрдим, йўқ, Ғани ўзи сариқ бўлсаям мард экан, айтмабди...

Ҳеч қанча юрмасимиздан у бутунлай ўзгариб, кечаги ҳолига қайтди. Боягина қанчалар тушкун аҳволда эди, энди бирданига қандай ўзгарди — ҳайронман. Бўлар-бўлмасга ҳуштак чалади, икки тарафимиздан зув-зув ўтиб бораётган борлиқча хушнуд назар ташлайди, йўл чеккасида қизалоқларни кўриб қолса, тагин кечагидек қийқариб ўтади, менга ҳам кўзини қисиб: «Қалайсиз, Нуриддин ака?» деб қўяди...

Ва ниҳоят, Яйпанга яқинлашганимизда ашула айтиб юборди. Олдинига паст товушда ғинғиллаб турди, сўнгра овозини баралла қўйди:

Ҳол сўраб келманг ёнимга,
аввало ошиқ бўлинг,
Ёқманг ўт жону танимга,
аввало ошиқ бўлинг...

— Э яшанг, дуппа-дуруст товшингиз бор экан-ку! — дедим чапак чалиб.

Маъмуржон шод қийқирди.

— Сиз нима деб ўйлаган эдингиз? Отамиз отимизни бекорга Маъмуржон қўймаган!

Сўнг яна қўшиғига берилиб, эзиб-эзиб айтаверди:

Ишқсиз бедардларни
кўргали йўқ тоқатим,
Ёқмаса, маъзур тутинг,
бу ҳолатим, ошиқ бўлинг...

Кўзимга бир қиз кўринди. Танидим: у Чаман эди! Қўлида ширингина гўдаги. Ўзига ўхшаган яна бир чақалоқ кўтарган жувон билан кулишиб, қиқир-қиқирлашиб турар, орада сал жиддий тортиб, нималарнидир куйиб-пишиб ҳикоя қилар эди. Ё тавба! Ёнидаги чақалоқ кўтарган жувон ҳам кўзимга иссиқ учради. Э, Хуршида-ку! Иккаласи худди опа-сингилдек. Сирдош дугоналардек. Бир-бирлари билан қандай топишиб олганига ҳайронман. Ахир, улар бутунлай бошқа-бошқа олам-ку!? Ногоҳ қулоқларим остида Хуршиданинг «Мен аёлман, Нуриддин ака, наҳот дарров эсингиздан чиқди?!» деган овози янгради. Товуш тиниши билан эса, рўпарада улкан камалак кўринди: хаёлим чалғиди. Қаёқдан пайдо бўла қолди у? Камалак сўзладими? Тепада офтоб чарақлаб турибди, ёмғир бир ойдан бери ёғмаган... Улкан камалак эса бор бўйи билан дунёни иккига бўлиб, жилваланиб турар эди. Биз ўша ёққа қараб елиб боряпмиз, камалак орқага чекиняпти. Биз унга қанчалик яқинлашавермайлик, у биздан шунчалик узоқлашаверади. Одатда камалакнинг ранги етти хил бўлгучи эди, буники эса минг турфа...

— Камалакни қаранг!

— Қанақа камалак?

Индамадим. Камалак эса, ҳақиқатан бор эди. Ана, рўпарамизда турибди. Улкан. Ер билан осмонни туташтириб қўйган. Одатдаги камалаклардек камонсимон ҳам эмас, типпа-тик. Йўл бориб унга уланган, у эса — осмонга. Ана, улкан дунёмизни гирд иккига бўлиб жилваланмоқда. Жилваланмоқда... жилваланмоқда...

Ёқмаса, маъзур тутинг,
бу ҳолатим, ошиқ бўлинг.



Ўша кунни бутун қишлоқ аҳлию сойдаги сувлар, боғ-роғлар — бутун олам мотам тутди. Халқининг севимли фарзанди, ажойиб коммунист Бисора оркестр ва тўппончалардан отилган ўқлар садоси остида дафн этилди. Орадан бир неча кун ўтгач, Бисоранинг қотили олий жазога ҳукм қилинди.

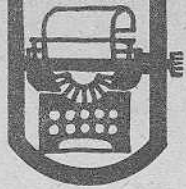
Ўша воқеадан бери анча вақт ўтди. Чотқол-қурама тоғ тизмаларида неча бор қорлар эриб, қир-адирлар неча бор гулларга бурканди. Замонамизнинг бахт-саодати учун курашган коммунист Бисора Тошева туғилиб ўсган ҳозирги Бешқизилсой қишлоғи таниб бўлмас даражада ўзгарди. Бисора комсомол ёшларни пичан ўрмига олиб чиқадиган Қаландар Ҳайит ерларида эндиликда йирик Паркент совхозини барпо қилинган.

Муқаддас қадамжого айланган ўша қабр устига гулдаста қўяётиб кўзингиз беихтиёр оқ мрамор тошга битилган лавҳага тушади:

«Бисора Тошева, комсомол ячейкаси, 1914—1939».

Ҳар йили чечаклар кўз очиб, жилғалар кирғоқда бош урган паллада қабрлар устида ҳам қизғалдоқлар лов-лов ёнади, қуёшнинг ўткир нурлари остида ажиб товланади.

Убайдулла БОЗОРОВ



Ўрозбой Абдурахмонов

ЧАНГАЛЗОР «ПАЙҒАМБАРИ»НИНГ ҲАЛОКАТИ

Қорақалпоқ тилидан
Носир ФОЗИЛОВ таржимаси

Журналимизнинг ўтган йилги 9-, 10-сонларида ёзувчи Ўрозбой Абдурахмонов «Чангалзор «пайғамбари»нинг ҳалокати» номли суд очеркида Қорақалпоғистондаги Султон Войис бобо қабристонига ин қўйган сохта «экстрасенс» Мирзабой ва унинг ҳамтовоқлари ҳақида ҳикоя қилган эди. Шундан кейин Ў. Абдурахмонов «Ешлик» йўлланмаси билан Вильнюс шаҳрига бориб, жиноятчилар устидан ўтказилган суд процессида иштирок этди ва ўз таассуротларини қоғозга тушириб келди. Қуйида қора курсига ўтирган «пайғамбарлар»нинг асл башаралари билан танишасиз.

Агар маданият бирон мақсад билан эмас, стихияли ривожланса... у ўз кетида бирон самара қолдириши қийин.

Карл МАРКС

Маълумингизки, биз илгариги мақоламизда, мазкур мавзуга нуқта қўймаймиз, чунки сохта «пайғамбарлар» талайгина тақдирларга раҳна солиб, халқимизнинг обрўсини тўкди, анчагина кишиларнинг ҳаётини заҳарлаб кетди, деган эдик. Бугина эмас, улар туфайли истеъдодли киноактёр, режиссёр, сценарийчи Талъат Нигматуллин фожиали равишда ҳалок бўлди. Яқинда Вильнюсда Литва ССР Олий Судининг аъзоси Анзельмас Юкнанинг раислигида ўша жиноий иш кўриб чиқилди. Бу очиқ суд қарийб бир ярим ой давом этиб, ўн икки жилддан иборат тергов ҳужжатлари кўриб чиқилди. Унда прокурор, оқловчилар, жабрланганлар, гувоҳлар ҳамда жиноятчилар иштирок этишди. Шунингдек, бу жараёнда журналистлар, экспертлар, Литва пойтахтининг жамоат вакиллари ҳам қатнашдилар.

Абай, пул ва шухрат

Абайнинг таржимаи ҳоли ўз замондошларидан фақат бир жиҳатидангина фарқ қилади: у ўн йиллар мобайнида меҳнатсиз кун кўриб келди, бош оғриғини баҳона қилиб пул топишнинг кетига тушди, кайфу сафо йўлида олтин умрини зое кетказди. Ахир у бошқаларга ўрнам бўлгудай зиёли оиласида тарбия кўрган эди. Марҳум отаси Асилхон Бўрибоев Қирғизистонда таниқли ношир, истеъдодли таржимон эди. Онаси Сувсар Бўрибоева ҳозир Уш пединститутинида муаллима, акаси Олтой — Фрунзе университетининг кафедра мудири... Бу оила ўзининг тотувлиги билан барчага ўрнам бўлгудай эди.

Хўш, Абай қаёқда пайдо бўлди?
Валерий Аграновскийнинг ^{БМК}экстрасенслар ҳақида ёзган нарсаларида, Абай хўжакўрсинга бўлса ҳам бир кўриниш бериб ўтади: таниқли экстрасенс Дина (Жуна) бир қанча сеансдан сўнг чарчаб, сулайиб қолади. Шунда унинг ёнидагилардан бири «Амир!» деб бақиради. Ошхона томондан баайни шарқ руҳонийси — худди қўлда ясаб қўйилгандай қотиб қолган, қорачадан келган бир йигит чиқиб келади. У босайми-босмайми дегандай аста юриб, тахминан Динага бир қадам қолганда қўлларини олдинга чўзиб тўхтайтиди. Дина шунда зўрға нафас олиб, қаддини тиклайдию у ҳам қўлларини олдинга чўзади. Уларнинг кафтлари бири-бирига яқинлашади, аммо тегмайди. Шунда ҳалиги шарқлик руҳонийсифат йигит гўё кўзга кўринмас коптокни Динага қаратиб отади. Дина ҳам уни тутиб олиб, тагин орқага қайтаргандай бир ҳаракат қилади. Улар бу ҳаракатни бир неча бор такрорлашгач, Дина қувват киргандай сергак тортади. Бунга гўё автомобилга бензин қуйган билан солиштириш бир оз кўполроқ бўларди-ю, аммо уларнинг бу ғайритабиий ҳаракатидан Динанинг биоэнергия билан тўйиб олгани маълум эди. Шундан кейин Амир Бобоевнинг ҳам экстрасенс эканлиги, у ошхонада «алоҳида» топшириқ кутиб ўтиргани маълум бўлди.

Амир Бобоев деганимиз худди Абайнинг ўзгинаси эди. Демак, у етмишинчи йилларнинг охирларида ўша машҳур Динанинг атрофида ўралашиб юриб, нафақат

Биомайдон билан қизиқувчилар орасида, ҳатто илмий, бадиий адабиётда ҳам ўзини кўз-кўз қилишга улгурган. Унинг суддаги башараси қуйидагича эди:

СУДЬЯ. Илмий ишлар билан шуғулланиб, касалларни экстрасенсорик усул билан муолажа қилдингизми?

АБАЙ. Мен ҳеч кимни муолажа қилган эмасман. Шарқшунослик институтига ишга кириш учун паспортимни Москвада прописка қилишим керак эди. Москва шаҳар ижроия комитети номига Софронов имзо чеккан хат тайёрланди... Мен у хатнинг нухсаларини кўпайтириб, анчагина одамга кўрсатдим..

СУДЬЯ. Хўш, Қорақалпоғистонга нега бордингиз? Ким топшириқ берди?

АБАЙ. Спиркиннинг маслаҳатига кўра, экстрасенсорик қобилиятига эга бўлган одамларни қидириб бордим... Дарвишларни, совет давридаги дарвишларни изладим. Кўп жойларда бўлиб, табибларни, дарвишларни текшириб кўрдим. Шундай қилиб, 1980 йилда Султон Войис бобо қабристонида Мирзабой билан танишиб қолдим.

СУДЬЯ. Шунча дарвишларни кўрибсиз-у, нега уларнинг ичидан фақат Мирзабойни танладингиз?

АБАЙ. Мирзабой мен билан Москвага бирга кетишга рози бўлди.

СУДЬЯ. Сиз ўшанда унинг халқни алдаб юрганини билганмидингиз?

АБАЙ. Билдим. Дарвишларнинг ҳаммаси ҳам алдамчи. Шу жумладан Мирзабой ҳам.

СУДЬЯ. Москва алдамчиларга зор эмас-ку?

АБАЙ. Тўғри. Мирза фақат динга ишонувчи лақмаларнигина алдайди. Ишонмайдиганларни алдамайди.

СУДЬЯ. Албатта ишонмайдиганларни алдай олмайди. Хўш, ўша пайтларда Мирзабой нима иш қилар экан?

АБАЙ. Мирза ишга кирмоқчи экан-у, аммо қари онасини ёлғиз ташлаб кетолмас экан...

СУДЬЯ. Садақа сўраш учун, одамларни алдаш учун ташлаб кетса бўлаверар экан-да?

Абай ҳарчанд судьянинг саволларига ўйлаб, пухталаб жавоб беришга ҳаракат қилмасин, барибир унинг гап-сўзларидан алдамчилик, фирибгарлик, сохталик, икки-юзламачилик аломатлари билиниб турар эди. У бир маҳаллари Мирзани туғилган куни билан табриклар, Москвадан таниқли ёзувчилар Радий Фиш, Анатолий Софронов ва Валентин Сидоровларнинг сохта имзоси билан жўнатган телеграммасини ҳам тан олгиси келмас эди. Бунақа хатти-ҳаракатлар, ҳалигиндақа сохта имзо чекилган телеграммалар, шунингдек, «Огонёк» журнаlining собиқ бош редактори ёзиб берган барчага маълум хати ҳам фақат битта мақсадда, Мирзанинг номини машҳур қилиш ниятида қилинган ҳаракатлар эди.

СУДЬЯ. Узингиз динга ишонасизми?

АБАЙ. Ишонмайман.

СУДЬЯ. Унда нима учун исломдан «пир» қидириб, сўнг христиан динини, кейинчалик будда монахлигини қабул қилдингиз?

АБАЙ. Мен саломатлигимни ўйлаб, яъни ўзимни ўзим етилтириш учун, йог усулларини ўрганиб олиш учун буддани қабул қилиб, сочларимни қирдирдим. Қайлигим Нийеланинг сочини ҳам ўзим қирдим...

СУДЬЯ. Сиз олий маълумотли, зиёли одам бўлатуриб, саводсиз Мирзадан нимани ўрганмоқчи бўлдингиз?

АБАЙ. Кўп нарсани. Ахир мен уни кўп йиллар ўргандим-ку.

СУДЬЯ. Масалан, Мирзадан нималарни ўрганса бўларкан?

АБАЙ. Оддий совет кишиларига хос фазилатларни... (Залда кулги)

Кўриб турибсизки, унинг гапида тутуриқ деган нарса йўқ эди. Бир ёлғон иккинчи бир ёлғонни бошлаб келаверар эди.

Абай Мирзани «пайғамбар» даражасига кўтариб олгач, бу «ноёб экстрасенс»нинг пойига йиқиلىш учун Москва, Рига, Вильнюс ва бошқа шаҳарлардан зиёратчилар оқиб кела бошлашди. Албатта, улар қуруқ қўл билан келганлари йўқ, топган-тутганларини олиб келиб, «ҳазрати» Мирзанинг қўлига топшириб туришди...

СУДЬЯ. Нега пулларни Мирзабой олди? Нега сиз олмадингиз?

АБАЙ. Мен ота-онамнинг обрўсига путур етмасин, дедим. Мабодо мен олганимда, одамларда шунча пулни қаёқдан топди, деган гумон туғилиши мумкин эди... Бизлар пулдан бошқа нарсаларни, яъни узук, соат, зиракларни олдик. Соатларни сотиб юбордик. Узуклар Мирзада бўлса керак...

СУДЬЯ. Сўнгги йилларда нега Москвага кам борадиган бўлиб қолдингиз?

АБАЙ. Чунки лаборатория беркилиб қолган эди.

СУДЬЯ. Лаборатория очиш учун сизларда маблағ етарли эди-ку. Асл мақсадингизни айтинг?

АБАЙ. Мақсадимиз — пул тўплаш эди.

ПРОКУРОР. Одамларнинг алоҳида хосиятларини ўрганиш бўйича сиз лабораторияда нима иш қилишингиз мумкин эди?

АБАЙ. Спиркин менга, сен лабораторияга олинадиган янги аъзоларни саралайдиган бўлиб ишлайсан, деди. Сўнг мен Софроновнинг маслаҳати билан СССР Госпланига бордим, улар мени МДУнинг кафедрасига юборишди.

ПРОКУРОР. Лаборатория ташкил қилиш ва унга янги одамларни йиғиш учун ваколатингиз бормиди?

АБАЙ. Йўқ эди. Спиркин ҳам, Госплан ҳам пул тўплаш учун менга ҳеч қандай топшириқ бермади, аммо улар «пул йўқ» дейишди. Пул йиғишни эса Мирзабой иккаламиз ўйлаб топдик. Бу ниятимизни Сидоров ҳам маъқуллади... Ҳа, айтгандай, одамлардан тўпланган пул эвазига Москвада сартарошхона очилди-ку, ахир...

ПРОКУРОР. Лаборатория очиш учун қанча пул кифоя деб ўйлайсиз?

АБАЙ. Икки минг...

ПРОКУРОР. Хўш, Мирзабой кимларни даволади?

АБАЙ. Маҳаллий одамларни.

ПРОКУРОР. Даволадими ё алдадими?

АБАЙ. У ҳатто мени ҳам алдади. Мен унинг алдамчилигини билардим... Чамаси у менинг илмий ишларимни ҳам гумдон қилган бўлса керак.

ОҚЛОВЧИ. Сенсорикани ўрганишни нима учун ибтидосидан бошладингиз?

АБАЙ. Ном чиқариш учун.

ОҚЛОВЧИ. Мирза садақа йиғиб сизларни озиқ-овқат билан таъмин қилибди. Бошқа пулларни нима қилдингиз?

АБАЙ. Тўпланган пулларнинг бир қисми ароққа кетди, қолганига бошқа садақа йиғилмаган кунлари озиқ-овқат сотиб олардик.

ОҚЛОВЧИ. Сизларни таъмин этиб турса ҳам Мирзабой ёлғончи, алдамчими?

АБАЙ. Мирза алдамчи эмас... Аммо мен унинг бирон одамни даволай олишига ишонганим йўқ. Уни лаборатория учун керак бўлиб қолар деб ўйладим.

ОҚЛОВЧИ. Экстрасенслар ҳақидаги ўқиган китобларингизнинг нафи тегдими?

АБАЙ. Теккани йўқ.

Йогларнинг нафас олиш системаси, экстрасенсорик таъсир, будда динининг қонун-қоидаларини ўрганиш йўлидаги ҳаракатлари таниш-билишлар орасида Абай-

нинг обрўсини орттирди, уни шарқ медицинасининг билимдони сифатида танитди. У билан биринчи бор суҳбат қилган одам, «унинг келажакда тузуккина олим» бўлиб кетишига ишониши мумкин эди. Ҳатто ўзи ҳам турли-туман экстрасенсорик кўринишларга чиппа-чин ишонди ва бошқаларни ҳам шунга ишонтиришга уринди ва анчагина одамни ишонтиришга муваффақ бўлди.

Абайга ишонган одамларнинг деярлик барчаси ё шарқ турмушига қизиқиб қаровчилар, ё янгиликка ўч ёш ўспиринлар, ё эса енгил-елпи ҳаёт кечириб муайян қиз-жувонлар эди. Улар Абайга эргашиб, Мирзани «пайғамбар» даражасига кўтаришди, борган жойларида Қорақалпоғистондан чиққан кучли «экстрасенс»нинг «биомайдони» ҳақида турли афсоналар тўқиди.

Шундай қилиб Берунийдаги Шимам овули ҳамда Султон Войис бобо қабристонини, Уш атрофидаги Қорасув қишлоғи Литвадаги Шилута, Кретинг районлари, Москвадаги таниқли кишиларнинг хонадонлари бу газдалар истиқомат қиладиган хос жойларга айланиб кетди. Абай Мирзабой билан бириктириб олиб, зиёрат учун келганларнинг чўнтақларини қоқишди. Зиёратчилар аввалига «Мирзани ўрганиш учун очиладиган идорага» атаганларни кўнгилдан чиқариб берган бўлсалар, кейинчалик улар зиёратчиларнинг кўнгилларига қараб ўтиришгани йўқ, бермаганидан сўраб оладиган одат чиқаришди. Абай эса бирдан ўзини устоз деб эълон қилгач, зиёратчилардан тўғридан-тўғри пул талаб қила бошлади. Мана, уларнинг ҳар кимлардан «идора» учун олган пуллари:

Берунийдаги Шимам овулида:

Бушмакин Г. дан 100 сўм,
Пестрецов В. дан 100 сўм,
Бендикайте В. дан 60 сўм,
Иванкина Е. дан 200 сўм,
Калинаускене В. дан 100 сўм,
Савицкидан 50 сўм,
Александровичюте Р. дан 50 сўм,
Николаев-Калинаукас И. дан 80 сўм,
Дергачев Д. дан 25 сўм олишган.

Уш бластининг Қорасув районида:

Седов И. дан 70 сўм,
Пестрецов В. дан 400 сўм,
Жукайте З. дан 100 сўм,
Калинаускене В. дан 100 сўм,
Савицки В. дан 170 сўм,
Мураускас В. дан 250 сўм,
Нигматуллин Т. дан умумий баҳоси 1015 сўмлик учта қўл соати, икки узук, ҳамда 300 сўм... олишган.

Литва ССР Вильнюс шаҳри ҳамда Шиша ва Воверайчай қишлоқларида:

Бушмакин Г. дан 370 сўм,
Калинаускене В. дан 700 сўм,
Савицки В. дан 600 сўм,
Нигматуллин Т. дан 700 сўм олишган.

Биз бу рўйхатни қисқартириб бераётимиз. Лекин шундай бўлса ҳам бу рўйхатдан уларнинг нафслари борган сари ҳақалак отиб борганини билиб олиш қийин эмас.

Шундай қилиб, уларнинг одамларни алдаш усулига асосланган «идора очиш» ҳақидаги сафсаталарининг оқибати оғир жиноятга олиб келди, истеъдодли кинорежиссёр Талъат Нигматуллин ёш ўлиб кетди...

ЧАНГАЛЗОРДАН ЧИҚҚАН «ПАЙҒАМБАР»

Мирза судда ўз она тилида гапирди. Унинг берган сўроқларини, гапларини тилмоч Ҳосилбек Муҳамбетқалин рус тилига ағдариб турди. Биз Мирзанинг судда берган жавобларини қисқача баён қиламиз:

— Отам ҳам, онам ҳам кўзи ногирон одамлар эди. Мен ўнинчи синфни «3» га битирдим. Буёғига ўқий олмадим. Колхозда ишладим, уйлана олмадим, мўлжаллаб юрган қизим бошқа биров билан кетиб қолди. Колхозда оз пул топардим. Ўзимга уй қуриб олишим керак эди.

Йўлли Наврўзов билан учраганимдан сўнг ҳаётим бир мунча ўзгарди: у «девоганинг қизини девона олади», деб қизини менга бермоқчи бўлди. Мен у билан уч йил бирга юрдим. У мени алдаган экан, қизини бермаганидан сўнг мен уни уриб ҳайдаб юбордим...

Йўлли оқ матодан усти-бош кийиб олган эди. Мен аввалига унақа кийимларни кийишга бўйним ёр бермаган эди, кейинчалик қарасам, пул тушмайдиган. Дарвишларнинг кийимини кийишга мажбур бўлдим. «Тинмай, оғзингга келганини валдирайверсанг бўлгани...» — деб таъкидлади Йўлли менга қуръон сураларини ўргатаётди.

Султон Войис бобо қабристонига пайшанба, жума кунлари зиёратчилар кўп келади. У ерда йигирматачандан ортиқ садақа сўровчилар бўлади. Кўпчилиги эскичадан анча-мунча саводи бор одамлар эди. Улар бир тараф, мен бир тараф бўлиб турардик. Бошқа дарвишлар менинг одамларни алдаб юрганимни билишар эди, овулимиз одамлари ҳам мени кўрарга кўзлари йўқ эди.

СУДЬЯ. Умуман қанча пулинг бор эди?

МИРЗА. Абай билан танишганимча тўпланган пуллар меники.

СУДЬЯ. Неча сўм?

МИРЗА. Меҳнатсиз топилган пулнинг ҳисобига ҳам боравермас экансан... Топганимни 1000 сўмга етказиб, колхоздаги омонат кассага топширавердим.

...Абайлар бу ерга олтига бўлиб, 1980 йили келишди. Дастлабки кунлари улар билан таниша олмадим, кетларидан чопиб бориб танишгим келди. Эртасига улар яна қайтиб келишиб, менга пул, ручка, пайпоқ совға қилишди. Абай икки сўм берди. «Бизлар Шарқ-шунослик институтидан келдик, — деди у, — китоб ёзмоқчимиз». Улар мени суратга олишди-ю, кетиб қолишди. Келаси йили тағин келамиз, дейишди.

1981 йили Абай тағин бошқа одамлар билан келди. Мен энди дарвишликни йиғиштириб, сизлар билан бўламан, деб уларга нон, овқат олиб бердим. Улар ҳарҳолда ҳукуматнинг қонун-қоидасини биладиган одамлар-ку, деб ўйлаб, уларга қўшилгим келди.

— Дарвишларни Москвага олиб бориб текшириб кўрамиз. Одамларни қандай эмлашини билмоқчимиз, — деди Абай.

— Бўпти, кетишингизга уч кун қолганида айтинг, балким мен ҳам борарман Москвага, ўйлаб кўрай, — дедим.

Абай билан Сарвар иккаласи Хоразм ва Бухородаги дарвишларни кўриб келиш, улар билан танишиш учун жўнаб кетишди.

Уша йили Абай: «Мен Москвадан уй сотиб олмоқчиман, 2000 сўм керак», деб мендан пул сўради. Мен унга кассамдаги пулдан олиб бердим.

1981 йилнинг 18 декабрида Абай билан бирга Москвага кетдим. Ҳукумат одамлари, Абайнинг шо-гирдлари билан учрашаман, деб хаёл қилдим. Янги йилни Москвада кутиб олдик. У ердан қайтганимча Володя Пестрецовнинг уйида яшадим.

СУДЬЯ. Сиз ўзингизни экстрасенс деб ўйладингизми?

МИРЗА. Мен бу сўзни биринчи бор Абайдан эшитдим. У менга: «Эски усти-бошингни ечиб, янги кийимлар кийиб, замонавий дарвишларига ўхшаб юр», деди. У менга хорижий мамлакатлардаги дарвишлар ҳақида гапириб берди. Мабодо идора очилгудай бўлса, ўзи директору мени ёрдамчи қилиб олмоқчи бўлди. «Бизлар ҳукумат одамлари ҳисобланамиз, бизга

пулнинг кераги йўқ. Ҳукуматнинг ўзи озиқ-овқат билан таъмин қилади, тагимизга машина беришади», деди.

1982 йилдан эътиборан бизнинг уйимизга турли томонлардан одамлар кела бошлади. Дастлаб мен улардан пул олганим йўқ, қайтанга садақадан топган пулимни сарфлаб уларни боқдим, баъзиларига пул ҳам бердим. Ҳаётда менинг дўстим йўқ ҳисоби эди, шунинг учун ҳам уларни ўзимга дўст бўлса керак, деб ўйладим.

Уша йили март ойларида бизниқига Нийела кириб келди. У: «Мени Абай юборди», деди. Мен унинг нима учун ташриф буюрганини билмадим. Уша кечаси Абайнинг ўзи ҳам келиб қолди. Икки кундан сўнг Володя Пестрецов ҳам пайдо бўлди. Улар: «Яна сени Москвага олиб кетамиз, кампирингга Нийела қараб туради», дейишди.

Мен улар билан яна Москвага кетдим. Пестрецовнинг уйида яшаётганимда кўп одамлар келиб кетишди. Улар менинг кийимларимга, афти ангоримга қараб: «Раженешга ўхшар экан. Номер биринчи совет дарвиши» дейишди. Мен эсам, Абай нима деса шунга ишонавердим. Девоналарнинг улуғи бўлиб яшагим келди.

Уша пайтлари икки марта Сидоровнинг уйида, бир марта Софроновникида бўлдик. Бир куни Володя билан Абай иккаласи Софроновдан хат олиб келиб қолишди... Бу хатни Абай иккаламиз Нукусга олиб келиб, биринчи секретарнинг уйига олиб бордик. У киши уйида йўқ экан-у... хатни ташлаб кетдик. Аммо, бу хат бўйича обком секретари бизларга ҳеч қандай ёрдам кўрсатмади...

Судья. Нега теварак-атрофдан одамлар сизниқига тўпланишди? Улар ниманинг ҳисобига яшашди?

МИРЗА. Одамлар кўпайишиб кетгач, мен уларни Султон Войис бобо қабристонига олиб бордим, Берунийнинг бозорини томоша қилдирдим, биргалашиб садақа сўрадик. Султон Войис бобо қабристонига егулик кўп бўлади, нонлар, бўғирсоқлар текилиб ётади. Мен садақа йиғаман, келганлар эса менинг тўрва-халтамни кўтариб юришади... Уйга қайтганимиздан сўнг мен овқат пишираман, ҳаммамиз бирга овқатланамиз. Дастлаб келганларнинг ўзлари пул беришди. Кейинчалик сўраб оладиган бўлдик. Улар бизга пулни нима учун беришаётганини тушунса-тушунмаса сўрайвердик. Мен бу ерга келган одамлар ҳам ўзимга ўхшаган девоналар бўлса керак, улар менга пулни сақлаб қўйиш учун бераётган бўлишса керак, деб олиб қўявердим. Кейинчалик, улар менга нима учун пул беришаётганини Абай билан Игорь Николаев тушунтирди.

Судья. Анҳорда ҳамма бирдан яланғоч чўмилишини ким ўйлаб топди?

МИРЗА. Уни мен ўйлаб топдим. Улар менинг айтганларимни қилармикан ё йўқми, билиш, синаб кўриш учун шундай қилдим. Кейинчалик милиция бундан хабардор бўлиб қолиб: «Уйингга одам тўплалма!» деди.

Судья. Демак, одамларни кўчада яланғоч тўпландингизми?

МИРЗА. Йўқ. Мен уларни яланғоч чўмилишга ундадим. Кечалари аёл-эркак қип-яланғоч жуфтлашиб ётишларини буюрдим. Айтганимни қилмаганларни эса уйдан ҳайдаб юбордим. Ўзлари билан бирга қиз эргаштириб келмаган москвалик «студентларни» ҳам ҳайдаб юбордим. Қиз топиб келолмаган йигитни йигит ўрнида кўрмадим...

Уйимизга келганларга арзон значоклар, эски-туски кийимлар ҳадя этдик. Улар эса ўз навбатида менга майка, лозим, пайпоқ олиб келиб беришарди ё почтадан юборишарди. Олган узукларимизни, соатлари-

мизни Султон Войис бобо қабристонига зиёратчиларга пуллаб юборардик.

Хуллас, 1982 йил 25 мартдан бошлаб тўпланган пул Абай иккимизники ҳисобланади.

Уша йили май ойида яна Москвага бордик. Софронов ёзиб берган қоғозни олиб уйда ётавермайлик, ҳаракат қилайлик, дедик. Мен Москвадан қайтуғунимча Лариса Васильеванинг кутубхонасида истиқомат қилдим, Валентин Сидоровнинг ижодий кечасида иштирок этдим...

1983 йили уйимизга Талъат Нигматуллин аёли билан келиб қолди. Кейин билсам, уларни Абай юборган экан. Бундан сал илгари: «Талъат сени кинога туширмоқчи», деб мени огоҳлантириб қўйган эди. У биринчи бор уйимизга келганида йигирма-ўттиз сўм пул билан ёғ-поғ олиб келган эди. Сўнг Қорасувда Талъатдан соат, узук олдик... Бир гал Талъатнинг жинси шимини ҳам олиб қолганман...

Судья. Вильнюсга нима мақсадда келдингиз?

МИРЗА. Менга Калинаускас телефон қилиб, меҳмон бўлиб кетишимни илтимос қилди. Мен бориш-бормаслигим Абайнинг ихтиёрида дедим. Сўнг Рамуте 2000 сўм пул олиб келди. Абай мени кўргиси борга ўхшайди, деб ўйлаб, ойимни эргаштириб йўлга чиқдим.

Вильнюсга келгач, Андрюснинг уйида меҳмон бўлиб ётавердик. Илгаридан таниш-билишлар келиб-кетиб туришди. Улар олдимга даволаниш учун келишмаган эди. Мен уларнинг ҳадя қилган пулларини олганим йўқ. «Мен Вильнюсда пул олмайман, ҳали худо билади, ўз пулим ўзимга буюрадими-йўқми», дедим уларга.

Энди билсам, бу одамларнинг ҳаммаси мени алдаб юрган экан, «Идора очамиз», деб менинг бошимни айлантиришибди. «Идора»нинг очилиш-очилмаслигига шубҳа қилардим. Бизлар Вильнюсда ҳамма вақт ичиб юрдик.

Судья. Пестрецов, Бушмакин, Седовлар Вильнюсга нима мақсадда келишди?

МИРЗА. Улар мени қора тортиб келишган... «Идора» учун пул тўплаш учун келишган. Абай мени ҳукуматга ёмон кўрсатиш учун юрган одам экан...

Судья. Уларни Юркунни қайта калтаклаш учун ким юборди?

МИРЗА. Абай юборди. Нимага эканини ким билсин, улар Юркунни калтаклаб, иштонини ҳам олиб келишибди...

Судья. Мураускасни танирминдигиз?

МИРЗА. Уни илгаридан танирдим. «У илгарилари пул бериб турарди. Энди бермайдиган бўлиб қолди, шунинг учун урамиз», дейишди. Мен «Қўйинглар, урмайлик, тагин хатолигим бўлиб, ўлиб қолмасин», дедим.

Судья. Нега?

МИРЗА. Бу гапни худо кўнглимга солди...

Мирза судда ўзининг ижтимоий чиқишини узук-юлуқ гапирса ҳам, аммо кўнглида бор гапни тугал тўкиб солгиси келиб тургани маълум бўлди. Ҳар қалай, у ақли етганча бор воқеани судга тушунтиришга ҳаракат қилди, бу қилмишларини иложи борича худонинг бўйнига қўйишга уринди.

Судья. Талъатнинг ўлимига нима сабаб бўлди? Уни кимнинг буйруғи билан кимлар калтаклашди?

МИРЗА. Уни ҳамма калтаклади. Ҳамма иш худонинг хоҳиши билан бўлди.

Судья. Худонинг хоҳиши биланми ёки Абайнинг буйруғи биланми?

МИРЗА. Бунинг ҳаммасини Абайга ҳам, менга ҳам худо буюрган. Мен худонинг қарғиши теккан одам эканман. Нега бундай қилдим, деб ҳозир худони ҳам ёмон кўриб ўтирибман...

СУДЬЯ. Бу фожиали ўлимга, қилинган жиноятга қандай қарайсиз?

МИРЗА. Энди пушаймон қилиб ўтирибман. Худонинг хоҳишини қиламан деб... Агар ихтиёрим ўзимга тегса, сира ҳам қабристонга бормасдим, садақа сўрамасдим...

ПРОКУРОР. Йўлнинг кетида дарвишлик қилиб юргангизда, уйингизга турли одамларни тўплаб, идора учун пул тўплаганингизда, хуллас, одамларни алдаб юргангизда, бунинг оқибати ёмон бўлишини ўйлаганингиз?

МИРЗА. Худо менинг кўзимни боғлаб, кўр қилиб қўйган экан. Бу гапларнинг оқибатидан энди кўрқиб ўтирибман. Мен фақат пул тўплашнинг билганман. Келган аёллар билан яшаб, пулини олаверганман... Бошқа нима бўлганини худо билади.

СУДЬЯ. Биз худони суд қилаётганимиз йўқ... Сиз ўз қилган ишларингизга жавоб беринг. Султон Войис бобо қабристонига бормаган кунларингиз қандай қилиб кун кечирдиларинг?

МИРЗА. Емак-ичмакларимизни илгаридан ҳозирлаб қўямиз. Бозорга бориб дўкончилардан сўрасак, жон-жон деб беришади, текинга беришади... Фақат арақни сотиб олардик...

СУДЬЯ. Арақни келганларнинг пулига сотиб оласизларми?

МИРЗА. Пулни садақадан топдикми ё бировдан олдикми, бу билан ҳисоблашмаймиз, сарфлайверамиз. Арақни ҳам худо етказган пулга оламиз...

СУДЬЯ. Худонинг пули йўқ-ку?

МИРЗА. ...

ОҚЛОВЧИ. Абайдан нима учун қўрқдингиз?

МИРЗА. Бошим ишламабди-да! Ёмонлигидан қўрққанман.

ЭКСПЕРТ. «Идора» деган гап кимдан чиқди?

МИРЗА. Абайдан, Володя Пестрецовдан, Игорь Николаевлардан эшитдим.

ЭКСПЕРТ. Абайни ким деб ўйлайсиз? У ҳақда фикрингиз қандай?

МИРЗА. Танишганимдан сўнг уни энг билимдон дарвиш, деб ўйлаганман, у билан оғайни бўлиб борди-келди қилганман...

* * *

Суд кетаётган кунлардан бирида, аниқроғи 25 август кунини тилмоч Ҳосилбек Муҳамбетқалини нима сабабдан-дир келмай қолиб, камина тилмочлик қилишга мажбур бўлдим. Панжара ортидаги қора курсида ўтирганлар олдида ўтган икки соат мобайнида, мен бу газанда-ларнинг «устози», қолаверса, «очил дастурхони» ҳисобланган тутуруқсиз, бунинг устига кўрқоқ бу одамнинг қандай қилиб ўқимишли одамларнинг ишончига кириб олганига ҳайрон қолдим ва буни бир қадар тушунгандай бўлдим. Мирза чин маънодаги ўзлигича бирон нарсага ақли етмайдиган, бирон қарорга келолмайдиган, ақл ва фаросатини пул кемириб ташлаган, ким нима деса шунга эргашадиган одам экан. Шунинг учун бўлса керак, «ўқимишлилар» ўзларига бундан ортиқ лақма «пайғамбар» топа олмаганлари учун уни танлашган бўлса ажаб эмас...

Тренер...

Владимир Пестрецов болалик чоғларида кўп касал бўлгани учун ўзини ожиз ва нимжон ҳис қиларди. Қувватга кириш учун у қанақа машқлар билан шуғулланмади, дейсиз! Етмишинчи йиллари хатха — йога билан, сўнг каратэ билан шуғулланди. У Талъат

Нигматуллин билан бирга 1977 йили Герман Попов секциясига икки йилча қатнади, Толстикова орқали Абай билан танишди. Пестрецовни аутотренинг, ҳар қандай ҳолатларда ҳам ўзини-ўзи идора қила билиш (адаптация), мослаша билиш, психотренинг ҳамда Шарқ маданияти қизиқтирар эди. Москвада даволаниб юрган кирғиз йигити Абай унга шарқ маданиятининг ноёб нусхаси бўлиб кўринди ва у билан дўст тутинди. Ана шундан сўнг Пестрецовнинг уч хонали квартирасининг эшиги Абай учун ланг очилди.

Пестрецовнинг кўлида экзема (тери касаллиги) бор эди. У кўлини ҳар хил йўл билан муолажа қилиб кўрди, барибир эм бўлмади.

— Бу касалликни мен эмлашим мумкин, — деди Абай. Дастлаб унинг кўлини биомассаж йўли билан экстрасенсорик даволашга ҳаракат қилди. Бироқ бу натижа бермади... Сўнг 1980 йили Пестрецов тарих фанлари кандидати илмий даражасини олиш учун диссертация ҳимоя қилишдан олдин Абай яна уни биомассаж қилди. Бу «табаррук зот»нинг кўли энгил келишини қарангки, Владимир Пестрецов ўзини қушдек энгил ҳис қилди, ҳаш-паш дегунча диссертациясини ҳам ҳимоя қилиб олди, иззат-икром билан илмий-текшириш институтига ишга ҳам жойлашиб кетди.

1981 йил у Абай орқали яна бир «ўткир» экстрасенс — Мирза билан танишиш шарафига муваффақ бўлди. «Дастлаб Ўрта Осиёга келганимда бу ерликларнинг ҳаёт тарзини, Мирзанинг турмушини, экзотикасини кўриб лол қолган эдим, — деб эслайди Пестрецов. — Мен Мирзани худди Жуна каби, ҳатто, ундан ҳам кучлироқ истеъдод эгаси, деб ўйладим».

СУДЬЯ. Мирзанинг қудратини қандай сездингиз?
ПЕСТРЕЦОВ. У оқ товардан юпқа кийим кийиб олган, меҳмондўст, оқкўнгил одам экан.

СУДЬЯ. Мирзанинг ўзи 1971 йилдан бери ишламай-ди-ю, сизга меҳнатсиз даромад қилиш йўлларини ўргатдими?

Пестрецов бу саволга жавоб беролмади.

ПЕСТРЕЦОВ. Олдига иккинчи бор келганимда, уни узоқдан кўп кузатдим. У ҳақда овулида анчагина қизиқ афсоналар, миш-мишлар тарқалган экан. Мен уни Хўжа Насриддинга ўхшаган, ўз овулининг оқкўнгил кишиларидан бўлса керак, деб ўйладим. Унинг олдида келганимдан сўнг, эҳтимол сувга чўмилганимдан бўлса керак, кўлимнинг экземаси тузалиб кетди...

Сўнг Пестрецов Мирза билан қандай дўст тутинганини, унинг ғайри-табiiй фазилатларини, ўзи раҳбарлик қилган каратэ секциясининг собиқ аъзоси ҳақида батафсил гапира бошлади. У собиқ шогирдларини олдига чақириб: «Агар ҳақиқатан кучли каратэист бўлгиларинг келса, унда Берунийга, Мирзабойнинг олдида боришларинг керак», деб йўл-йўриқ кўрсатди. Баъзи ёшларнинг ота-оналари бу гапдан норози бўлдилар. Бироқ Пестрецов ўша норизо ота-оналар билан яккама-якка гаплашиб, уларнинг ҳам руҳсатларини олишга муваффақ бўлди.

Мирзанинг олдида келган ёш ўспиринлар бутунлай ўзгариб қайтишди. Улар ўзаро фикрлашувларда Мирзанинг турмуш тарзини кўкларга кўтариб мақташарди. Илгарилари чақчақлашиб юрадиган болалар энди «ичимдагини топ» бўлиб қолишди. Ҳатто Дима Д. деган бола ўзига алоҳида овқат ҳозирлаб, Мирза ҳадя этган ҳассасини уйининг бир бурчагига қўйиб, унга сажда қилиш даражасигача бориб етди. Уларга ота-оналари айтган гаплардан кўра, Мирза билан Абай айтган гаплар муҳимроқ эди.

Пестрецов эмлашнинг психотехник усулларини ўрганишни олдига мақсад қилиб қўйди. У Абайнинг маслаҳати билан уч хонасининг бирини Будда динининг талабларига мувофиқ қизғиш рангда безаб чиқди, деворларига эса Будданинг суратини илиб қўйди. Хонанинг деворларини қизғиш матолар, бўёқлар билан безашда литвалик рассом Арвидас Янкаускас жонбозлик кўрсатди. (Арвидас Янкаускас ушбу суд процессида жабрланувчи сифатида гувоҳлик берди). Пестрецов Абайнинг содиқ дўсти сифатида Мирзанинг обрўсини ошириш борасида Москвада катта хизмат қилди, ўзининг собиқ шогирдларини Мирзага қуллик қилиш даражасига олиб келди. Улар эса ўз навбатида топган туганларини Берунийга, Мирза «пайғамбар»нинг қўлига олиб келиб бераверди. Ҳатто, Григорий Бушмакин қурилиш отрядида топган 370 сўмини ҳам ўз қўли билан Абайга олиб келиб берди.

СУДЬЯ. Сиз шахсан ўзингиз Абай билан Мирзага қанча сўм ҳадя қилдингиз?

ПЕСТРЕЦОВ. Абай аспирантлик чоғида қийин аҳволга тушиб, ота-онаси билан уришиб, бошқалар билан келишолмай юрган пайтларида юз сўм берган эдим. Шунингдек, Мирзага ҳам юз сўм бердим. Сўнг «идора» учун ҳам 400 сўм бердим...

СУДЬЯ. Ўзингиз тарих фанлари кандидати бўлатуриб, «лаборатория»нинг очилишига ишондингизми?

ПЕСТРЕЦОВ. Очилиши мумкин, деб ўйладим. Аммо, унга Абайнинг раҳбарлик қилишига ишонмадим. Чунки, менинг назаримда бунга фан кандидати даражасидаги одам раҳбарлик қилиши керак эди. Балким, ўшанда Абайни аспирантликка олса бўларди... Одамлардан олинган пуллар очилажак лаборатория учун давлат махсус пул ажратгунча асқотса керак, деган хаёлга борган эдим...

Пестрецов каратэчи шогирдларига устоз саналгани билан ўзи «баланд мартабали» Мирзанинг шогирди эди. Мирзага кўрмана тариқасида пул беришни ҳам шогирдларига унинг ўзи уқтирган эди...

Мирзанинг одамларни анҳорда қип-яланғоч чўмилтиришини Пестрецов ўзича, «бу усул одамларни психотерапик жиҳатдан чиқиқтиради», деб исботлайди. «Мирза билан учрашган чоғингда бутун диққат-эътиборингни унинг иш-ҳаракатига қаратишинг керак. Унинг ҳар бир ҳаракатида яширин бир маъно бор», деб таъриф қилади Пестрецов Мирзанинг экстрасенслигини. «Мирзанинг қўлидан ичилган ароқ ёки унинг кўз олдига ичилган ароқ минг бир савоб, у ичи-бағрингни ағдар-тўнтар қилиб юборади. Чунки, Мирза у ароққа биоэнергия сингдирган...»

СУДЬЯ. Вильнюсга сизни ким чақирди?

ПЕСТРЕЦОВ. 1985 йилнинг охирида Абай менга телефон қилиб, уни роса калтаклашганини, ҳатто пичоқ билан кўрқитишганини айтди. Мен Прибалтикадаги баъзи одамлар уни калтаклашганини сезиб, унинг олдига бордим. Чунки ундан ажраб қолгим келмади. Бундай истеводли одам билан энди бу дунёда ё дуч келаман, ё дуч келмайман, деб ўйладим. Шундай қилиб, Абайга жисмоний ёрдам кераклигини ҳис қилдим. Бироқ у кейинчалик яна телефон қилиб, менинг ёрдамимга унчалик муҳтож эмаслигини айтди.

Февраль ойининг бошларида Рамуте: «Абай сени тез етиб келсин», деяпти деб хабар қилди. Янглишмасам, жума куни эди, шанба куни Вильнюсга етиб бордим...

Пестрецов Вильнюсга келганида шаҳарнинг марказий кўчаларидан бирига жойлашган 49«а» уйининг 44-квартирасида, яъни Андрус Калинаускасининг уйида Мирза-

бой-онаси билан, Бушмакин, Седов ҳамда Абайлар бор эди... Улар Абайнинг топшириғига биноан устозга кингир қараган баъзи одамлардан ўч ола бошлашди. Арвидас Белтрунас ўз аёлини Абайга ишонмагани учун етти марта калтак еди, Арвидас Янкаускас пул бермагани учун ўлгудай муштлатилди, Римас Юркис (у Воверяйчай қишлоғида бундан уч-тўрт ой муқаддам Абайни ўз уйида асраган) «устозларга» тегишли ҳарж пули бермагани учун таъзирини еди. Шилуталик Сергей Поцюк (Геюс) Мирза деганда жонини беришга ҳам тайёрлардан бўлишига қарамасдан, унинг суратлари билан хатларини қайтариб бераётиб роса калтакланди. Абайнинг ўчини олиш кампаниясини собиқ тренер Пестрецов бошқарар эди... Эндиги калтак ейиш навбати Валентас Мураускасини эди, чунки у Абайни эмас, Мирзани устоз сифатида тан оларди, бунинг устига у «мартабали устозлар»га пул бермай қўйди...

СУДЬЯ. Мазкур жинойишдан сўнг ҳам ўзингизни алданган деб ҳисоблайсизми? Экстрасенслар ҳақида фикрингиз қандай?

ПЕСТРЕЦОВ. Мен жуда афсус қилиб ўтирибман. Бу оғир йўқотиш бўлди. Менда Абай билан Мирзаларнинг экстрасенсорик қобилиятига шубҳа пайдо бўлди... Аммо, тергов ишларидан шу нарса маълум бўлдики, Мирзани психолог эмас, дейишга асосимиз йўқ...

СУДЬЯ. Сиз бунга ҳали ҳам ишонасизми?

ПЕСТРЕЦОВ. Мен Мирзани алдамчи, аферист деганларига қўшилмайман, чунки, унинг ўзи алданган одам.

ПРОКУРОР. Сиз ўспиринларга устоз сифатида қандай тарбия бердингиз?

ПЕСТРЕЦОВ. Мен уларга Мирзанинг кароматлари ҳақида гапириб бермаган эдим. Лекин уларни Мирза билан Абайга таништирганим учун ўзимни айбдор ҳисоблайман...

ОҚЛОВЧИ. Сиз ҳозир Мирзанинг таъсирини сезиб, ё Абайдан кўрқиб ўтирганингиз йўқми?

ПЕСТРЕЦОВ. Йўқ.

ОҚЛОВЧИ. Нуқул Абай билан Мирзанинг айбларини ошқор қилувчи фактлар ёдингиздан чиқиб қолаверади. Бу ҳодиса ҳали ҳам уларнинг сизга бўлган таъсири давом этаётганини билдирмайдими?

ПЕСТРЕЦОВ. Йўқ.

ОҚЛОВЧИ. Мирзанинг ўзи-ку бир саводсиз одам бўлса, ундан қандай қилиб бирон каромат чиқиши мумкин?

ПЕСТРЕЦОВ. Мирза баъзан одамнинг ақли бовар қилмайдиган гапларни айтиб юборар эди... Унда психонормал етишмовчилик эвазига қандайдир истевод кучи ривожланган...

ЭКСПЕРТ. Абайда Нигматуллинга ёки Мураускасга нисбатан қизғанчиқликни сезмадингизми?

ПЕСТРЕЦОВ. «Мирзанинг олдига ким бориш-бормаслигини Мураускас ҳал қиладиган бўлибди», деди Абай. Шу гапга қараганда Абайда қизғаниш ҳисси пайдо бўлган бўлиши мумкин.

Чўлпон НИГМАТУЛЛИНА (жабрланувчи сифатида). Каратэ усули билан урган пайтда баъзи одам аъзоларини шол қилиб қўйиш мумкинлиги сизга маълуммиди?

ПЕСТРЕЦОВ. Йўқ.

Мана, Владимир Пестрецов бўлиб ўтган иш учун афсусланиб ўтирибди. Лекин кўриниб турибдики, унинг виждони ҳали «мирзачилик»дан қутулгани сезилмас эди...

Тарбия сабоқлари

Айбдор Игорь Седовнинг терговга илгарироқ берган жавобидан:

— Отам автомобиль аварияси туфайли нобуд бўлгандан сўнг мен кекса бувим билан онамнинг қўлида қолдим. Онам қайта турмуш қуриб кетди. Угай отам учувчи эди, унга сира ҳам кўнглим йўқ эди, чунки у муттасил ичарди. У билан бирга онам ҳам ичадиган бўлиб қолди. Угай отам билан онам бошқа шаҳарда, мен эсам бувимнинг қўлида, унинг озгина пенсияси ҳисобига кун кечира бошладик...

...1978 йили еттинчи синфда ўқиб юрган кезларимда болалар ўртасида каратэ билан шуғулланиш мода эди. Мен Пестрецовнинг тўгарагига қатнай бошладим. Чунки, ташқи кўринишдан гўзал, кучли бўлгим келди. Пестрецов бизга жисмоний машғулотлар ўтказиш билан бирга турли рисоалар берар эди. Биз уни қизиқиб ўқир эдик. Бизлар каратэнинг энг гўзал тури ҳисобланган — «Вадарю» билан шуғулланар эдик. Машқларимизни бир-биримизга қўл теккизмаган ҳолда ўтказардик...

Пестрецовни устоз сифатида «Син-сей» деб атардик. Таомилга кўра, биз унинг буйруқларини икки қилмаслигимиз керак эди, бунинг устига унга ойига ўн сўмдан пул тўлар эдик. Пестрецов каратэ санъатининг иккинчи даражасига тўғри келадиган — «сариқ белбоғ» унвонига, биз эса биринчи даражасига — «оқ белбоғ» унвонига сазовор эдик. Аммо бу унвонлар бирон жойда қайд этилмаган эди.

1981 йили каратэ машғулотларимиз тўхтатилгандан сўнг, бир куни Пестрецов болаларга телефон қилиб, Шарқ маданияти музейи олдига тўпланишимизни илтимос қилди. Кейин у бизга экстрасенсорик қобилият мавжудлигини ва бу қобилият билан инсоннинг мавжуд имкониятларини ўрганиш мумкинлиги ҳақида гапириб берди. Бу ҳақда у илгарилари ҳам бир-икки бор айтган эди. Сўнг у бизларни Шарқ маданияти музейига олиб кириб, шарқ рассомларининг картиналарига синчиклаб қарашимизни илтимос қилди. Чунки, Пестрецовнинг гапига қараганда, уларда кўзга яққол ташланиб турган тасвирлардан ташқари турли-туман кўз илғамас хуфя маънолари ҳам бўлармиш...

Шу учрашувдан сўнг бизлар Пестрецовнинг уйига қатнай бошладик. У бизга ҳар хил динлар: буддизм, христиан, ислом динлари ҳақида гапириб берди. Бундан унинг муроди бизларни у ёки бу динга тортиш эмас, балки ўша динларнинг маъно ва мақсадини тушунтиришдан иборат эди. Бизларнинг бу ерда учрашувларимиздан мақсад шу эдики, ҳарҳолда каратэ билан шуғулланганимиздан сўнг, ҳар хил шарқ маданияти билан ҳам танишиб қўйишимиз керак эди-да! Негаки, каратэнинг ўзи шарқдан келиб чиққан. Пестрецов турли динлар ҳақида гапирар экан, йўл-йўлакай ўша динларни танқид қилар эди. Диндорларнинг урф-одатлари ҳақида ҳам ҳикоя қиларди. Шу аснода мен Жуна ҳақида икки мақола, Николай Рерихнинг Ҳиндистон ҳақидаги мақоласини ҳамда Валентин Сидоровнинг Шарққа бағишланган шеърларини ўқиб чиқдим. Пестрецовнинг айтишича, ҳар бир одам психик ва экстрасенсорик имкониятларга эга. Бу гапни биз ўқиган мақолалар ҳам тасдиқлади. Биз узлуксиз шуғуллансак, машқ қилсак, фалсафий ўйлаш қобилиятимизни ҳам ривожлантиришимиз мумкин эди. Шундай қилиб, Пестрецовнинг уйида эшитган гапларим менинг учун янгилик эди. Худди шуниси билан мени ўзига тортди. У мана шу тарбиявий ишларни бошлаши билан «Гуру» (ҳиндча: «устоз») деб атала бошланди.

У сўфизм ҳақида ҳикоя қиларкан, баъзан ҳаётда шундай бўладики, ўз ота-онанга ҳам маъқул бўлмайди-ган ишларни қилишга тўғри келади. Бундай пайтларда ҳеч иккиланмай, ўзлигингча бир қарорга келишинг керак, деди у. «Гуру»нинг топшириқларини сўзсиз бажаришимиз керак. Мен унинг айтган гапларини, буйруқларини тўлалигича бажардим...

Машғулот ўтказётган пайтларда Пестрецов Абай билан Мирзаларнинг номларини тез-тез тилга олар, ўзини уларнинг шогирдидан, деб таъкидлар эди. Бир куни машғулот ўтказётганимизда қорачадан келган шарқлик бир одам келиб ўтирди. Машқларимизни томоша қилиб, индамасдан чиқиб кетди. Кейин билсам, ўша одам Абай экан.

1982 йил январда Пестрецов бизларга, Қорақалпоғистонга бориб келсаларинг яхши бўлар эди, деб маслаҳат берди. Бувимдан рухсат сўрашим шарт эмасди, чунки стипендиямдан жамғариб юрган пулим бор эди. Биз еттита эдик, олтитамиз йўлга чиқдик. Пестрецовнинг ўзи эса, «кишимдан рухсат тегмади», деб бормай қолди. У берган адресга мувофиқ, бизлар Мирза билан Абайни осонгина топиб олдик. У ерда Литвадан келган бир эркак билан аёл ҳам бор экан.

Борган кунимиз Мирза бизларга вино қуйиб бериб, меҳмон қилди. Бу менинг ҳамда мен билан бу ерга келган болаларнинг биринчи марта спиртли ичимлик ичишимиз эди.

Сўнг кундузи Мирзага эргашиб бозорга бордик, у одамлардан садақа сўради, бизлар унинг кетидан эргашиб юрдик. Мирзанинг туппа-тузук одам эканлиги, унинг космосга алоқаси борлиги ҳақида Пестрецов илгарилари ҳам бизга айтган эди. Шунинг учун ҳам унинг гайритабиий ҳаракатларини, садақа сўрашларини шундай бўлса керак, деб тушундик, унга ажабланганимиз ҳам йўқ. Мирза бизларни «табаррук» жойга — Султон Войис бобога ҳам олиб борди ва у ерда ҳам садақа тўплади.

Бошқа пайтларда бизлар Мирзанинг уйида бўлиб, Абай билан гурунглашдик, унинг гитарада чертган куйларини тингладик. У гитарани ўринлатиб чалар эди. Узининг гапига қараганда у илгарилари қирғиз радиоси оркестрида ҳам иштирок этган экан. Гапларидан унинг Шарқшунослик институтида ишлашини, ҳозир командировакда юрганлигини, Мирза ҳақида илмий асар ёзаётганини билиб олдик. У сўзини тугатар экан, бизларга «Огонёк» журнали бош редакторининг мактубини кўрсатди ва у журналда чоп этилган Порфирий Иванов ҳақидаги мақолани берди. У ўзи ҳақида ломим демади.

Пестрецов эса, Абайнинг ўзи ҳам эмлаш қобилиятига эга эканлигини, узоқдан туриб, одамларга таъсир эта билиш кучига эгаллигини гапириб берган эди. Абай бизлар билан ўз тенгқурларидай гаплашди. Мирза фақат ўз она тилидагина гапирар экан, унинг гап-сўзларини Абай бизларга таржима қилиб турди. Бизлар Мирзанинг уйида уч ҳафтача яшаб, уч марта ароқ ичдик, сўнг қайтиб кетдик.

Шу сафаримиздан сўнг, биз Пестрецовнинг олдига каратэга оид машқларни ўтказиш учун эмас, гўё бизларга йўл-йўриқ кўрсатадиган, маслаҳат берадиган оқсоқол ҳузурига келадиган бўлдик. Болалар оиласида бирон келишмовчилик бўлиб қолса, ундан келиб маслаҳат олар ва шу маслаҳатга кўра иш тутар эдилар. Шундай қилиб биз унинг уйида ичишни давом эттирдик. Сабаб борми, йўқми, суриштирмай ичавердик. Илгарилари бунақа одатимиз йўқ эди.

Бир гал Пестрецов бизларга Ражнеш деган бир авторнинг қўлёзмасини бериб, «Мана буни ўқинглар»,

ғарбадаги диний оқимлар ҳақида ҳам билиб қўйсаларинг, фойдадан ҳоли бўлмайди», деди. Пестрецовнинг гапига қараганда, Ражнеш олдин Ҳиндистонда яшаган экан. Кейинчалик уни алдамчиликда айблашгач, Америкага кетиб қолибди. Ражнеш АҚШнинг бир штатига макон қуриб, ўзини «худонинг ердаги вакили», деб эълон қилибди. Мен унинг қўлёзмаларини ўқиб кўрдим. Эсимда қолгани шу бўлдики, Ражнеш барча динларни танқид қилиб, инсонни исканжага оладиган, тушовлаб қўядиган дин занжирларини узиб ташлаш, инсон нимани хоҳласа, нимадан роҳатланса шуни қилиши лозимлиги ҳақида гапирди. «Агар ичгинг борми — ич; ётгинг келадими — ёт; ухлагинг борми — ухла, каби таълимотларни таклиф қиларди. Пестрецов Ражнешдан кўп нарсаларни ўрганиш мумкинлигини айтди. Мен кейинчалик Пестрецов тарғиб қилаётган нарсалар коммунистик тушунчамизга ёт фикрлар эканини тушундим.

Қорақалпоғистонга бормасимиздан илгари Пестрецов бизларга Мирза билан Абайни кўрибгина қолмай, балки уларнинг айтганларини қилишимиз лозимлиги, бизларнинг шундай «улуғ зот»ларга шогирд тушиш шарафига муяссар бўлганимизни, бу тақдирнинг бизга инъом қилган буюк бахти эканини тушунтирган эди. Бизлар Абай билан Мирзанинг айтганларини сўзсиз бажарсаккина мақсадга эришишимиз мумкинлигини алоҳида таъкидлаган эди. У мисол тариқасида Радий Фишининг Жалолиддин Румий ҳақидаги китобини тилга олди. Пестрецовнинг гапига қараганда, Жалолиддин Румий ўзининг руҳоний отаси ва бошқа дин арбобларининг айтган гапларини иккиланмай бажаргани учун буюк инсон, улуғ шоир бўлиб етишибди. У яна Ражнешнинг «санъасин» (шоғирдлар) фақатгина устозларнинг айтганларини қилсалар, уларга ихлос қўйсаларгина ёмон одатлардан, эскича қарашлардан фориг бўлармишлар, деган таълимотни ҳам бот-бот такрорлади. Шунинг учун бўлса ажаб эмаски, бизлар Мирза билан Абайни кўрмасдан турибқ уларга муносиб шогирд бўлишга тайёр эдик. Бунинг устига Пестрецов бизларга Абай билан Мирзанинг Ражнешдан ҳам буюкроқ кароматга молик одамлар эканини айтган эди. Биз эса психик қобилятимизни ривожлантириш, биомайдон, экстрасенсорик фазилатларга эга бўлиш учун уларнинг оёқларига йиқилишга ҳам тайёр эдик.

Пестрецовнинг уйдаги учрашувларимиз 1983 йилнинг ёзларига қадар давом этди. Баҳорги сессиямиз тугагач, яна Қорақалпоғистонга боришга қарор қилдик. Шундай қилиб Мирзаникига борсак, у ерда Абай ҳам бор экан. Пестрецов бу гал ҳам «ишимдан рухсат беришмади», деб бормади.

Бу гал Мирзанинг уйда тинмай ичишдик. Мирза чала русчалаб: «Ичларинг, бошларинг ёзилади», дегач, эрталаб киши бошига бир шишадан отиб олиб, бозорга, ё Султон Войис бобо қабристонига борардик. Мирза садақа йиғади, бизлар унинг халтасини орқалаб юрамиз, унга чой қайнатиб берамиз. «Қирқ даража иссиқда ичмай юришнинг иложи йўқ, ароқни Мирзанинг қўлидан ичиш керак, чунки у ароққа биоэнергия сингдириб беради», деб ўйладики. Абай бўлса бизларга ҳар турли диний руҳоний одамлар ҳақида ҳикоя қилиб беради. Жумладан, Султон Войис бобо ҳақида, унинг руҳонийлигини, турмуш тарзини, одамларни қандай эмлашини ҳикоя қилиб берди. Унинг гапига қараганда, бир куни унга Муҳаммад пайғамбар аён берибдию шу-шу одамларнинг ичидаги ўй-фикрларини биладиган авлиёга айланбди-қолибди...

Қорақалпоғистонга иккинчи бор борганимдан сўнг, энди ақлим етяпти, феъли-атворим ҳам ўзгариб кетди:

гўё мен учун дунёнинг қизиги йўқдай, миқ этмай ўзим билан ўзим якка яшагим келади. Буни буювим ҳам сезиб қолибди, чоғи, бир куни юзимга солди. Ҳақиқатан ҳам мен илгарилари комсомолларча яшардим, мактабнинг, кейинчалик ўқув юртининг жамоат ишларида актив иштирок этардим, театр, кино, концертларга тез-тез бориб турардим... Мирзанинг олдига икки марта борганимдەёқ буларнинг ҳаммаси дунёнинг чиркин эрмаклари бўлиб туюла бошлади. Хаёлимни фақат биоэнергия, экстрасенсорика ва у билан боғлиқ нарсалар банд қилиб ола бошлади. Нега бунчаликка бориб қолганимни ҳозир ҳам тушунолмайман.

Мирзанинг уйда бўлганимизда бизлар ундан қандай башорат қилишини, яъни одамнинг ички дунёсини қандай кўра олишини, ўзга одамларнинг фикрини қандай «ўқий олишини» кўрсатишини илтимос қилдик. Бироқ у бизга ҳеч қанақа каромат кўрсатолмади. «Бу гапни Абайга айтишлар, чунки у директор», деб жавоб қилди. Уша пайтлари Абай ўзини Мирзанинг шогирди ҳисоблагани билан юриш-туришидан, ўзини тутишидан унинг хўжайини эканини билиб олиш қийин эмасди.

Биз Пестрецовнинг уйига тўпланганимизда Мирза билан Абайни тез-тез эслаб турардик, айниқса, Мирзанинг ғайритабиий ҳаракатлари ёдимизга тез-тез тушарди. Бизнинг сафимизга Александр Корнеев билан Лена Ивашина келиб қўшилди. Улар экстрасенсорика, биомайдон ҳақида бизлардан кўпроқ билардилар. Кейинчалик бизлар Пестрецовникига эмас, Корнеев билан Ивашиналарникига тўпланишадиган бўлдик. Бу уйлар Литвадан Қорақалпоғистонга, яъни Мирзанинг олдига борадиган зиёратчиларнинг карвонсаройига айланди. Вильнюсдан, Литванинг бошқа жойларидан кўплаб одамлар кела бошлади. Бизлар Мирзанинг олдига бораётган ёки унинг олдидан қайтаётганлардан янгиликларни билиб қолишга ҳаракат қилардик.

Мирзанинг олдига бориб келганимдан сўнг мен ўзим билан бир фикрдаги одамлар билан мулоқотда бўла бошладим. Корнеев билан Ивашиналарникига ташириб буюрганимизда бизлар пул тўплаб, ароқ ичардик, Абай билан Мирзаларнинг соғлиги учун ғойибона қадаҳ кўтарар эдик... Литвадан келган меҳмонлар, ёдимда қолганлари: Игорь Николаев-Калинаускас, Сергей ҳамда Моника Попюклар; Андрус Калинаускас, Рамуте, Нийела деган қиз эди. Уша учрашувларда Ражнешни овоз чиқариб ўқиб, кўкларга кўтариб мақташдик. Унинг айтганлари ҳаммамизга маъқул эди. Лекин мен шахсан унинг сексологик озодлик ҳақидаги таълимотига қарши эдим, чунки мен жинсий бузуқликка бутунлай қаршиман. Бу йиғилишларда ҳар қайсимиз яримтадан ароқ, ёки шампань виноси ичар эдик.

Мен 1983—84 йиллари икки марта Вильнюсга бориб келдим. Бу учрашувлар ҳам ичкиликсиз ўтгани йўқ.

Бу пайтларда бутунлай индамас бўлиб қолдим, менда қандайдир диний тушунчалар ҳам пайдо бўла бошлади. Тўғри мен ҳеч қанақа худога ишонмас эдим. Аммо илгаригидай бирон бир нарсага ишониб, эътиқод қўйиш каби фазилатларимдан айрилдим, ҳатто институтдан ҳам кўнглим совий бошлади. Шунинг натижасида бўлса керак, баҳорги сессияда иккита имтиҳондан йиқилдим...

1984 йили баҳорда Абай билан Мирзани кўргим келиб қолди. Уларни Уш атрофидаги Қорасув қишлоғидан топдим. У ерда Абай, Мирза, тағин йигирматача литвалликлар бор экан. Кейин Талъат хотини Венера (Чўлпон) билан келди. Биз ҳаммамиз аллақандай тирик «пайғамбар» Ислом халфа деган одамникида яшардик. Бу ерда Абай раҳбарлик қиларди: кимнинг дўконга бориб келишини, кимнинг бошқа иш билан машғул бўлишини фақат у ҳал қиларди. Янги келган меҳмонга унинг биринчи саволи: «Чўнтагингда қанча пулинг бор?»

буларди. Бир куни Абай бизларни тоққа олиб чиқди, қандайдир бир мартабали зотнинг қабрига олиб борди. Мирза эса, миқ этмас, агар гаплашгиси келса, Абай билан ўз тилида муомала қиларди. Талъат Қорасувда, Ушда ва яна бошқа жойларда томошабинлар билан учрашувлар ўтказиб, ундан тушган маблағни Абайга инъом қилиб турди. Бизлар эрталабми ё кечқурунми, фарқига бормай ичавердик, ичавердик...

Кечқурунлари эса, Мирза эркаклар билан аёлларни — ким-ким билан бирга ётишини ҳал қиларди... У бизлардан қиз етаклаб келишимиз лозимлигини талаб қилди. Бир гал мен 1983 йилнинг ёзида Қорақалпоғистонга ёлғиз борганимда, «нега қиз олиб келмадинг?», деб ҳайдаб юборишига оз қолган эди...

Қорасув қишлоғидан қайтганимиздан сўнг бизлар Мирза, Талъат хотини билан Ушда Карим деган одамнинг уйида яшадик. Қорасувда ҳам, Ушда ҳам мен ниҳоятда ўзимга эҳтиёт бўлиб юрдим, Абай айтганидек, психик жиҳатдан тартибни бузиб қўйишдан чўчидим. Бунинг устига иссиқда ароқ ичиб, унинг кайфига берилмаслигимиз керак эди. Шундай қилиб, психик жиҳатдан чарчаб, Москвага қайтиб келдим.

1984 йилнинг кузида Лена Ивашкина менга Гуржиевнинг «Ажойиб кишилар билан учрашувлар» деган китобининг машинкада кўчирилган беш нусхадан иборат қўлёзмасини Вильнюсга, Андриус Калинаускасга олиб бориб беришимни илтимос қилди. Пестрецов эса, Литванинг Шилута районида Абай истиқомат қилаётгани ким уни кўргиси келса бориши мумкинлигини эълон қилди. Мен уни кўргим келиб, Вильнюсга жўнадим.

Йўл-йўлакай Гуржиевнинг қўлёзмасини ўқидим. Унинг қўлёзмасида Урта Осиёдаги ақлли кишилар билан учрашувлар баён қилинган экан. Яна китоб авторининг инқилобдан илгари Петербургда «Одамни гармоник жиҳатдан камолга етказиш» институтини очганини, сўнг Туркияга, ундан кейин Америкага кетганини билиб олдим.

БИЗНИНГ СПРАВКАМИЗ:

Георгий Иванович Гуржиев Кавказда туғилган. Ёшлигини жазирама Шарқ мамлакатларида жаҳонгашталик билан ўтказган, сўнг Москвада мистик салон очиб, инқилобдан сўнг Францияга кетган. Уша ерда «Инсонни гармоник жиҳатдан камолга етказиш» институти номи билан колледжга ўхшаган ташкилот тузиб, қирқинчи йилларнинг охирларида вафот этган. У одамларга одобли, иззат-икромли бўлиш каби умумий таълимларни тавсия этади: «Фақир йўли» (баданни камолга етказиш), «Монох йўли» (хиссиётни камолга етказиш), «Йог йўли» (ақл-идрокни камолга етказиш). У ўзи тузган институтни бамисоли автомобиль тузатадиган устахонага ўхшатади. Унинг фикрича, одоб, иззат-икромли бўлишнинг «техник кўриги» ҳар турли: машиналар ишда синалади, студентлар институтнинг ёрдамчи хўжалигида ишлаб синалади, миллионерларнинг хотинлари билан ёзувчилар эса, ариқ қазиб, чўчка боқиб синалади. Машиналарга вақти-вақти билан мистик ёқилғи мойи қуйиб турилади ва ҳоказолар...

...Вильнюсга келиб омонатни Андриуснинг қўлига топширдиму Шилута қайдасан, деб йўлга тушдим. Шилутанинг Кинтай деган қишлоғидан Абайни топдим. У Астра деган одамнинг уйида уч-тўртта киши билан истиқомат қилаётган экан. У жойда ҳам роса тортдик. Уч кун ўтгач, Воверьяйчай қишлоғига Юркунскига кетдик.

Бу ерда мутлақо Абайнинг ихтиёрида бўлдик. У одамларнинг ўзини қандай тута билишига қаттиқ

этибор берар эди. Шунинг учун ҳам унинг гапини икки қилмас, у имо қилса бас, лаббай деб жавоб беришга тайёр туришар эди. У бизларга ўзининг Будда таҳлит одам бўлиб етишганини айтди, Москвага борганимиздан сўнг бизларнинг бир-биримиздан хабар олмаслигимизни, фақат унинггина буйруғини кутишимизни, фақат унинг буйруғини бажаришимиз лозимлигини таъкидлади. Москвага келганимиздан сўнг бизлар Абайнинг айтганини қилиб, бир-биримиз билан учрашмадик...

1985 йил февралда юз берган барча жанжалларда, муштлашувларда фаол иштирок этдим. «Агар одам ўз гуноҳини тушунмаса, аввало унга тушунтириш керак, — дерди Абай. — Ушанда ҳам тушунмаса, уриб тушунтиришнинг зиёни йўқ. Борди ўшанда ҳам тушунмаса, то тушунгунча калтаклаш керак». Биз Талъатни муштлаганимизда Абайнинг мана шу ақидасига амал қилган эдик. Талъат калтакланаётганида бизлардан ялиниб кечирим сўради, бироқ Абайнинг буйруғи билан у ўзининг нима учун калтакланаётганини тушунмагани учун уравердик. Энди Мураускас масаласига келсак, у Вильнюсда аллақандай бир группага раҳбарлик қилар экан. Бу группанинг нима билан шуғулланишини билмайман-у, бироқ бир марта Москвада учраганимда ўзини-ўзи камолга эриштириш борасида Абай билан тенглашиб қолганини айтган эди. Абайнинг айтишига қараганда эса, гарчи у Мирза билан Абай орқали танишган бўлса-да, экстрасенс сифатида Абайни эмас, Мирзани тан олишини маълум қилибди. Бундай ўзбошимчалиги учун Мураускас жазоланиши керак эди...

Мен илгарилари Абайни Пестрецов, Корнеевлар орқали таниган чоғларимда, уни таникли Жунанинг устози сифатида алоҳида бир мەҳр билан ҳурмат қилар эдим. Энди эса... узоқ йўлаб кўриб, унинг оддий бир алдамчи, муттаҳам эканлигига амин бўлдим...

Инсофсизлик

Андриус туппа-тузуккина рассом эди. У болалигида йиқилиб тушиб орттирган бош оғриғига даво қидириб юриб, дори-дармонсиз эмлаш усуллари билан қизиқиб қолди. Ўзини экстрасенсларга кўрсатди. Игорь Николаевнинг «Билим» жамиятида ўқиган лекцияларига, Литва ССР Фанлар академияси қошидаги «Зодиак» клубига қатнади. Шундай қилиб юрган чоғларида, 1982 йили йирик масштабдаги экстрасенслар — Абай билан Мирзалар ҳақида хабар топдию уларни бир кўриш ишқида ёнди. Орадан бир йил ўтгач, у бўлажак хотини Вильгельминани ҳамда унинг боласини олиб, Урта Осиё қайдасан, деб йўлга чиқди. Уша келганида у Вильянинг боласини Мирзага кўрсатиб эмлатгиси келган эди, бироқ Мирза бу масала бўйича «директор»га, яъни Абайга учрашиши кераклигини айтди. Кейин у Пестрецов билан бирга Москвага қайтиб келиб, Абайни атоқли шоирнинг уйдан топди. Абай ўзининг «билими» билан Андриусда тузуккина таассурот қолдирди.

Кейинчалик Андриус ўзини-ўзи камолга эриштириш учун психорегуляция масалалари билан қизиқиб, академик Спиркиннинг Жуна ва бошқа экстрасенслар ҳақидаги мақолаларини, лекцияларининг қўлёзмаларини ўқиди. «Билим» жамияти видеотекасидан Кулешова, Давиташвилиларнинг эмлаш усуллари ҳамда скалпелсиз, яъни тифсиз операция қиладиган филиппинлик жарроҳларнинг фаолиятлари ҳақидаги видеофильмларни томоша қилди... Шундай қилиб у одамни

камолга эриштирадиган «лаборатория»га ихлос қўя бошлади.

Биринчи борганидаёқ Мирзанинг кўзи Андрюснинг ҳамёнига тушди. Унинг ичида 100 сўм бор эди. «Хамёнинг яхши экан, менга совға қил», — деди садақа сўрашга устаси фаранг бўлиб кетган Мирза. Андрюснинг бошқа иложи қолмаган эди, ҳамёнини суғуриб беришга мажбур бўлди.

Кейинроқ хотини Вельгельмина, иқтисод фанлари кандидати деган илмий унвонни ёқлашдан олдинроқ, «пайғамбар»дан фотиҳа олиш ниятида 700 сўм садақа берди. Мирзанинг кароматини қарангки, Вилия диссертациясини осонгина ҳимоя қилиб олди...

Абай Литвада эканлигида (1984 йили) Андрюс ундан кўп нарса ўрганиб қолгиси келди. Буни қарангки, илгарилари уни қидириб Берунийга, Қорасувга борар эди. Энди қарабсизки, бу «хурматли зот» эшигининг олдига келиб турса-я! Қанчалар ҳурмат, савоб!

Абай Юркүснинг уйида тоби қочиб ётганида доридармон олиб бориб берди. Кейинчалик Янги йил арафасида Абай Вильнюсга келдию унга Андрюс уйининг тўридан жой ажратиб берди. Абай Мирзани кўргиси келганини шама қилганида, Мирзанинг меҳмондўстлигини эслаб, ўзининг ҳам уларни меҳмон қилиш навбати ётганини ўйлаб, Берунийга телефон қилиб, «ҳазрат»ни чақирди... Рамуте бориб, Мирзани онаси билан бирга бошлаб келди. Андрюс буларга ҳам уйининг тўридан жой берди.

СУДЬЯ. Мирзанинг келганидан қувониб кетган бўлсангиз керак?

АНДРЮС. Мен унинг келганига қувонганим йўқ. Бизлар унинг уйида талай марта меҳмон бўлган эдик, энди мен ҳам уни бир меҳмон қилиб юборай дедим. Улар беш-олти кун меҳмон бўлиб кетса керак, деб ўйловдим.

СУДЬЯ. Уйингизга бирваракайига иккита экстрасенс меҳмон бўлиб келгани учун кайфиятингиз ҳам ошиб кетган бўлса керак-да, а?

АНДРЮС. Йўқ.

СУДЬЯ. Нега? Ахир ўзингиз «Мирзани кўрсам ўзимни яхши ҳис қиламан», дедингиз-ку боя? Икки ёнингиздан икки экстрасенс таъсир қилиб турса, ахир димофингиз чоғ бўлиб кетган бўлса керак?

Андрюс судьянинг бу саволига жавоб қайтаролмади. Нега деганингизда у ўша жиноят содир бўлган кечаси кўни-қўшниларнинг чақиришига биноан милиция келганида, уларни: «Хотиним диссертация ҳимоя қилган эди, ўшани юваётган эдик, меҳмонлар орасида озгина келишмовчилик юз бериб қолиб, жиндек муштлашди. Ҳечқиси йўқ, ярашиб кетишди», деб алдаб жўнатди. Ўша пайтда калтак еб, ҳолсизланиб қолган Талъат ваннада ётган эди, ҳали ҳал қилувчи муштарни, тепкиларни емаган эди...

Кейинроқ Андрюс «Тез ёрдам» хизматчиларини ҳам алдади: «Кечаси у усти-боши қоп-қора қон бўлиб, кўчадан калтак еб келди, ким уни бунчалик калтаклаганини билмаймиз», деди у безрайиб туриб.

Хуллас, Андрюс билан хотини тергов пайтида ҳар хил баҳоналар, ёлғон гувоҳликлар бериб, Мирза билан Абайга гард ўқтиргиси келмади, уларни ҳимоя қилдилар.

ПРОКУРОР. Сиз, гражданин, эркак киши сифатида, қолаверса, шу оиланинг бошлиғи сифатида Талъатни ураётганларни тўхтатишингиз, орага тушишингиз мумкин эди-ку?

АНДРЮС. Мен бунчалик бўлишини ўйламовдим.

ОҚЛОВЧИ. Сиз бор гапни кимга, қачон айтдингиз?

АНДРЮС. Уша куни врачларга «Талъат кўчада калтак еб келди», деб ёлғон гапирдим-у, аммо милицияга ҳамма ҳақиқатни гапириб бердим.

Андрюс Калинауаскас жиноятнинг изини йўқотмоқчи бўлиб, қонун органларини чалғитганликда айбланаётган эди...

Онанинг кўнгли болада

Деярлик бир ярим ой давом этган суд процессида қарийб олтмишдан ортиқ жабрланганлар — гувоҳлар иштирок этишди, улар ўзлари билган, кўрган нарсалари ҳақида гувоҳлик беришди. Мени уларнинг ичида уч одам қизиқтирди.. Улар фақат гувоҳлар эмас, муштирапар ва жафокаш оналар эди! Айниқса, Олий суд биноси атрофидан кетолмай айланиб юрган Талъат билан Абайнинг оналари аҳволини бир кўрсангиз... юракларингиз сирқираб кетади. Айниқса, уларнинг бир-бирлари билан учрашиб, гаплашганларини кўрган одам чидаб туrolмасди. Меҳмонхонада улар билан юзма-юз гаплашишга тўғри келди.

Талъатнинг онаси Мадина хола ёши олтмишлардан ошиб қолган кенг феъл аёл экан. У ҳали ҳам ўғлидан жудо бўлганига ишонмасди, назарида ҳозир эшик тақиллайдию: «Ойижон, яхши ўтирибсизми?» деб ўғли кириб келадигандай...

Мадина хола Қирғизистоннинг Тўқмоқ шаҳрида туғилиб, сўнг Талас областида химия-биология фани бўйича ўқитувчилик қилибди. Урушдан сўнг у муаллималик қилган «Кўкарик» мактабида Абайнинг отаси Асилхон билан онаси Сувсархон ҳам ўқибди. «Асилхон ўнинчини битираётганда, — деб эслайди Мадина хола, — ханузгача ёдимда, уларнинг синфида ёлғизгина қиз бор эди, бошқалари ўғил болалар эди...»

Сўнг Асилхон институтни тугатиб, масъул жойларда ишлади. Мадина хола ОблОНОда инспекторлик қилиб юрган чоғлари Асилхон область партия комитетида инструктор эди... Асилхонни устози Мадина холага ҳурмати чексиз эди. Кейинчалик Мирзачўлни ўзлаштириш бошлангач, Мадина хола Ўзбекистонга кўчиб келди.

«Қизилқияда мактабда илмий мудир бўлиб ишлаб юрган кезларимда, — деб эслайди Мадина хола, — Талъатим беш яшар эди. Ўша пайтлари болаганим қаттиқ касал бўлиб қолди. Ундан айрилиб қоламанми, деб кўрққан эдим. Ўша ердаги врачлар Талъатимни даволаб унга қайтадан ҳаёт бағишлади... Мен Талъатимни деб... унинг отаси аварияда ҳалок бўлгач, қайта турмуш қурмадим. Топган-тутганим билан боламни ўқитиб, одамларнинг қаторига қўшишни орзу қилдим. Талъатим ВГИКнинг актёрлик, сўнг эса, режиссёрлик курсларини тугатди... У қирққа яқин кинофильмда роль ижро этди, ўзи ҳам сценарий ёза бошлаган эди. Талъатим ижодидаги қувончини ҳам, муваффақиятсизлигини ҳам энг аввало мен билан ўртоқлашар эди. У таниқли киноактёр бўлса ҳам мен учун ҳали гўдак эди...»

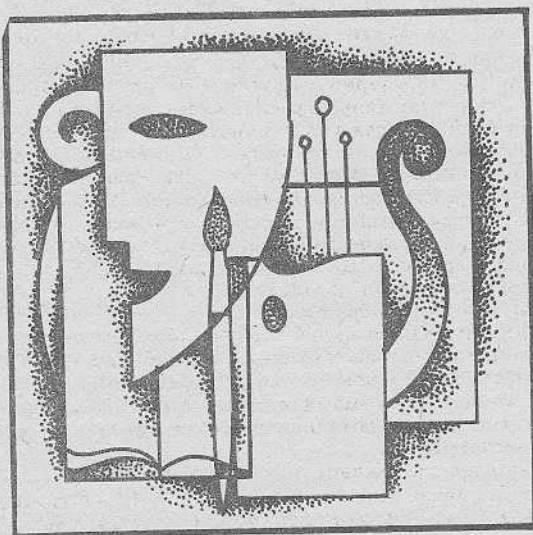
Абайнинг онаси Сувсар хола ҳам ўрта ёшлардаги нуруний, келишган аёл экан. У уч ўғил, бир қиз кўрибди. Узи Ўш пединститутида муаллималик қилар экан. Она сифатида унинг изтиробларини ҳам тушуниш мумкин эди. У қотилнинг онаси сифатида Мадина холанинг кўзларига тик боқолмасди.

Давоми келгуси сонда.



Наташа Репникова

Натюрморт нима?



Тасвирий санъат жанрларидан бирининг атамаси, кўпларга яхши таниш бўлган «натюрморт» термини XVIII асрда пайдо бўлган. Бу давргача эса жонсиз предметларни тасвирловчи суратларни асли голландчадан чиқиб келган немисча сўз (маъноси: ҳаракатсиз натура) билан атаб келинган эди.

Жанрнинг атамаси — натюрморт эса француз тилидан таржима қилганда «жонсиз натура» деган маънони англатади. Унда уй-рўзгор буюмлари, гуллар, мевалар, уй ҳайвонлари ва паррандалар тасвирланади.

Натюрморт тасвирий санъатнинг одатий нарсалар дунёси нафосати ва гўзаллигини тараннум этувчи мустақил жанр бўлиб, жанрли сурат ёки портрет композициясининг таркибий қисми бўлиши ҳам мумкин. Масалан, кўп рассомлар ўз асарларининг маъно мундарижасини янада тўлиқ очиб бериш мақсадида натюрмортдан фойдаланадилар, баъзан эса натюрмортлар шу қадар муҳим аҳамият касб этадики, композициянинг ўзига хос марказига айланиб қолади.

Натюрморт мустақил жанр сифатида ўз тарихи ва анъаналарига эга бўлиб, XVI аср билан XVII аср чегарасида Фландрия ва Голландияда юзага келди.

Натюрморт санъати барқ уриб гуллаган ва таназзулга учраган даврлар ҳам бўлган, бунга йирик рангтасвирчи рассомлар катта таъсир кўрсатишган.

Натюрморт XVI—XVII асрлар чегарасидаги голланд санъатида жуда кенг тарқалган ва машҳур бўлиб кетган эди, ҳозирда асарлари дунёдаги энг катта музейларни безатиб турган П. Клас, Г. Виллем, А. Вейрен, Л. Фейт, Ф. Снейдерс каби рассомлар ижодида бу жанр айниқса энг чўққига кўтарилди.

Унинг уч планли макон, равшан ифодаланувчи композицион марказдан иборат бадиий принциплари айна ўша вақтда ишлаб чиқилган эдики, улар натюрмортнинг бундан кейинги ривожланишини кўп жиҳатдан аниқлаб ва белгилаб берди.

Реализм, ҳаётни теран кузатиш, буюмларнинг эстетик қимматини илғай олиш ва тасвирлаш маҳорати бу рассомларнинг асосий хислатлари эди. Уйғониш даври санъатининг оромбахш таъсири остида ижоди гуллаб-яшнаган рассомлар кундалик турмушда ишлатиладиган буюмларни танлаганлар, бунда бутун вазиятнинг уйғун ва нафис бўлишига интилган ҳолда уларни жуда эътибор билан танлаганлар.

Ўзлари ёқтирган «нонушта» мотивини идиш-товок, мевачева, балиқ, илвасинлар ёрдамида тасвирларкан, улар катта маҳорат ва кўп қатламли рангтасвирнинг нозик усуллари билан буюмларнинг жуда ишонарли чиқишига эришганлар.

Ва, албатта, рассомларнинг ўз асарларига катта мазмун бера олиш, инсоннинг уни ўраб турган буюмлар дунёси билан алоқадорлигини очиб бериш қобилиятлари голланд натюрмортининг жиддий ижодий хислати эди. Бу ҳол айниқса Ф. Снейдерс ижодида яққол намоён бўлди, унинг рангтасвир полотнолари ҳаёт қувончларини ҳис этиш кайфиятию табиатнинг саховатли эҳсонлари билан тўлиб-тошган.

«Балиқфурушлик», «Мевафурушлик», «Сабзавотфурушлик» (булар — егулик сотиладиган дўконларнинг номлари) рангтасвир асарларида жонли, ғаройиб вазиятда бўлган катта балиқлар, денгиз махлуқотлари, хилма-хил илвасин, тўнғиз каллалари, буғу таналари, сабзавот, мевалар тасвирланган — улар жилваланади, тиниқ бўёқлари ялтирайди, ёруғлик билан соанинг мураккаб эффектлари товланадики, буларнинг бари ҳаёт тантанасига, инсоннинг дунёни ҳис этиш шодмонлигига гўё мадҳия бўлиб янграйди.

XVII асрда Рембрандт, Сурбаран, Переда каби атоқли рангтасвирчи рассомлар натюрмортлар чизиб, уларда инсонни ўраб олган буюмлар дунёси уйғунлигини, улар формалари ва материали гўзаллигини кўрсатишга интилдилар.

XVIII асрда яшаган француз рассоми, маиший жанрдаги суратлар устаси Ж. — Б. Шурден натюрмортнинг ривожланишига катта ҳисса қўшган. Реалистик санъат принципларини ривожлантира бориб, у натурани ўткир колоритли қилиб тасвирлаш билан биргаликда натюрмортга алоҳида жўшқинлик, руҳий ҳарорат олиб кирдики, булар унинг ижодини белгиловчи хусусиятлар бўлиб қолди.

XIX аср ўрталаридан бошлаб тасвирий санъатга импрессионизм кучли таъсир кўрсата бошлади. Шу даврга келиб Шарли салон (кўрғазма) формаларига айланиб қолган академик анъаналардан воз кечган рассомлардан К. Монэ, К. Писсаро, А. Сислейлари рангтасвирий суратлари шаффоф, спектрал бўёқлар ёрдамида яратилган масаласини ҳал қилган ўз асарларини томошабинларга тақдим этдилар. Рангтасвирийнинг манзара жанрида ривож топган ушбу услуб натюрморт соҳасига ҳам дахлдор бўлди.

Рассомлардан Э. Монэ, П. Гоген, Сезанн, Матисс асарларини натюрморт жанрининг энг яхши намуналари қаторига киритиш мумкин.

Бу жанрга рус рассомлари ҳам катта эътибор бериб келдилар. У Россияда XVIII асрнинг дастлабки 30 йили — миллий бадий маданият жадал шаклланган даврда портрет жанри билан бирга пайдо бўлди.

Бизгача етиб келган дастлабки асарлар — Г. Н. Теплов ва бошқа рассомларнинг асарлари табиий соддалиги, жўнлиги ва тақлидчилиги билан ажралиб туради.

XIX асрда натюрмортнинг ривожланишига И. Ф. Хруцкий, А. М. Легашов, И. Михайловлар катта ҳисса қўшдилар. К. А. Коровин, И. Э. Грабарь, М. Ф. Ларионов (ўз ижодининг илк даврида) рус натюрмортнинг таниқли импрессионистлари эдилар, агар улар сафига П. Кончаловский, И. Машков ва А. Купринни қўшсак, улар ҳақида совет натюрморт мактаби асосчилари деб гапирса бўлади.

Грабарнинг «Ийгиштирилмаган стол», «Хризантемалар», Машковнинг «Москва егуликлари. Нонлар», «Москва егуликлари. Гўшт, илвасин», П. Кончаловскийнинг «Яшил ранг рюмка», «Ветчина, нон, вино», К. Петров-Водкиннинг «Тузланган балқ», Ю. Пименовнинг «Одамларнинг буюмлари», «Эски ва янги буюмлар» каби ҳаммага яхши таниш асарлари совет рангтасвирий санъатининг олтин фондида кирган натюрмортлар ҳисобланади.

Тасвирий санъатнинг таркибий ва ажралмас қисми бўлган Ўзбекистон натюрморти ҳам ўз тарихига, ўз рассомларига эга.

Совет Шарқининг бадий маданиятининг ривож рус рассомлари ижоди билан тизим ҳамкорликда юз берди.

Инқилобдан олдинги Туркистонда Петербург рассомлик академиясини битирган В. Верещачин, Н. Каразин, И. Казаков, Л. Бура, С. Юдин, Р. Зоммер, С. Дудин, В. Розадовский, П. Никифоров каби рус рассомлари самарали ижод қилган эдилар. Лекин улар ўз ижодларида асосан этнографияга ўрин ажратганлар, аммо улар юзага келтирган муҳит тасвирий санъат ривожланиши учун муҳим омил бўлди. XX аср биринчи чорагида А. Юсупов, А. Волков, Тетевосян каби рангтасвирий рассомлар натюрмортга мурожаат қила бошладилар. Рассомларнинг кейинги авлодида мансуб Э. Ковалевская, В. Уфимцев, В. Рождественский, Н. Кашинлар ижодида реалистик рангтасвирий ана шу жанрда акс этган энг яхши анъаналари ўз ўрнини топди.

Инқилобгача Туркистонда ноёб ҳодиса бўлган бадий кўрғазмалар ташкил этиш кейинроқ республиканинг маданий ҳаётида катта воқеага айланиб борди. Лекин натюрморт жанрига бағишланган республика миқёсидаги махсус ретроспектив бадий кўрғазма 1972 йилдагина Тошкентда ташкил қилинди ва 1973 йили Москвада намоиш этилди. Ана шу кўрғазмада Е. Мельников, Ю. Талдикин, Р. Чориев, Ю. Олизаров, Р. Аҳмедов, Ковинин, В. Фадеев, Л. Розников, А. Лунев ва кўпгина бошқа рассомларнинг асарлари эътиборни ўзига жалб этди.

Ўз ижодларини кўп жиҳатдан натюрмортга бағишлаган Қолибанов, Шевяков, Аригин каби рассомларнинг ишларини ҳам тилга олмасдан бўлмайди.

Вугунги кунда республикамизнинг кўпгина етакчи рассомлари ҳам шу жанрга мурожаат қилишмоқда. Уларнинг натюрмортлари мазмуни ва ижро этиш техникаси, буюмлар танлаш, композиция, колорит жиҳатидан хилма-хилдир. Ҳар бир рассом ўзини ўраб турган муҳит ҳақидаги тасаввурини ўзича, давр руҳига монанд очиб беришга, бу жанрни хилма-хил қилиш ва талқин этишга, унга социал гоа бағишлаганга — инсон яшаётган давр, вақт, буюмлар дунёсини очиб беришга интилади.

1986 йил сентябрида Ўзбекистон рассомлар Союзининг Марказий кўрғазма залида очилган «Ўзбекистоннинг на-

тюрморти ва керамикаси» кўрғазмаси тасвирий санъат мутахассислари ва ихлосмандларига ўзбек рассомлари ижодида ана шу жанр аҳволи ўз аксини топган натюрморт асарлари билан танишиш имконини берди. Кўрғазмага натюрмортчи рассомларнинг энг яхши асарлари қўйилган эди. Хилма-хил бадий восита ва усуллар ёрдамида яратилган бу суратлар томошабинларга ҳаётнинг энг рангбаранг томонлари ҳақида, инсоний муносабатлар ва кишиларнинг табиатга муносабати ҳақида ҳикоя қилиб берди.

Х. Санаевнинг «Натюрморт», Лисовнинг «Хуш келибсиз!», Миржалиловнинг «Меҳмон кутиб» асарларида Ўзбекистоннинг анъанавий меҳмондўстлиги ҳақида ҳикоя қилинади.

Рассомлар ана шу картиналарда инсоннинг ўзи кўринмайдиган, жонсиз буюмлар тасвирий воситасида инсоний муносабатлар ҳарорати ва руҳий гўзаллиги ҳақида ҳикоя қила олганлар.

Х. Санаев «Натюрморт» асарида орқа планга манзарани киритган, натижада ўлкамиз табиат эҳсонларини тасвириловчи оддий натюрморт тўлақонли оҳангга эга бўлган.

М. Фаткуллиннинг «Оқшомги натюрморт», В. Қурбоновнинг «Нишона», А. Юнусовнинг «Гулсафсарлар» асарларини ана шундай суратлар жумласига киритиш мумкин.

И. Тошмуҳаммадовнинг «Гилосли натюрморт», Б. Токминнинг «Дастлабки олча» деган соф шаффоф рангтасвирида баҳорини, В. Токминнинг «Натюрморт», Ч. Бекмирзаевнинг «Тўкилик» деган ранглар жўш урган рангтасвирий полотноларида саховатли кузни кўрамыз.

Ковинининг «Мевалар», «Натюрморт» асарларида томошабин кузги илиқликнинг ғамгинлик билан аста-секин ўз ўрнини совуққа бўшатиб бераётганини ҳис этади. Р. Аҳмедовнинг «Ез» полотноси ажойиб ёруғ муҳити билан ажралиб турди, ундан рассом бадий ифодавийликнинг асосий воситаси сифатида фойдаланган бўлиб, сурат ҳаёт шодийнаси, ёз қуёши нурларга бойлиги, кадрдон замин саховати ва гўзаллиги билан тўлиқдир.

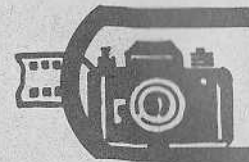
Ю. Талдикиннинг «Лолалар», В. Петровнинг «Омадли ов», З. Фахруддиновнинг «Маккажўхорили натюрморт», Р. Алимовнинг «Натюрморт» асарлари кўрғазмада алоҳида тематик қаторни ташкил этиб, уларда ушбу экспозициядаги аксар суратларнинг туб моҳиятини кўрсатувчи фикр, гоа ўз ифодасини топди, яъни уларда жонажон ўлка табиати бойликлари, ўзбек замини маъмурчилиги, республикамизнинг саховатли қуёши, дарёлари ҳақида ҳикоя қилинди, турмуш қувончини, халқнинг меҳнатсеварлигини ҳис қилишга имкон яратди.

В. Губскийнинг «Қуриган гуллар», Н. Шиннинг «Балқли натюрморт», А. Ҳамидовнинг «Натюрморт», Р. Гоголеванин «Қуруқ гулли натюрморт», Я. Салпинкидининг «Тиканакли натюрморт» асарлари лирикаси билан, ҳаётий проблематиканинг қудратли қатламларини очиб берувчи ўткир индивидуал хусусиятларини тасвириловчи субъектив кечинмалари билан ажралиб турарди. Уларда рассомлар шахсий драматизм ёрдамида ҳаётий фалсафанинг уйғунлиги, мангулиги ҳақида мулоҳаза юритишга интилганлар.

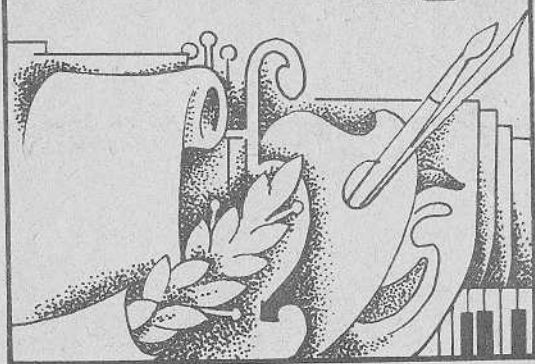
Замонавий натюрморт жанри рассомлар асарларида кўпинча ўзига тасвирий санъатнинг бошқа жанрларини ҳам қамраб, синтетик жанр сифатида кўзга ташланса-да, асосий ўрнини барибир натюрморт ишғол қилмоқда. Ж. Умарбековнинг «Ойдин натюрморт», «Натюрморт — хотира», А. Пономарёвнинг «Яшил китоб», А. Ҳазратовнинг «Натюрморт», Б. Қурбоновнинг «Нишона», Ф. Аҳмадалиевнинг «Ўтган уруш акс садоси» асарларида манзара, натюрморт, тематик сурат жанрларининг мураккаб қотишмасини кўрамыз, уларда рассомлар ўзларининг «мен»ларини энг тўлақонли ва теран ифодалайдиган усулни излаганлар, уларда буюмлар, табиат инсон ҳаёти билан, унинг тарихи, руҳий ҳолати билан яхлит тарзда қабул қилинади.

Рассомлар тасвирий санъатнинг бошқа ҳар қандай жанри каби натюрмортга ҳам ўз ижодларида доимо катта ўрин бериб келганлар, у мамлакатимиз ва чет эллардаги энг йирик музейлар экспозицияларида ҳақли равишда муносиб ўрин эгалламоқда.

Ўзбекистон рассомлари совет санъатини истеъдод билан яратилган янги асарлар билан бойта бориб, натюрморт жанри ривожланишига муносиб ҳисса қўшмоқдалар.



8-қаватдаги учрашувлар



100 БИЛАН ЮЗЛАШАЁТГАН АЯ

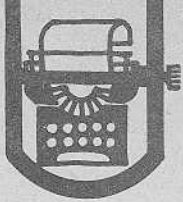
Кўпмиллатли совет санъатининг энг ёрқин юлдузларидан бири СССР халқ артисти Лутфихоним Саримсоқова ҳар бир ўзбекнинг табаррук онахонидир. Мана, неча ўн йиллардан бери у кишини ҳамма бирдай Ая деб атади. Неча ўн йиллар сахнада Ая ўз санъатининг табиийлиги, самимийлиги, ўта миллийлиги билан бутун Ўзбекистонни «забт этиб» келганлар. Ҳозир ҳам кино ёки теле экранларида Аянинг сиймоси кўринган заҳоти энг қадрдон туйғуларимиз ларзага келиб, юракларимиз яйраб кетади. Ўзбекистон Ленин комсомоли мукофотининг лауреатлари Гулчехра ва Лутфихоним Саримсоқова





Лутфулла Саъдуллаевлар
яқинда — Аянинг
муборак 90 ёшли юбилейи
бўсағасида у кишининг
хонадонида меҳмон
бўлишди. У ердан бир
олам ҳаяжону таассурот
билан тўппа-тўғри
редакциямизга — 8-
қаватга чиқиб келишди.
Қўлларида аллақанча
сурат. Уларни томоша
қиларканмиз, биз бир
олам ҳаяжон билан
сизларга ҳам илиндик.

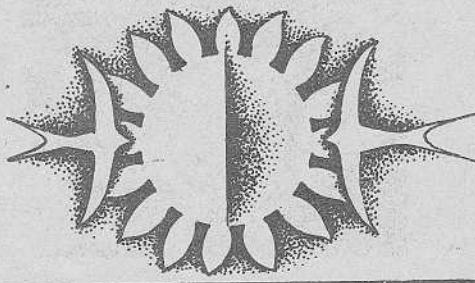




Умар Богдалов

Инқилоб кemasи

АМАЛИЙ ТАКЛИФЛАР МИНБАРИ



Поймизда кўкимтир тусда жимирлаётган кўл қачонлардир Амударёнинг кўрфази бўлган. Ҳозир эса қуёшда қоп-қорайиб кетган болаларнинг шовқин солиб чўмиладиган жойи — саёз кўлмак. Аслида, биз турган тошлоқ ерлар ҳам дарёнинг ўзани ҳисобланади. Кейинги йиллари сув камайиши туфайли Амударёнинг кулранг мавжларию унда сузаётган катта-кичик кемалар қораси анча наридан кўзга ташланадиган бўлиб қолган. Афсонавий деб ном олган ўша «Ваня — коммунист» кемасини ҳам шу ерда кўрдик.

...Қозонни оқлардан озод қилишда Волга ҳарбий флотилиясининг кўрсатган қаҳрамонликлари кўпчиликамга маълум. Яқинда Татаристон Давлат музейида флотилиянинг жанговар йўли ҳақида ҳикоя қилувчи айрим янги ҳужжатлар билан танишиб қолдик. Улардан бири (1918 йилнинг 8-10 сентябрларида ўтказилган жанговар операциялар қайд қилинган) флотилия кўмондонининг доклади эди.

Флотилия таркибида ўша пайтлар учун йирик ҳисобланган 10 та кема, 6 та катердан ташқари артиллерия дивизиони, тўп батареяси ва ҳатто ҳарбий ҳаво кучлари ҳам бўлган. Уша даврнинг оператив ахборотларида флотилия ва унинг карвонбошиси «Ваня — коммунист» кўп бора тилга олинади.

«Ваня — коммунист»нинг сўнгги жанги ҳақида Лариса Рейснер «Фронт» номли китобида батафсил ҳикоя қилади. 1918 йилнинг 1 сентябрь кунин «Ваня — коммунист» ва «Приткий» Кама дарёсининг бандаргоҳида пистирмага тушиб қолади. Дабдурустан ёзилган снарядлар «Ваня — коммунист»нинг бортларини бутунлай ишдан чиқаради ва кема саёзликка ўтириб қолади. Экипаж аъзолари эса қаҳрамонларча курашади. Ана шу жангга Ленинга шахсан таниш бўлган ўтюррак большевик, 25 ёшли комиссар Николай Маркин ҳалок бўлади. Кеманинг бундан кейинги тақдири дафъатан номаълумдек туюлади. Лекин ўзбекистонликлар Амударёда «Ваня — коммунист» деган кема сузиб юрганлигини яхши билишади. Улар «Ваня — коммунист»нинг Волгадаги жанговар йўлидан ҳам хабардор: бу кема Улуғ Ватан урушининг олис жангоҳларига ҳозирги ёшларнинг ота-боболарини олиб кетди-ю, лекин ҳаммасини ҳам қайтариб олиб келолмади. Уша йиллари қирғоқ яқинидаги туркман ва ўзбек қишлоқлари аҳли «Ваня — коммунист»нинг таниш, бўғиқ овозидан ҳушёр тортишар, не бир ўй-хаёлларга боришиб фронтдан хат-хабарлар кутишарди...

Кўп ўтмай кема «Комсомолец» деб атала бошланган.

Орадан озми-кўпми вақт ўтиб кема бортига яна «Ваня — коммунист» деган ёзув битилган.

Асл «Ваня — коммунист» эса Тахиатош яқинидаги, илгариги Хўжайли кема ремонт заводи кўрфазида — ҳозирда суви ғайритабиий кўкимтир тусда жимирлаётган кўлдан жой олган. Унинг сафдошлари йиллар давомида металлаломга айланиб кетишган. «Ваня — коммунист» фақат мўъжиза туфайлигина деярли бутун турибди. Фақат...

Хўжайлидаги кема ремонт заводининг (шу кунларда фақат СССР денгиз флоти министрлиги учун эҳтиёт қисмлари ишлаб чиқаради) бошлиғи Тенизбой Ешоновдан бу афсонавий кемани музей сифатида қайта тиклашининг иложи бор-йўқлигини сўрадик:

— Нима ҳам дердим, — деб гап бошлади у киши, — кўл унчалик чуқур эмас. Бунинг устига қирғоқ яқинида темир йўл шаҳобчаси ҳам бор. Кема атрофини тўсиб, суви чиқарилгач, ишга бемалол киришаверилса бўлади. Албатта, бу юмушлар харажатсиз амалга ошмайди. Лекин дунёда пулдан қимматроқ хайрли ишлар бор-ку, тўғрими! Газетада Улуғ Ватан уруши давридаги қирувчи самолётларнинг бўлақларини йиғиб қайта тиклашаётганлигини ўқиган эдим. Бу кема инқилоб ёдгорлиғи-ку, ахир...

Тенизбой Ешонов куюниб гапирар, кўлда чўмилаётган болаларнинг шовқини эса борган сари авжига чиқар эди. Улар кеманинг қуйруқ қисмидан бирин-кетин сувага калла ташлашарди. Сал нарида бўлса, худди чўкаётган, ёрдам сўраётган одамининг кўли янглик кеманинг мўриси сувдан чиқиб турарди.

Ўйлаймизки, инқилобда қатнашган кеманинг тақдири кўпчиликин қизиқтирса керак. Шу ўринда биз «Ваня — коммунист»ни сув остидан кўтариб, Амударё соҳилига ёдгорлик сифатида ўрнатиб қўйишни таклиф қилмоқчимиз. Кема обитобида жиҳозланса, тарихий ҳужжатлар тўпланса, бемалол инқилобнинг шонли йўлидан ҳикоя қилувчи музей вазифасини ўташи мумкин.

Гапини тингласа

Бу балиқлар нега жим,
Чиқармас бирон товуш.
Сабабини билар ким —
Қувонмас,
Қилмас нолиш.
Биров сўзин тингласа,
Ҳаммани қилиб ҳайрон,
Ичидагин англаса —
Гапирар эди бийрон:
Катта балиқ кичигин
Ямламай ютганини,
Балиқчилар аёвсиз
Тўр билан тутганини.
Беғуноҳдан-беғуноҳ
Илинтириб қармоққа
Қанчасин димлаб, тузлаб
Қовурганини ёққа...

Сиёҳдон

Айтинг ўзи бу пасталар
Чиқиб қолди қаёқдан,
Кўплар энди эсламайди,
Бормисан деб сиёҳдон.



Чумолилар ўйи

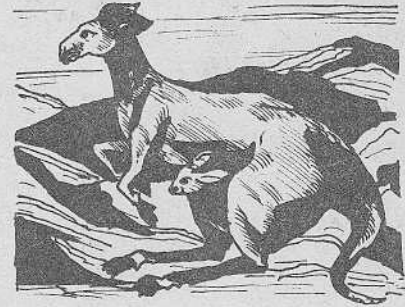
Тарвужнинг бир палласида
Сузар юзлаб чумоли.
Ўйлар, бўрон қайтаролмас
Биз бошқарган кемани.

Қабон меҳмонда

Ётиш чоғи
Деди Қабон,
Ором олиб
Ухланг меҳмон.
Хуриллайман
Юрагимдан,
Хафа бўлманг
Хуррагимдан.

Кенгурунинг боласи

Кўрсанг ғашни келтиради
Кенгурунинг боласи.
Ҳаддан зиёд эркалатиб
Юборибди онаси.
Чатоқ бўлар чиниқтириб
Устирмаса отаси.
Меҳнат қилмай, пинжга кириб
Яшаш катта хатоси.
Ўтказса у болалигин
Парво қилмай халтада,
Айтинг нима кутиб бўлар
Бундай фаҳми калтадан?!





Барно
Сирожиддинова

Характеристика



Хурматли журналхон!

Мана бир неча йилдирки КПСС Марказий Комитетининг апрель (1984 й.) Пленуми қарорлари асосида мактаб ва маориф ишлари қайта қурилмоқда. Лекин кўп ҳолларда қайта қуриш, янгиланиш курук расмиятчиликдан нарига ўтмаяпти — асосий диққат-эътибор инсон омилига қаратилиши лозимлиги унутуляпти. Аслида эса, қайта қуриш, янгиланиш инсондан бошланмоғи, унинг «фикрлаш тарзини ўзгартиришдан иборат» бўлмоғи даркор. Марксизм-ленинизм таълимотининг оташин тарғиботчиси, Халқаро Ленин мукофотининг лауреати Фидель Кастро таъбири билан айтганда одамларни ўйлашга ўргатишимиз, ўзимиз ҳам ўйлашни ўрганмоғимиз лозим. Қисқаси, журналимизда янги ташкил топган ва муштарийлардан келадиган, мактаб ҳаётига доир қизиқарли мактубларни кўпчилик ҳукмига ҳавола этишни мўлжаллаётган рубрикамиз: «МАКТАБДАН МАКТУБЛАР»

деб аталади. Унинг бирламчи шиори: «Ҳамма-ҳамма виждонан мактаб ислоҳотига ўз хиссасини кўсин!»

Марҳамат, сўз сизларга, азиз ўқувчилар!

Мен 1986 йилда мактабни тугатдим...

Сўнгги кўнғироқ ҳам, имтиҳонлар ҳам ортда қолди. Энди навбат етуқлик аттестати билан характеристика олишга келди. Уша кунни синф раҳбаримиз мени чақириб, 5-6 та ўқувчига «характеристика» ёзиш кераклигини айтди. Мен рози бўлдим. Кейин раҳбаримиз менга бир ўқувчи номига (яъни, синфдошимга) ёзилган характеристикани бериб, бошқа ўқувчиларга ҳам шундан нусха кўчиришим лозимлигини тушунтирди. Мен ҳайрон бўлдим, лекин лом-мим демадим. Сўнг ўзимча ўйладим, наҳотки 5-6 та ўқувчига бир хил «характеристика» бериш мумкин бўлса, ахир ҳаётда икки томчи сувдек бир-бирига ўхшаш одамни топиш амримаҳол-ку! Наҳотки, 5-6 та ўқувчи бир хил баҳолашга муносиб бўлса, ахир бу мумкин эмас-ку! Очиги, шу ўқувчилар орасида мен ҳам бор эдим. Менинг характеристикамга: «Пахта йиғим-теримида жонбозлик кўрсатиб, бир неча марта фахрий ёрликлар билан мукофотланган», деб ёзилган. Аслида, мен зўрга нормага етказар эдим (чунки пахтани жуда секин терардим). Бу ҳам майли-я, лекин умрида 10 кг пахта термаган синфдошимга ҳам худди шундай характеристика берилди. Шунга қарамай, мен бу ҳақда ҳеч бир ўқитувчига, ҳатто синф раҳбаримга-да чурқ эгиб оғиз очмадим. Ростини айтсам, индаёлмадим. Нега мен: «Ахир бундай ёзишим мумкин эмас-ку», деб айта олмадим? Нима менга тўсқинлик қилди? Ўқувчиларга алоҳида-алоҳида характеристика беришга эринган, лоқайдлик қилган ўқитувчиларимга «хурматим» — устозларимга шогирдлик «хурматим» тўсқинлик қилди?.. Тўғри, бетгачо-парлик бўларди. Бироқ, мен ичмдагини айтишим керак эди. Айтолмадим, журъатим етмади.

Аттестатимни олгач ҳам кўнглим ғаш бўлди: бирорга «3» баҳо йўқ. Учта «4», қолгани эса «5». Лекин «4» баҳо ўрнини «3», «5» ўрнини «4» баҳолар эгаллаганда, менимча, сал бўлса-да, асл билимим муносиб баҳоланган бўларди. Аттестатимдаги баҳоларимни кўрганимдан кейин уни йиртиб-йиртиб отгим келди. Аммо нимадир йўл қўймади. Нима? Вилмайман. Тўғри, менинг характеристикам ҳам, аттестатимдаги баҳолар ҳам бошқа синфдошларимга нисбатан ёзилган — «қийсий характеристика», «нисбий баҳо» лардир. Агар менинг баҳоларим ўзим айтгандек қўйилса, у ҳолда бошқа синфдошларим синфдан кўчмай, мактабни битиролмай қолиши ёки «3» баҳо ўрнини «2», «4» баҳо ўрнини «3» баҳолар эгаллаши керак эди. Лекин ўқитувчиларимиз ундай қилишмайди. Вилмадим нега бундай экан. Аммо барибир мен кўнглимдагиларни кимгадир айтишим керак эди. Бу борада мен журъатсизлик қилдим.

Хуллас, мактаб қучоғидан чиқиб, келажак орзулари оғушида яна ўқишга отландим. Мен ёшлигимдан юрист бўлишни орзу қиламан. Шу орзуим мени ҳуқуқшунослик техникумига етаклади. Қўлимда аттестату характеристикадан ташқари, тарих, жамиятшунослик ва география фанларидан «мақтов ёрлиғи» ҳам бор эди. Бу фанларга

«қониқарли» ёки «яхши» жавоб бераман. Бир-иккита абитуриентлар менга ҳавас билан қараб: «Сизга яхши, ёрлигингиз бор экан», дейишди. Мен жуда ўнғайсизландим. Шунда ҳавас билан қараётган абитуриентларга: «Буларнинг ҳаммаси номига, ҳўжакўрсинга берилган», дегим келди-ю, лекин айтолмадим. Бахтимга, ёрлиқларнинг «лимит»и аллақачон тўлган экан, енгил нафас олдим. Ахир мен ёрлиққа лойиқ жавоб бера олмайман-ку! Лойиқ жавоб бериш учун яна бир бор астойдил, яхшилаб тайёрланишим керак. Ва ниҳоят, нима бўлса омаддан кўрдим деб, адабиётдан имтиҳонга кирдим. Биринчи имтиҳон иншо эди. Баҳоли қудрат тайёрланманман. Аудиторияда 26 абитуриент, алоҳида-алоҳида ўтирибди. Иншо темалари доскага ёзилди: таниш темалар. Мактабда тушган иншо техникумда ҳам тушди — «Йўлчи — озодлик ҳаракатининг актив иштирокчиси». Хурсанд бўлиб кетдим. Шпаргалкадан фойдаланишни ўқитувчилар қаттиқ тақиқлашди: «Кимки шпаргалка ишлатаётган одамни кўрса дарров айтсин, айтмаса — номард бўлади!», деди. Мен ўшанда номардлик қилдим: рўпарамда ўтирган қизни олдинги партада ўтирган йигитни шпаргалка ишлатаётганини кўрдим-у, лекин ўқитувчиларга айтмадим. Айтолмадим. Нима менга тўсқинлик қилди? Нотаниш абитуриентларнинг таънаомуз ўтқири нигоҳларими ёки чўнтагимдаги шпаргалкаларимми? Ахир мен нигоҳларга бардош беришим мумкин эди-ку! Ахир мен ўша чўнтагимдаги шпаргалкаларни ишлатганим йўқ-ку! Ишлатиш ниятим ҳам йўқ эди, мен бошқалардек «эпчил» эмасман, эплагўймаман. Эплаган тақдиримда ҳам ҳеч қачон ишлатмас эдим. Чунки биринчидан, яхши тайёрланганман; иккинчидан, «ўғри мушук»ка ўхшагим келмасди: бир ўқитувчига-бир парта таънамуз мўралаётган абитуриентларни мен ўлжасини пойлаётган ўғри мушукка ўхшатаман. Мен шпаргалкаларни бировларнинг қистови билан имтиҳонга олиб кирган эдим. «Керакли тошининг оғири йўқ», дейишди. Лекин иншоини ўз кучим билан ёздим; «3» баҳо бўлса ҳам, ҳақиқий баҳо олгим келди. Кейин ўша ҳақиқий «3» баҳони олдим. Бир томондан хурсанд бўлдим — ўз билимимга яраша тақдирландим. Иккинчи томондан, кўнглим хижил бўлди: шпаргалка ишлатган абитуриентлар балки «аъло» баҳо олишгандир — ҳозир студент бўлишгандир... Эҳтимол, улар менинг номардлигим туфайли келажакда юрист бўлиб етишишар?! Аммо, қандай юрист? Буниси менга мутлақо қоронғи. Шундай қилиб, кейинги имтиҳонга киришдан кўнглим совиб кетди. Кейинги имтиҳонга кирмадим, ҳўжжатларимни қайтариб олдим. Келаси йили яхшилаб тайёрланиб, техникумга албатта ўз кучим билан киришга аҳд қилдим. Менинг қалбимда келажакда юрист бўлиб етишиш орзуси ўт бўлиб ёнмоқда. Лекин қишлоқда менга тасалли берадиганлардан кўра, устимдан куладиганлар кўпроқдир: «Нима қиласан баланд дорга осилиб, сал настроғига осилсанг бўлмайдимми?», дейишади. Опамлар: «Бир совиб келди-да», деб кулишди. Аям ҳар замонда: «Барибир киролмайсан, кириш учун пул, таниш керак, янаги йилга бориб овора бўлма, бошқа жойга бор», дейди. Дадам ҳам, қариндош-уруғлар ҳам шундай фикрда. Юристик қиз боланинг иши эмас эмиш. Ё тарбиячи, ё ўқитувчи бўл, дейишади. «Ахир у касбларга қизиқмасам, нима қиламан?» десам, улар: «Диплом олсанг бўлди-да», дейдилар. Ҳозир ҳамма гап дипломда эмиш. Ахир инсон ўзи қизиқмаган соҳада қандай ишлайди, ўзи севмаган касбга қандай меҳр қўяди? Агар бир инсонни чин дилдан севсанг иккинчисини қалбига сўздиролмайсан-ку! Касб ҳам шундай эмасми?

Хурматли журналхон! Сиз менга айтинг-чи, юқоридаги камчиликларим, яъни журъатсизлигим, кўриб-била туриб номардлик қилганим туфайли мен юристлик касбидан воз кечишим керакми? Албатта, мен камчиликларимни эндилик ҳаётимда бартараф қиламан. Журъатли, мард бўлишга интиладман, ҳаракат қиламан. Балки, энди кечдир-а? Балки мен бу касбга номуносибдирман-а? Ёки уйдагиларнинг, қариндош-уруғларнинг гапига кириб, бошқа касб танлаймак-кан? Сизлар нима дейсизлар? Бир сўз билан айтганда, мenden келажакда юрист чиқармикан? Менга маслаҳат беринглар азиз опалар, акалар, тенгдошлар!

Оқкўрғон райони, С. Сегизбоев номидаги совхознинг 1-бўлими.

Қаро кўз бирла бир ғамза қилиб юз минг жафо қилма, Карашма бирла оламни менингтеқ мубтало қилма.

Менинг бу хаста жонимга сенинг дардинг эрур марҳам, Қиёматқа теки ҳаргиз бу дардимга даво қилма.

Мени, эй ой, кўрқармен қилиб дунёда саргашта, Эшигинг тупроқин кўзга топилмас тўтиё қилма.

Фироқинг бўтаси ичра танимни сизғирур ҳар дам, Юзумни олтуң этқоқин ғамингни кимий қилма.

Охир бегона теб гирён эшигингдин қувар бўлсанг, Қулар юз кўргузуб аввал кишини ошно қилма.

Бағир қон айладинг жавру жафо бирла султоним, Кўзум ёши билан ҳар дам юзумда можаро қилма.

Э Саккокий, бу шаҳ қобқин ғанимат тут чу зулфинга. Озоқин боғлагон қушсен, учарга ҳеч ҳаво қилма.

Оҳ ул санам ҳажринда кўз ҳар лаҳза дарё бўлғуси, Ой чеҳрасин ангонча юз турлу сурайё бўлғуси.

Охир сен, эй гофил, менинг шайдоликимни қилма айб, Онинг паришон зулфини ким кўрса шайдо бўлғуси.

Бағримга ёқиб ҳажр ўти бу кун ичимни куйдирур, Елғуз жонимга тонг била билман не пайдо бўлғуси.

Ул мушки чинтеқ зулфунга мен муштари, эй зуҳра кўз, Борса иликтин бош доғи бошта бу савдо бўлғуси.

Соғинма кўнглин кести теб ёрдин мени, э мудар, Жоним танимда бўлмаса бу ҳам таманно бўлғуси.

Лайли мижозин сақлабон Мажнун бормас тиғина Чун борса телба келди теб, албатта ғавго бўлғуси.

Ҳижрон захри мунда йўқ бўлса, э Саккокий, санга, Ул шоҳинг аччиғ сўзи, сўкунчи ҳалво бўлғуси.

Эй пари, ким сувратинг кўрса не қилсун жонни, Эрнига боқғон киши кўздин солур маржонни.

Сен не янглиғ одамий сен ким, юзунг кўрса кўзим, Еткуруб ҳар лаҳза дарё ғарқ этар инсонни.

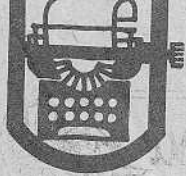
Кўнглумга ўт солма, ўлдур чун хаёлингга ўтоқ, Токи онинг сўзиши куйдурмасун меҳмонни.

Кўз кўро юз минг балони жонга келтурди кўнгул, Эмди куйдурсам не ҳосил қалби нофармонни.

Чину Ҳинд элин паришон айлади зулфунг, вале Қилди яғмо кўзларинг мажмуи Туркистонни.

Лаълингга қонимни тўктунг десам, айтур ул кула: Уз кўзунг тўкти қонинг қилма менга бўҳтонни.

Тўкса қоним кўзларинг қилдим биҳил тўксун равон. Ким қачон топқай яна Саккокий бу навъ қонни.



Абдулла Абдуразоқов

Ҳофизнинг хуқуқи...



«Ешлик» журнали ўз саҳифаларида олий таълим, мактаб ва маориф масалаларига оид бир қатор мақолалар эълон қилди. «Студент устозини имтиҳон қилади» (1985 йил 3-сон), «Охириг кўнғироқдан кейин...» (1985 йил 7-сон), «Ўқишга кирмоқчиман» (1985 йил 12-сон), «Адабиёт нега ўқитилади?» (1986 йил 2-сон), «Алифбедаги сирли қоп» (1986 йил 3-сон), «Токи адабиётдан сабоқ берар экансиз» (1986 йил 11-сон) ва бошқа мақолалар шулар жумласидан. Ушбу мақолалар журналхонларда катта қизиқиш уйғотди.

КПСС Марказий Комитетининг мамлакатда олий ва ўрта махсус таълимни қайта қуришнинг бугун кенг муҳокама қилинаётган асосий йўналишлари муносабати билан журналхонлар юқоридаги мақолаларда кўтарилган масалаларга яна мурожаат этишмоқда. Уларнинг авторлари билан баҳсга киришишмоқда.

Еш олим Абдулла Абдуразоқовнинг қуйидаги мақоласида ҳам, министрликдан олинган расмий жавобда ҳам ана шу мавзу давом эттирилади.

Хофиз Шерозий газалларидан бирида гўзал маҳбубанинг холи эвазига унга бутун бошли Самарқанду Бухорони инъом этиб юборган экан. Ахир Самарқанду Бухоро шаҳарлари Хофиз ихтиёрида эмас эди-ку. Ким унга бундай хуқуқни берди? Шоирлик! Шоир ихтиёр этди. У шахар ҳокимлари билан ҳисоблашишни истамади. Гарчи кўплаб шоирлар ўз шеърлари орқали Хофизга эътироз билдирсалар-да, унинг ўша газали жаҳон кезиб юрибди. Бу шоирликка хос хусусият, лекин, илмийликка-чи?

Кейинги йилларда олий ва ўрта махсус ўқув юртларида студентлар билимини баҳолашда расмиятчилик, кадрлар етиштиришда микдор кетидан қувиш, ўқув жараёнида ўрганиладиган материал ҳажмини кенгайтиришга зўр бериш, студентларнинг олган билимларини ҳаётда қай даражада мустақил қўлай билишларига эътибор бермаслик каби иллатлар тез-тез кўзга кўрина бошлади. Натижада кўплаб корхона ва муассасаларда янги ўқишни битириб келган ёш мутахассисларнинг амалий фаолиятдан норозилик кучайди. Шундай қилиб, олий ва ўрта махсус ўқув юртларини қайта қуриш заруратини ҳаётнинг ўзи кун тартибига қўйди.

Одатда, ҳаёт тақозоси билан ҳал қилиниши заруратга айланган проблемаларнинг кўплаб қирралари унинг бутунча ва кенг кўламда бажарилишига партия томонидан оммавий-сиёсий тус берилгунига қадар ҳам жамият билан ҳамнафас кишиларнинг эътиборини тортади. Улар баҳоли қудрат жамиятимиз тараққиётини янада жадаллаштириш йўлида маълум даражада тўсикка айлана бошлаган иллатларни сезиб, улардан қутулиш йўлларини излайдилар. «Ешлик» журнали кўпчиликнинг эътиборига ҳавола қилган К. Дўстмухамедовнинг «Студент устозини имтиҳон қилади» номли мақоласи ана шундай изланишлардан биридир.

«Кўйилган вазифаларни муваффақиятли рўёбга чиқариш учун студентларни аудиториядаги мажбурий машғулотлар билан банд қилишни камайтириш, ўқитувчилар томонидан методик ёрдам ва контролни таъминлаб, мустақил ишни ташкил этишни такомиллаштириш керак», дейилади мамлакатда олий ва ўрта махсус таълимни қайта қуришнинг асосий йўналишларида. Юқоридаги изланишлар бугунги кунда қайта қуришнинг асосий йўналишларида билдирилган кўплаб ана шундай фикрлар билан ҳамоҳандир.

«Студент устозини имтиҳон қилади» мақоласи мавзусининг актуаллиги билан, фикрларнинг ҳаётий эпизодлар орқали ифода этилиши билан бизга манзур бўлди. Лекин, мақолада кўйилган проблеманинг ҳал этилиши мунозарали. Мақола муаллифининг фикрлари нимаси биландир бизга, юқорида айтганимиздек, шоирона мушоҳадаларни эслатади.

«Студент устозини имтиҳон қилади» мақоласининг муаллифи ўқиш ва ўқитиш самарадорлигини ошириш учун янги таклифлар билан чиқяпти. Лекин у дидактика ва методика соҳасидаги шу мавзуга оид маданий меросимиз билан ҳисоблашмоқдами? Йирик методист ва педагог олимларнинг бу борадаги фикрларига муносабат билдирмоқдами? Ўзи таклиф этаётган янги усулни ҳозирги кунда амалда қўлланилаётган илғор усуллар билан қиёслаб, улардан афзаллик қиладиган жиҳатларини кўрсатиб бермоқдами? Эҳтимол мақолада ана шу каби жиҳатларнинг ҳисобга олинмаслиги, «мен шундай бўлишни истайман, вассалом» қабилида иш тутилиши унинг илмий мушоҳадаларга нисбатан кўпроқ шоирона мушоҳадаларни эслатишига сабаб бўлаётгандир.

Маълумки, дарс жараёнининг қизиқарли ва самарали ўтиши кўп жиҳатдан шу дарсга қай даражада тайёргарлик кўрилганлигига боғлиқ. Дарс ўтиш учун тайёргарлик кўриш деганда фақатгина билиш эмас, билганларини бошқаларга еткази олиш йўлларини излаш ҳам тушунилади. Саволларга жавоб бериш учун эса, билиш кифоя. К. Дўстмухамедов таклиф қилган усулда ўқитувчи ўз мутахассислигини пухта билса, дарсга тайёргарлик кўришига ҳожат қолмайди. Ҳамма тайёргарлик асосан талабанинг зиммасига тушади.

Талаба бўлгуси дарсга қай даражада мустақил тайёргарлик кўра олиши мумкин? Дарсни саволларга жавоблар тарзида эмас, амалдаги замонавий илғор методлар асосида ташкил қиладиган ўқитувчининг тайёргарлик даражаси-чи? Шубҳасиз, ҳар томонлама ўқитувчининг тайёргарлик даражаси юқори бўлади. Энди тасаввуримизни ойдинлаштириш учун талаба билан

ўқитувчининг тайёргарлик даражасини вақт ва имконият нуктаи назаридан қийслаб кўрайлик.

ТАЛАБАНИНГ ТАЙЁРГАРЛИГИ

Студент кўп ҳолларда келгуси дарсга мустақил тайёрланиш жараёнида биргина дарслик ёки қўлланма билан чегараланиб қолади. Бу ўз навбатида қўйилган проблеманинг моҳиятини тушуниб етишни маълум даражада чеклайди. Зеро, студентдан камида тўртта ёки бешта қўшимча адабиёт кўриб келишни талаб қилиш адолатдан бўлармикин? Ахир у бир ҳафтада ўнга ёки ўн бешта фандан тайёргарлик кўриши зарур. Ҳар ҳафтада 70-80 тадан адабиёт кўриш, уларнинг мағзини чақиш студент учун оғирлик қилмасмикин? Бизнингча, ҳозирги кунда олий ўқув юртлигининг кўплаб ўқитувчилари масаланинг ана шу томониغا камроқ эътибор бермоқдалар. Улар талабчанликини оширишни — студентларга кўпроқ мустақил вазифалар бериш ва унинг ижросини қаттиққўллик билан текширишда деб билдилар. Гўё уларнинг фанидан бошқа фан йўқдек. Бу борада айрим шундай тоифадаги ўқитувчилар бошқа фанлардан «ўғирланган» вақт ҳисобига қатор муваффақиятларни қўлга киритмоқдалар ҳам. Чунки студентлар биринчи гада энг талабчан, энг қаттиққўл ўқитувчининг дарсига тайёргарлик кўрадилар-да. Шунинг учун ҳам олий ва ўрта махсус таълимни қайта қуришнинг асосий йўналишларида: «Ўқув жараёнида ўрганилаётган материал ҳажмини кенгайтиришга зўр берилмоқда, бу эса ўқувчиларга ортиқча иш бўлиб мустақил ижодий фикр юритиш кўникмаларини ривожлантиришга путур етказмоқда», дейлади.

Кўплаб студентлар аввалги берилган барча вазифаларни тўлатқис бажаришни ўзларининг бурчлари деб билдилар ва бунга интиладилар. Лекин, берилган вазифаларнинг кўплигидан ҳаммасига пухта тайёргарлик кўришга барча студентлар баробар улгура олмайдилар, шунда уларда локайдлик кайфияти пайдо бўла бошлайди. Эндиликда улар билиш учун эмас, балки синов ва имтиҳонлардан бир амаллаб ўтиб олиш учун турли йўллар билан (масалан, бошқалардан кўчириб олиш, моҳиятини тушунмай ёдлаш, шпаргалкалар тўплаш каби) тайёргарлик кўра бошлайдилар.

Юқорида студент оdatда биргина дарслик ёки қўлланмадан фойдаланади ва бу ўз навбатида унинг дунёқарашини маълум даражада чеклаб қўяди дедик. Сабаби — ҳаётда ҳамма нарса, шу жумладан, фан ҳам тинимсиз ҳаракатда, ўсишда ва ривожланишда. Олий ўқув юрти учун чоп этилган дарслик ва қўлланмаларнинг баъзилари шу йил нашрдан чиққан бўлса, баъзилари беш-ўн йил аввал нашр этилган. Умуман олганда, дарслик ва қўлланмалар билан шу куннинг нафаси орасида у ёки бу даражада тафовут бўлиши табиийдир. Албатта, беш-ўн йил аввал эмас, ҳатто беш юз йил аввал кашф этилган қонуниятлар, теоремалар, формулалар ҳам бугунги кунда ўзгариб қолмайди, гап ўша қонуниятларни бугунги турмуш билан боғлаш ва студентларни эртанги фаолиятларида ундан фойдалана олишга ўргатиш хусусида кетаяпти.

Студент нотаниш проблемани мустақил мутолаа қилар экан, ана шу тафовутни бартафат этишга қийналади, ўрганилиши зарур бўлган проблема юзасидан ўқитувчининг жонли мушоҳадасини эшитмаган, техника воситалари ёрдамида уни аниқ тасаввур қилмаган ҳолда мустақил мутолаа орқали бу проблема ҳақида дастлабки тушунчага эга бўлиш учун ўзидаги бор имкониятдан ортиқроқ вақт сарфлашига тўғри келади. Бошқача айтганда, дидактикада мураккабдан оддийга боришга нисбатан оддийдан мураккабга бориш афзалроқ эканлиги атрофлича исботлаб берилган.

ЎҚИТУВЧИНING ТАЙЁРГАРЛИГИ

«Ҳозирги фан-техника революцияси шароитида, илмий билimler, техника ҳамда технология тез эскириб ва янгиланиб бораётган бир шароитда мутахассисларнинг олий мактабдан кейинги ялпи таълимни объектив равишда биринчи даражали вазифа бўлиб қолмоқда... Фан, техника ютуқларини, илгорлар тажрибасини муттасил ва тез эгаллаб олиш ҳар бир мутахассис учун нормал ва ҳаётий эҳтиёж бўлиб қолиши керак», дейлади олий ва ўрта махсус таълимни қайта қуришнинг асосий йўналишларида.

Ўқитувчи ўз фанининг мутахассиси сифатида сўнгги янги-

ликлардан хабардор бўлади ва дарс жараёнида дарсликдаги тафовутларни изохлайди. У қўшимча материалларни оз вақт ичида танқидий ўзлаштириб, ижодий фойдаланишга ҳозирлик кўра олиши мумкин. Булардан ташқари, ҳозирги кунда машҳур олимларнинг, ёзувчи ва шоирларнинг, артистлар ва рассомларнинг овозлари ёзиб олинган магнитофон, диафильм каби техника воситалари ўқитувчининг хизматида. Ўқувчилар синфда, студентлар аудиторияда ўтириб, техника воситалари ёрдамида ўсимликларнинг чангланиш, ривожланиш, гуллаш ва мева туғиш; ипак қуртининг пилла ўраш ва капалакка айланиш жараёнларини; банд тоғлар устини, океанлар остини, ҳатто космосни кузатишлари мумкин.

Ўқитувчи барча имкониятларни ҳисобга олган ҳолда дарс ўтиш учун мос келадиган метод ҳамда шу дарс учун ажратилган вақт бюджети асосида тўплаган материалларини маълум тартибда жойлаштиради, техника воситаларидан фойдаланиш ўринларини аввалдан белгилаб олади. Бу таълимнинг изчиллигини, системаллигини таъминловчи энг муҳим омиллардан биридир. Дарснинг жонли, қизиқарли, студентларнинг тортишувлари асосида ўтиши кўп жиҳатдан проблеманинг қўйилишига боғлиқ. Усталик билан қўйилган проблема қатор саволлар туғилишига сабабчи бўлади, бу ўринда студентлар ўқитувчининг мунозарага чорловчи ишорасини ёки унинг нутқидан ечимни кутганлари маъқул. Жавобсиз қолган баъзи саволлар эса дарс охирида ҳал қилинавереди. Проблеманинг ҳал этилишини ёки ўқитувчининг ишорасини кутмасдан, ўртага савол ташлайвериш таълимнинг изчиллик принципига маълум даражада салбий таъсир этади. Студентларнинг берган саволларига жавоблар тарзида дарс ўтиш эса таълимнинг бу принципига яна ҳам кўпроқ путур етказиши мумкин. Лекин, ўқитувчи дарсга тайёргарлик жараёнида вақт бюджетини тақсимлаётганида студентларнинг саволларини тинглаш ва бу саволларни маълум изчилликда системалаштириш учун кўпи билан ўн минут вақт ажратишни кўзда тутса, биз бунга қўшилиамиз. Фақат бу ўринда қўйиладиган проблеманинг моҳиятини очишга тааллуқли саволлар студентлар томонидан ўртага ташланмаса, ўқитувчи бундай кемтикларни ўзи тўлдириши ва барча саволларни умумлаштириб, системалаштириб, аввалдан мўлжаллаб қўйилган дарснинг йўналишига бўйсиндирмоғи зарур. Бу усул гўё дарсни бир қолипга солиш учун интилишдек туюлиши мумкин. Бизнинг фикримиз бошқачароқ. Биз бу фикримизни кейинроқ изохлаймиз. Ҳозир эса К. Дўстмухамедовнинг студентларни улар кўтариб келган саволларига қараб баҳолаш ҳақидаги фикрларига ҳам ўз муносабатимизни билдирмоқчимиз. К. Дўстмухамедовнинг студентнинг дарс вақтида зийраклигини ҳисобга олиш, ҳатто унга аъло баҳо қўйиб рағбатлантириш ҳақидаги фикрлари таҳсинга лойиқдир. Бизнингча, бундай усулларни дадил оммалаштирмоқ керак.

Лекин, мақола муаллифининг студентни дарсга кўтариб келган саволларига қараб баҳолаш ҳақидаги фикри мунозарали. Унинг, ҳатто имтиҳонда ҳам шу усулни қўллаш мумкин, деган фикрига эса мутлақо қўшилиб бўлмайди. Чунки бундай усул юқорида айтиб ўтганимиздек, бир амаллаб ўтиб олиш учун турли йўллар билан тайёргарлик кўрадиган студентларга жуда кўл келиши мумкин. Қандай қилиб? Айтилик, дарсда битта проблема ҳал қилиниши кўзда тутилган. Ана шу проблеманинг ўнлаб қирралари бўлади. Биз айтган студент проблемани бутунича эмас, фақат унинг маълум қиррасинигина ўрганади ва уни савол тарикасида кўтариб келади. Демак, студент билиши зарур бўлган билимнинг ҳаммасини эмас, унинг ўндан бирини билиб, ижобий баҳо олади. Эҳтимол, қолган ўндан тўққиз қисмини у аудиторияда, студентларнинг билиб келганларини ўқитувчи томонидан жамланиши ва мустаҳкамланиши жараёнида ўрганиб олиши мумкин. Шунинг учун ҳам биз бу фикрни мунозарали деяпмиз. Энди гап умумлаштириш ва мустаҳкамлашда ўқитувчининг изчилликка эриша олишида. Бу ниҳоятда мураккаб жараён. Ҳозир эса бу янги усулнинг имтиҳонда қўлланилишига эътибор бериб кўрайлик.

Имтиҳонларда оdatда 30 та ёки 40 та билетдан фойдаланилади. Бу деган сўз, имтиҳонга тайёргарлик кўраётган студентлар 90 та ёки 120 та саволга жавоб излайдилар. Имтиҳондан, бир амаллаб ўтиб олишни ўйлаётган студент эса 30 та ёки 40 та билетдаги саволларга эмас, фақат битта билетдаги саволларга атрофлича тайёргарлик кўради. Яна бу билетда фақат у хоҳлаган саволлар бўлади. Чунки бу саволларни унинг ўзи тузади-да.

Очиғини айтганда, имтиҳон жараёнида баъзан шундай ҳолатлар ҳам учрайдики, талаба саволларга мутлақо жавоб бера

олмайди. Ҳақиқат унга: «Имтиҳонга нега келдинг?... Бирор нарсга биласанми ўзи?... Жуда бўлмаса, ўзинг биладиганингдан гапир!» деб дўк уради. Лекин талаба барибир (баъзи нарсаларни билса ҳам) ҳеч нарсга гапирмайди. Қ. Дўстмухамедов тақлиф этаётган усулда эса талаба бундай ҳолларда тилга кириди. Лекин бу, бизнингча, пассивликдан илгорликка эмас, балки ўртамиёналикка интилиш бўлади, холос.

ПАССИВЛИКДАН ЎРТАМИЁНАЛИККА

Мен студентларнинг жавоб тарзида дарс ўтиш усулини ўз тажрибамда синаб кўрганман. Бу усулни синаб кўриш учун тайёрлов бўлими мос келадигандек туюлди. Чунки уларга мактаб дарсликлари асосида дарс ўтилади. Мустақил мутолаада деярли қийинчиликларга дуч келинмайди. Топширилган мавзу бўйича студентлар тайёргарлик кўриб келадилар. Бир студент ўртага савол ташлайди, талабгор студентлардан бири унга жавоб беради, бошқаси жавобга муносабат билдириб, уни тўлдирди. Ўрни билан савол берган студент ҳам жавобларга муносабат билдиради. Дарсинг сўнггида мен уларнинг жавобларини умумлаштириб, якунлайман. Савол-жавобда иштирок этганларнинг деярли ҳаммасини баҳолайман.

Дастлаб бу усул янгилик тарзида студентларда катта қизиқиш уйғотди, (студент халқи одатда янгиликларга ўч бўлади). Кейинчалик эса бу усулда дарс ўтиш мени ҳам, студентларни ҳам зериктира бошлади. Саволларнинг сийқаси чиқиб кетди. Уларнинг фақат формаси ўзгаради, мазмун эса деярли бир хил. Жавоби мендан талаб қилинадиган саволлар кўпроқ адабиётшуносликка оид терминларни изоҳладан иборат бўлар эди. Студентларда оригиналроқ саволлар уйғотиш мақсадида уларни кўпроқ қўшимча адабиётлар ва бадиий асарлар кўриб келишга ундадим. Натижада дарслар худди адабий учрашувларга, савол-жавоб кечаларига ўхшаброқ ўта бошлади, лекин тез-тез мавзудан четга чиқиб кетишга тўғри келарди. Энг ачинарли жиҳати шунда эдики, мен дарсларга мутлақо тайёргарлик кўрмасдим. Чунки бунга эҳтиёж қолмаган эди-да! Студентлар сўраши мумкин бўлган деярли барча саволларга (ҳарҳолда мутахассис сифатида) менинг жавобим бор эди. Лекин менинг бу жавобларим умуман тўғри жавоблар бўлса ҳам, улар нурсиз, ўртамиёна жавоблар эди. Чунки мен айнан шу саволларга жавоб бериш учун махсус тайёрланмаган ва буни планлаштирмаган эдим, фикримни исботлаш учун таъсирли мисоллар топмаган, кундалик воқеалар билан боғлаш йўлларини изламаган эдим. Айнан шу саволларга жавоб бериш орқали бирор тарбиявий мақсадни амалга ошириш мумкинлигини аввалдан ҳисобга олмаган эдим.

Тўғри, баъзи дарслар ниҳоятда қизиқарли тортишувлар асосида ўтарди. Лекин бундай дарслар қандайдир тасодифлар ҳисобига ёки суъний йўл тутиб, саволлар тизгинини ўз қўлимга олишга интилишим ҳисобига амалга ошарди. Баъзан, дарсдан кейин менда студентларнинг берган саволларига жавоб тариқасида ажойиб фикрлар туғилар, таъсирли ва ҳаётий мисоллар топилар, лекин энди кеч эди.

Дарсларимда вақт бюджети тақсмоти аввалдан маълум бўлмай қолди. Таълимнинг изчиллик, системалилик ва таълим-тарбия бирлиги принциплари бўшади. Ўртамиёналик студентларнинг оғзаки ва ёзма нутқларида ҳам сезила бошлади. Мен ўзимни бир қолига тушиб қолаётганимни пайқадим ва бу усулдан воз кечдим.

ЎҚУВ ВА УҚУВ

«Ўқиши ёмон бўлсаям, ишга борганда боплайди» қабилидаги насихатлар чиндан ҳам учраб турибди. Фикримизча, бу «насихатларнинг» замирида маълум даражада ҳақиқат бор. Машхур француз ёзувчиси Ги де Мопассан ҳали ёзувчи сифатида танилмасдан илгари бир министрликда хизмат қилган экан. Бир неча йилдан кейин министрликнинг архивиста Мопассанга унинг раҳбари томонидан берилган характеристика сақланаётгани маълум бўлибди. Характеристикада, жумладан, шундай дейилган экан: «Ишчан ходим-у, аммо ёзувга уқуви йўқроқ». Ҳаётда шундай ўқувчи ва студентларни учратишимиз мумкинки, улардан бири физикадан «3»га ўқийди, лекин бемалол электр-монтаж ишларини мустақил амалга ошира олади. Бундай монтаж ишлари физикадан «5» баҳога ўқийдиган бошқа бир ўқувчи ёки студентнинг қўлидан келмаслиги мумкин. Ёки биологиядан «аъло»

га ўқийдиган талаба бир туп кўчат экиб кўкартира олмаслиги; «қоникарли» баҳога ўқийдиган бошқа бир талаба эса ўсимликларни ҳатто пайванд қила олиши мумкин. Натижада «аъло»га ўқиган талаба эртага ҳаётда қоқилиши, лекин қоникарли баҳога ўқиган талаба эса «ўқиши ёмон бўлса ҳам ишга борганда боплаши» турган гап.

Бизга қолса, бу ўринда талабаларни эмас, балки ўқитувчиларни лоқайдликда айблар эдик. Баъзи ўқитувчилар талабанинг у озроқ бўлса, конспект ёзган бўлса, берилган саволларга «булбулиғе» бўлиб жавоб бера олса бас, уларнинг баҳоси — аъло. Зеро, бундай тонфадаги ўқитувчилар саволлар йўналишини масаланинг моҳиятига қараб эмас, ўқиш учун топширилган адабиётларнинг рўйхати, мундарижасига мослаб тузадилар.

Асосий йўналишларда бу иллатларга ғоят сезгирлик билан муносабат билдирилиб: «Студентлар билимини баҳолашда проценкалаштириш ва расмиятчилик кўринишларига барҳам бериб, ўқитиш сифати янада талабчанлик билан ва ҳолисона баҳо берилиши таъминлансин», дейилган.

Фикримизча, биринчи навбатда, нисбатан озроқ ўқиган бўлса ҳам, масаланинг моҳиятини тушинишга, уни амалда қўллай билишга интилан талабаларни кашф этмоқ, рағбатлантирмоқ, уларнинг қалбига қулоқ солмоқ, яна ҳам кўпроқ билишга руҳлантирмоқ лозим.

Очиғини айтганда, ўта пассив, адашиб, турли йўллар билан ўқишга кириб қолган студентлар ҳам йўқ эмас. Бундайлар айниқса кечки ва сиртки бўлимларда кўпроқ учрайди. Кечки бўлимларда дарс берадиган ўқитувчиларнинг кўпчилигида битта хавотир бор: биринчи курсга 25 нафар студент қабул қилинган эди. Юқори курсларга ўтгунча уларнинг сони (курсда қолиш; оилали бўлгач, катнашга имкони бўлмай, сиртки бўлимга ўтиб кетиш; ўқишни ташлаб кетиш ҳисобига) кескин камайган. Ўқитувчи қатъий талаб асосида имтиҳон олса, қолган студентларнинг ҳам ярами «йиқилади». Гурппа тарқалиб кетиши мумкин. Хўш, кейин ўқитувчи кимни ўқитади? Ўқитувчилардаги бундай хавотирни студентлар жуда яхши билишади ва бу хавотирлик қўлбал студентлардаги масъулиятни йўққа чиқаради.

Бизнингча, биринчи курсларга мўлжалдагидан беш-ўнта студентни кўпроқ қабул қилмоқ керак. Ана шунда студентдаги масъулият, ўқиш ва ўқитишдаги самарадорлик ортади. Тасодифий студентларнинг диплом олиш ҳақидаги орзулари хом хаёлга айланади.

Хуллас, мамлакатда олий ва ўрта махсус таълимни қайта қуриш шу соҳанинг мутахассислари билан бир қаторда кенг жамоатчиликнинг ўзaro фикр алмасуви ва изланиши орқали амалга ошадиган ижтимоий проблемадир.

Расмий жавоб

Қ. Дўстмухамедовнинг «Студент устозини имтиҳон қилади» («Ешлик», 1985 йил, 3-сон) мақоласи ўз вақтида ёзилган.

Ҳозирги кунларда министрлигимиз Ислоҳот асосида ўқув-методик ишларни такомиллаштириш учун махсус тадбирларни амалга оширмоқда. Айниқса, бу йўлда министрлик қошидаги илмий-методик секциянинг фаолияти диққатга сазовордир: бу ерда турли-туман тавсиялар, тақлифу мулоҳазалар умумлаштирилган олий таълим даргоҳларида ўқув программаларини янгилаш чоралари кўрилмоқда.

Мақола муаллифининг тақлифларидан олий ўқув юртларида амалий фойдаланилади.

С. ИБОДУЛЛАЕВ,
Ўзбекистон ССР Олий ва ўрта махсус таълим
министрлигининг олий ўқув юртлари бўйича
ўқув-методик бошқармасининг бошлиғи.



Сергей Вавилов

ИЛМ ТОЛИБИ БЎЛ



Бу йил Улуғ Октябрь социалистик революциясининг етмиш йиллиги кенг нишонланади. Етмиш йил — бутун бир тарихий даврга тенгдир. Совет илм-фани ҳам ИНҚИЛОБ билан елкама-елка туриб шонли йўлни босиб ўтди. Рости, «бу йўллар кўп қадим йўллардир», босиб ўтилган йўлларга назар ташламоқ ҳам қадимдан қолган эзгу одатдир. Азиз журналхон Сиз, «БУЮКЛАР ДАРСИ» рубрикамизда совет илм-фани даргаларининг ибратли сабоқларидан баҳраманд бўласиз.

Маълумки, ҳамма жойда, тараққий этаётган бутун дунёда мисли кўрилмаган илмий-техник тадқиқотлар содир бўлмоқда ва кўз ўнгимизда бекиёс ижтимоий-иқтисодий ўзгаришлар рўй бермоқда. Кези келганда, худди шундай кўтарилишлар инсоният тарихида илгари ҳам учраганини айтиб ўтиш жоиздир. Айниқса, XVI—XVII асрларда, яъни Галилей, Кеплер, Декарт, Ньютонлар даврида илм-фан гуллаб-яшнаганини алоҳида таъкидлаш керак. Ломоносов ана шу фавқулодда давр ҳақида қуйидагича ёзган эди: «Пифагор битта геометрия қондасини кашф қилгани учун Зевс шарафига юзта ҳўкиз сўйган эди. Агар ҳозирги замонда кашф қилинаётган ҳар бир математик қондани эскичасига «ювадиган» бўлсак борми, ёруғ дунёдаги барча шохдор жониворлар қирилиб кетарди. Қисқаси, янги давр илм-фани шу даражада барқ уриб ривожланмоқдаки, бундай бўлишини на фақат минг йил муқаддам, балки юз йил олдин ҳам тасаввур этишолмас эди».

Бундан ташқари, илмий-техник тадқиқотлар ўтган асрнинг иккинчи ярмида — «буғ ва электр даврида» бениҳоя юксалди. 1848 йили Маркс билан Энгельс ўзларининг «Коммунистик партия манифести» асарида ўша даврга ижтимоий нуқтаи назардан мана бундай баҳо берилади: «Буржуазия ўзининг салкам юз йиллик синфий ҳукмронлиги даврида илгариги авлодларнинг ҳаммаси яратган ишлаб чиқарувчи кучларга қараганда жуда кўп ва ғоят катта ишлаб чиқарувчи кучларни вужудга келтирди. Табиат кучларини бўйсундирилиши, машинали ишлаб чиқариш, химиянинг саноят ва ишлаб чиқаришда қўлланилиши, кemasозлик, темир йўллар, электр-телеграф, бутун-бутун қитъаларнинг деҳқончилик учун ўзлаштирилиши, дарёларнинг кема юрадиган қилиниши, аҳолининг мўр-малаҳдек кўпайиб кетиши — ижтимоий меҳнат бағрида шунчалик ишлаб чиқарувчи кучларнинг мудраб ётганлиги ўтган асрлардан қайси бирида хаёлга келган эди!» «Манифест»даги ушбу сўзлар ёзилганига бир асрдан ошди. Маркс билан Энгельс назарда тутган техникавий ва иқтисодий муваффақиятлар ҳозирги замон кишигига эндиликда унчалик юксак бўлиб туюлмади. Лекин «Манифест»даги ўша сўзларни бемалол такрорлашимиз — ҳозир бизларнинг кўз ўнгимизда рўй бераётган ҳодисаларга нисбатан ҳам ишлатишимиз мумкин. Замонавий, кенг қўламли, хилма-хил электротехника, барқ уриб ривожланган химия санояти, замонавий темир йўл ва автомобиль транспорти, оддий ва реактив авиация, ер ости бойликларини ва бошқа табиий ресурсларни мисли кўрилмаган даражада ўзлаштирилиши, қишлоқ ҳўжалигига янги методларни, илғор усулларни татбиқ этилиши ва ниҳоят, атом ва атом ядроси энергиясидан эзгу мақсадларда фойдаланишнинг аниқ имкониятлари — буларнинг ҳаммаси юқорида келтирилган цитатанинг кейинги жумлаларини яна бир бора такрорлашга имкон беради: «...ижтимоий меҳнат бағрида шунчалик ишлаб чиқарувчи кучларнинг мудраб ётганлиги ўтган асрлардан қайси бирида хаёлга келган эди!»

Бутун дунёда фан ва техника юқори суръатларда тараққий этмоқда. Советлар мамлакати учун эса илмий-техника прогресси алоҳида аҳамиятга эга. Нега деганда, ишлаб чиқариш кучларининг илмий-техника асосида ривожланиши натижасидагина социализмнинг узил-кесил ғалабаси таъминланади ва жамиятимиз коммунистик идеаллар сари дадил қадам ташлайди. Иккинчидан, фан ва техника қанчалик камолотга эришса, мамлакатимизнинг мудоффа қудрати шунчалик мустаҳкам бўлади. Ҳаммага маълумки, Армиямиз Совет ҳоқимияти йилларида фан ва техникамиз эришган ютуқлар шарофати билан ватанимизни фашизм вабосидан қутқариб қолди.

Ҳозирги тинчлик замони илмий тадқиқотлар зиммасига янги вазифаларни, кўп ҳолларда уруш йилларига қараганда ҳам оғирроқ вазифаларни юкламоқда. Суронли уруш йилларида бизнинг илм-фанимиз ҳарбий саноат, фронт эҳтиёжларини қондириши учун ва умуман уруш ҳолати тақозоси билан доимо турлитуман масалаларни шошилиш равишида ҳал этиб турди. Эндиликда эса фан-техникамиз кундалик вазифаларни адо этибгина қолмай, шу билан бир қаторда келгуси йилларнинг, ҳатто келажакнинг забардаст масалаларига мурожаат қилмоқда.

Албатта, совет фани ва техникаси келажакда янада раванк топиши учун кўпгина омиллар зарур, лекин биринчи навбатда янги одамлар, турли-туман малакадаги илмий ходимлар — оддий дори тайёрловчилар, лаборантлардан то лаборатория ва институтларнинг раҳбарларигача бўлган масъул кадрлар керак. Совет ҳокимияти ўрнатилгандан кейинги ўттиз йил мобайнида илмий тадқиқот ишларига жалб этилган кишилар революциядан олдинги Россиядаги кўрсаткичга нисбатан кам деганда 20 баробар кўпайиб, 100.000 кишига етган бўлса-да, лекин ҳамон тадқиқотчи-мутахассисларга, техник ходимларга жуда катта эҳтиёж сезилмоқда-ким, фақат ёшлар ҳисобига ана шу эҳтиёж қондирилиши мумкин. Бироқ, гап бу ерда олимларнинг тўнғич авлоди аста-секин ишдан ўзларини четга тортаётганида эмас. Чунки илм-фан ўзига хос меҳнат жабҳаси бўлиб, тадқиқот билан жиддий шуғулланаётган ҳар бир зотни доимо кучли оҳанрабодек маҳкам тортиб туради ва олимлар кўпинча ўзларининг илмий фаолиятларини ҳаётдан кўз юмган чоғларидоғина тўхтатадилар. Камдан-кам ҳолларда нуроний олимлар илмий изланишларини поёнига етказмай «дам олгани» кетадилар. Бизнинг барча мўйсафид олимларимиз ўз постларида собит туришибди. Бахтга қарши, оқсоқол олимлар жуда камчилик бўлиб қолишди. Ҳозирги замон илмий ишларининг характери, қамрови, одатда, катта-катта мутахассислар коллективини талаб этмоқда.

Аммо янги, ёш кучларни илмий изланишларга кўпроқ жалб этиш билан фақат кадрлар етишмовчилиги барҳам топиши мумкин ҳолос — масаланинг иккинчи томони, сифатга оид жиҳати барибир ҳал этилмайди. Илм-фан тарихи, йирик олимларнинг таржимаи ҳоллари шуни кўрсатадики, ёшлик йиллари тадқиқотчи ҳаётида сермаҳсуллиги билан ажралаб туради, кўпинча ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлади, кейинги ишлар йўналишини, ўзгичини белгилайди. Ньютон 25 ёшида бутун олам тортилиш қонунига, оптикага, чексиз майда заррачаларга алоқадор асосий фикр-мулоҳазаларини ўртага ташлаган эди. Кейин у ўзининг бутун умри давомида ўша фикрларини ривожлантириш билан шуғулланди. Н. И. Лобачевский 23 ёшида минг йиллардан бери ҳаммининг бошини қотириб келаятган параллел чизиклар ҳақидаги «калава»нинг учини топган. Эйнштейн 1905 йилдаёқ, 25 ёшга етиб-етмай нисбийлик назарияси принципларини ва квант нурлари — фотонлар ҳақидаги фикр-мулоҳазаларини баён этган эди. Н. Бор 1913 йилда, ҳали 30 ёшга ҳам тўлмаган чоғида атомларнинг ҳозирги замон квант принципларини ишлаб чиқади. Бройле Париж университетини тамомлаш пайтидаги диссертация ишида тўлқинли ҳаракатнинг икки тарафлиги ва зарраларнинг корпускуляр тўлқинли ҳаракати ҳақидаги асосий ғояларини илгари сурган эди. Бундай мисолларни яна кўплаб келтириш мумкин.

Ҳўш, ёш тадқиқотчининг сирли қудратию активлигига сабаб нима? Шубҳасизки, у традицияларга, илмий меросларга янгича назар билан, қолипларга ўрганмаган кўз билан қарайди. Ёш донишманд, истеъдод соҳиби

кўп ҳолларда илмга олиб кирадиган тўб бурилиш, инқилоб, янгича нуқтаи назар нурли чўққиларга элтувчи кутилмаган йўллар очиб беради. Ёш ақл-идрок эгаларининг устунлиги ҳам, ўзига хос хусусиятлари ҳам ана шунда, шунинг учун биз илмий изланишлар жабҳасига иложи борича кўпроқ ёшларни тортиш тарафдоримиз.

Энди бўлажак тадқиқотчидан талаб қилинадиган баъзи бир нарсалар хусусида тўхталиб ўтамиз. Менга университетда физикадан сабоқ берган биринчи профессор ва ёруғлик босимини ўлчаш усуллари билан ўзига ҳайкал қўйган зот илк лекциясини одатдагидек «физика деб нимага айилади» деган масалага эмас, балки ёшларни илмий изланишларга қизғин пропаганда қилишдан бошлаган эди. Инқилобгача илмий изланишлар ниҳоятда машаққатли кечарди: иқтисодий жиҳатдан қаралса, ўрта мактабларда ўқитувчилик қилиш ёки бошқа кўпгина амалий фаолият билан машғул бўлиш фойдалироқ бўларди. Шунинг учун ҳам ёшларга қарата оташин сўзлар билан мурожаат этиш лозим эди. Қолаверса, барча мушкулотлардан қатъи назар кўпинча илмий соҳада фақат ниҳоятда қизиққан кишиларгина ишлардилар, ҳолос.

Советлар мамлакатида эса илм соҳаси машаққатлардан холи, аксинча, бир қатор маънавий ва моддий устунликларга эга; лекин барибир худди аввалгидек бўлажак илмий тадқиқотчи ич-ичидан илмий изланишларга ташна бўлмоғи шарт. Бу нарса фан учун ҳам, тадқиқотчининг ўзи учун ҳам зарурдир.

Ёш тадқиқотчи дафъатан бир-бирига мутлақо зид туюладиган иккита хусусиятга эга бўлиши керак. Мен юқорида ҳам таъкидлаганимдек, биз ёш олимдан янгилик, янгича нуқтаи назар, ўзига хослик, шижоат, новаторлик кутамиз. Буларсиз илм-фанда ҳақиқий, жадал прогресс бўлиши мумкин эмас. Айни замонда традицияларга, устозларнинг ишларига, баъзан минг йиллик меросларга юзаки қараш ниҳоятга хавфлидир. Илмий мерос бебаҳо хазина. У инсоният ақл-заковати туфайли, курашлар, мунозаралар натижасида, олимларнинг ҳаёти эвазига бунёд бўлган, сайқал топган. Қадим замонларда, антик ва грек илм-фани гуллаб-яшнаган пайтларда баъзи бир улғу зотларнинг улғу кашфиётлари акс садо бермади, кўпчиликка номаълум бўлиб қолаверди: оламшумул уйғониш даврларидан кейин, юз йиллар мобайнида чалкашликлар, хатоликлар даври бошланди. Мен юқорида эслатиб ўтганимдек, XVI—XVII асрларда илм-фаннинг барқ уриб яшнашига кўп жиҳатдан китоб чоп этиш ишларининг йўлга қўйилиши туртки бўлди. Китоб турли мамлакатларда, замонларда яшаган афкор оммани инсоният яратган маънавий бойликлардан баҳраманд қилди. Ёзма равишида баён қилинган, чоп этилган илмий тафаккур аста-секин текшириб кўрилди, танқид қилинди ва шу йўсинда ҳақиқий хазина тошқолдан-хатоликлардан ажратиб олинди. Қолаверса, бутун дунё олимлари китоб ва журналлар орқали бир-бирлари билан илмий мулоқот қилиб турганлари учун ҳам фан кўпинча прогрессив аҳамият касб этмоқда. Фанда тисарилма ҳаракат, орқага чекиниш камдан-кам ҳоллардағина содир бўлмоқда, ҳолос. Кўпчилик қабул қилган, тан олган илмий натижалар кўпинча олға ташланган бир қадам ўрнига ўтятипти. Замонамиз ёшлари, бошловчи олимлари ана шундай илм-фаннинг ворисларидир. Бундай фан ҳақида Пушкин, Борис Годунов тилидан: «Илм бизга югурик ҳаёт тажрибаларини мухтасар қилиб беради», деган эди. Бу фанни менсимаслик, илмий хулосалару формулаларга жамланган инсониятнинг беқиёс ҳаётий тажрибаларига қўл силташ — бу ҳаттоки даҳр учун ҳам кегириб бўлмас хатодир.

Шунинг учун ёш олим бир-бирини рад этадиган икки хусусиятнинг соҳиби бўлмоғи даркор: ўтмиш билимларини жуда чуқур ўрганмоғи ва унга дадил, новаторона, баъзан бузғунчилик ниятида ёндошмоғи керак.

Олим ўзи эришган муваффақиятлардан ҳеч қачон қаноат ҳосил қилмаслиги лозим, у умр бўйи, гўрга киргунча тинмай ўқиши, ўрганиши шарт. Унгача ҳам улкан илм-фан бунёд этилган, унинг замонида ҳам она Ватанида ва чет элларда улғувор фан чўққилари забт этилмоқда, у оламдан ўтиб кетгандан кейин-да пурвиқор фан қоялари қад кўтараверади. Ёш олим илмнинг қайси соҳаси билан шуғулланмасин, лекин барибир кунт билан, танқидий кўз билан тинимсиз мутолаа қилиши, бир нечта тилларни билиши зарур, акс ҳолда у жуда кўп нарсалардан бебаҳра қолади, баъзан эса муҳим янгиликларни-да билмай ўтиб кетади.

Ҳамма замонлар ва ҳамма халқлар олимлардан ана шундай хусусиятларни талаб қилганлар, бундан кейин ҳам талаб қилаверадилар. Лекин бизнинг Советлар мамлаката олимлар зиммасига шу пайтгача ҳеч кимнинг эсига келмаган алоҳида масъулият ҳам юклайди. Шубҳасизки, жаҳон илм-фанининг бир бўлаги саналмиш Совет фани социалистик давлат тузумимиздан келиб чиқадиган характерли белгиларга эга. Капиталистик Ғарбда шу пайтга қадар илмий тадқиқотлар фақат шахсий манфаатдорлик нуқтаи назаридан олиб борилса, Советлар диёрида умуман илм-фан, қолаверса, ҳар бир олим халққа хизмат қилади. Булар қуруқ гаплар эмас, шу тарзда энг аввало илмий назариялар билан ҳаёт ўртасида ўзвий алоқалар таъминланади. Албатта, хоҳлаганча илм-фаннинг мавҳум масалалари билан шуғулланиш мумкин, аммо мавҳумот ҳам жамяят эҳтиёжларидан келиб чиқиши, заминдан озикланиши керак. Фан халққа хизмат қилади деганда, ҳеч қачон унинг мақсади — давлатга, жамяятга жуда катта фойда келтириш эканини унутмаслик лозим. Шунинг учун совет тадқиқотчилари тезроқ амалий натижаларга эришишга интилсалар чакки бўлмасди. Ранг-баранг назарий хулосаларни, умумий назарияларни, илмий мулоҳазаларни амалий ишларга татбиқ этиш — бу фан билан халққа хизмат қилишнинг энг яхши, ҳатто бирламчи йўлидир. Совет давлати ана шундай фанга муҳтож ва кексаю ёш олимлардан амалий натижаларни кутмоқда.

Совет фанининг бошқа бир ўзига хос хусусияти унинг қон-қонига сингиб кетган демократизм, коллектив характеридан келиб чиқади. Агар кейинги ўн йил мобайнида чоп этилган илмий журналлар, лауреатлар рўйхати кўздан кечирилса, мақолалар ва мукофотга тавсия қилинган ишлар икки-уч ёки ундан ҳам кўпроқ кишилар томонидан ёзилганига, меъёрига етказилганига амин бўласан киши. Шундай қилиб, йилдан-йилга яккаҳон авторлар сони камайиб бормоқда, асосий диққат-этибор муайян бир муаммони ҳал этишга қаратилмоқда. Фан оламида коллективизм фойдали, албатта. Фақат истеъдодли, талантли тадқиқотчиларга коллектив баъзи ҳолларда ўзлигини намоён қилишга имконият яратиб берса бас.

Ниҳоят, демократик совет фани халқ оmmasига илмий хулосалар юзасидан ўз фикр-мулоҳазаларини изҳор этишга янада қулайроқ имкониятлар туғдириши лозим. Журнал саҳифалари, китоблар, лекциялар, радио орқали халққа тушунадиган тилда сўзлашни билиш даркор, жилакурса, мутахассисларга хос бўлган қуруқ гаплардан, ақидапарастликлардан воз кечиш пайти келганини эсдан чиқармайлик. Тўғри, учраган одамни,

ҳар бир совет гражданини олим-мутахассис қилиб тарбиялаш, вояга етказиш душвор, лекин ҳозирги кунларда замонавий фан ва техниканинг алифбесидан бебабар киши ҳам деярли учрамайди. Тарих, айниқса, советлар тарихи олға ҳаракат қилгани сари ҳар бир кишидан тобора чуқурроқ илмий саводхонлик талаб этилмоқда. Совет олимларининг ёш авлоди айна пайтда ҳам билимдон бўлиши, ҳам ўз билимини халқ оmmasига тушунарли тилда баён этишни ўрганмоғи давр талабидир.

Энди совет олимларининг ватанпарварлиги ҳақида бир неча оғиз сўз айтмоқчимиз. Инқилобгача бўлган рус илм-фанининг қамров доираси чекланган эса-да, лекин у дунёга Ломоносов, Лобачевский, Менделеев, Павлов каби даҳоларни ҳада қилди ва унинг тарихида бир қанча машҳур кашфиётлар, ихтиролар мавжуддир.

XVIII асрнинг бошларида Пётр I Русь тупроғига Европа фанини кўчириб ўтказиб, истаса-истамаса чет элликлардан ёрдам сўрашга мажбур эди. Ўша пайтлари хориждан келган кишилар орасида баъзан ажойиб зотлар ҳам учради. Масалан, Леонард Эйлернинг рус фанига ўтказган ижобий таъсири ҳамон — икки асрдан кейин ҳам сезилиб турибди. Лекин чет элликлар сафида ўртамеъна олимлар, Петербургда фақат бойлик орттириш учун қадам ранжида қилган кимсалар, ҳатто рус фанининг тақдирига умуман қайғурмайдиган сохта оқилу донолар ҳам бор эдики, улар ўз шартномаларини юзаки адо этишган, давлатларини орқалаб уйларига қайтишган, холос. Шунга қарамай Петербург академияси ташкил этилгандан 15 йил ўтар-ўтмас келгинди олимлар билан бир қаторда ажойиб рус академиги М. В. Ломоносов ишлай бошлади. Аслида, Россиядаги янги илм-фан тарихи, тез орада чет элликлар таъсиридан қутилган фанимиз ўша буюк зотдан бошланади.

Ҳайратланарли жойи шундаки, XVIII асрда чет эл фанининг бизникидан устунлиги тушунарли, албатта. Лекин кейинги авлодлар маълум маънода хорижий давлатларнинг фанлари шаънига ҳамду сано ўқишни мерос қилиб олгани ачинарли ҳолдир. Лобачевский, Менделеев, Павлов, Жуковскийлар уларга сажда қилмасдилар-у, аммо кўпчилик олимлар, зиёлилар ёки пинхона, ёки ошкора равишда ҳамон чет элликларга сиғинардилар. Совет ҳоқимияти йилларида, капитализмнинг куч-қудрати, шарофати билан бизнинг фан ва техникамиз мисли кўрилмаган даражада равнақ топди...

Совет фани халқимизга, бутун дунёга аллақачон ўзининг қудратини, афзалликларини исботлаган. Улуғ Ватан уруши йилларидаги оғир синовларни бизнинг олимларимиз, инженерларимиз, врачларимиз халқимиз билан биргаликда шараф билан энгиб ўтдилар. Ҳозир кўплай илмий журналлар, китоблар олимларимиз тинимсиз равишда давом эттиришаётган муҳим илмий ишлар ҳақидаги хушхабарларга тўлиб-тошган. Бизнинг тадқиқотчиларимиз тарихдаги ажойиб олимлар авлодининг меросхўрларидир. Шунинг учун кексаю ёш совет олимларининг бурчи — фанимизни асраб-авайлашдан, ундан худди адабиётимиз, музыкамиз билан ғурурланганимиздек, ғурурланишдан иборат. Ватанпарвар совет олими тор маънода ўз фанининг фидойиси ҳам бўлмоғи даркор. Ёш совет олимлари ҳеч қачон уларнинг ўзлари Лобачевский, Менделеев, Лебедев, Жуковский, Тимирязев, Павлов, Крилов каби улуғ зотларнинг ворислари эканликларини унутмасликлари керак.

1947 йил 5 апрель

иккинчи қисса — «Суварак»ни қўшиб, «Елғончи фаришталар» номи билан чоп этдирди. Неъматнинг ҳикоялари ва қиссалари адабий ҳаётда изсиз, таъсирсиз ўтиб кетгани йўқ — улар адабий танқидда жиддий баҳсларга сабаб бўлди, кўпгина китобхонлар муаллифга талай мактублар йўллаб, унинг асарларида қаламга олинган воқеалар ҳаётини экранини, яратган қаҳрамонлари ҳам мавжуд ҳаётдан олинган одамлар эканини таъкидлашди.

Неъмат Аминовнинг кўпчилик асарлари юксак ғоявий-бадий фазилатларга эга. Шунинг учун улар бир қатор қардош республикаларда ҳам китобхонларнинг эътиборини қозонди. Унинг ҳикоялари рус, украин, белорус, тожик, қозоқ, туркман, қолмиқ тилларига таржима қилинган. Бундан ташқари немис, поляк, чех, румин, болгар, мўғул тилларида ҳам унинг айрим асарлари босилган. Шундай қилиб, қарабсизки, яқиндагина адабиётда «бўладиган бола», «умидли истеъдод эгаси» сифатида кириб келган Неъмат Аминов муттасил ўз устида ишлагани, тинмай ўқиб-ўргангани туфайли бугун адабиётимизнинг таниқли намояндаларидан бирига айланди. Кечагина у Абдулла Қодирининг устоз билиб, ундан маҳорат сирларини ўрганган эди. Кечагина у Фафур Фулом ва Абдулла Қаҳҳорлар мактабининг иқтидорли шогирди эди, бугун эса унинг ўзининг теварагига бир талай шогирдлар йиғилган; ҳажвиёт сирларидан сабоқ олмоқда улар. Хуллас, бугунги адабиётимизда Неъмат Аминовнинг ўз ўрни бор. У Саид Аҳмад, Худойберди Тўхтабоев, Фарҳод Мусажонов, Саъдулла Сиёев каби қаламқаш биродарлари билан бирга ўзбек прозасининг ривожига салмоқли ҳисса қўшмоқда.

Неъмат Аминовнинг адабиёт даргоҳига қадам қўйганига чорак аср бўлди. Шу йиллар мобайнида унинг ижодиди алоҳида бир фазилат шаклланиб рўйроқ намоен бўлдики, буни ҳажвиётга садоқат деб аташ мумкин. Буни таъкидлаётганимнинг сабаби бор; ҳажвиёт шундай соҳаки, унга узоқ йиллар давомида содиқ қолиш ўзига хос фидойлик билан баробар. Бундай садоқат ёзувчидан кучли бардошни, сабр-тоқатни, жасоратни талаб қилади. Хўш, бунинг сабаблари нимада? Аввало ҳажвчи бўлиш учун алоҳида истеъдодга эга бўлмоқ керак. Ҳажвчилик истеъдоди эса жуда ноёб истеъдод. У ёзувчилик истеъдодидан ҳам ноёброқ. Ҳажвчи бўлиш учун инсон характерини гадалантириб, ҳаёт зиддиятларини бадийий тадқиқ этишнинг ўзи кифоя қилмайди. Ҳажвчи ҳодисалар замиридаги кулгини топа билиши ва аини чоқда кулги замиридаги одамларга ибрат бўладиган салмоқли маънони чиқара билиши керак. Ҳаётда кўпчилик одамларнинг жиддий хатти-ҳаракатлари, гап-сўзлари, қилмиш-қидирмишлари тағида ҳам муайян юмор, бирон кулгили жиҳат бўлиши мумкин. Оддий кўз билан қараганда, бу юмор кўрина қолмайди. Уни илғаш ва қорозга тушириш учун ҳам алоҳида нигоҳ ва айрича қобилият зарур. Ҳажвчи кулгини пайқаш билан чекланмай, уни асарда қайта яратиши, янгидан жонлантириб бериши ҳам керак. Ҳажвчининг асарини ўқиган китобхон муайян иллатлар ҳақида ахборот олиш билан бирга, қалбиди уларга қарши оташин нафрат туйғусини ҳис қилиши, улар устидан қаҳ-қаҳ уриб кулиши лозим. Китобхонни кулдириш эса ҳеч қачон осон бўлган эмас. Бу — масаланинг бир жиҳати. Иккинчи жиҳати шундаки, ҳажвиёт жамият ҳаётида жуда катта аҳамиятга эга бўлса-да, танқид келажакнинг меваси, деб ҳисобланса-да, танқид қилинганлар, ҳажв тиғи остига олинганлар асло танқидни хуш кўрмайдилар. Боз устига, уларнинг аксарияти ҳажвчининг ёқтирмайди, уни пастга уришга, ҳажвий асар аҳамиятини йўққа чиқаришга тиришади. Аиниқса, ҳажв қилинган одамнинг амали юксакроқ бўлса, қўли узун бўлса, у ҳажвчининг таъқиб қилиши, ёмонотлиққа чиқариб, ундан ўч олиши ҳам мумкин. Бундай пайтларда ҳажвчи иззат-икром кўриши ўрнига, бошидан қора кунларни кечириши ҳам ҳеч гап эмас. Ижодда ҳажвиётни танлаган адиб ҳажв қилинганларнинг таъна-дашномларига, дўқ-пўписаларига, таҳдид ва таъйиқларига дош бера оладиган бўлиши ҳам керак. Хусусан, бу ҳол йиллаб давом этса, уларга чидаш учун зўр сабот ва жасорат зарурлиги аён бўлади. Шунинг учун ҳам Неъматнинг ўзи танлаган йўлга садоқатини ижодкорнинг жиддий фазилати, деб атадим. Ана шу фазилат туфайли у элу юртга танилди, она Ватани Бухородагина эмас, ҳатто хоризждаги кўп сонли китобхонлар меҳрини ҳам қозонди. Шундоқ экан, савол туғилади: Неъмат Аминов эришган бу қадар муваффақиятнинг асосий омили нимада? У адабиётга қандай янглик олиб кирди — аънаналарга бой ўзбек ҳажвиётини қандай янги-

ликлар билан бойитдию унинг «аҳоли»сини қайси образлар ҳисобига кўпайтиролди?

Неъмат Аминовнинг адабиётга қўшган ҳиссаси ҳақидаги гапни унинг ҳажвий ҳикояларидан бошлаган маъқул. Тўғри, у ҳар қандай фаол ижодкор каби ўз фаолиятини фақат битта жанр билан чеклаб қўйган эмас. У юзлаб фельетонлар ҳам ёзган. Шуниси эътиборга лойиқки, унинг фельетонлари фақат ички ҳаётимиз муаммоларигагина бағишланмаган. Улар орасида халқаро мавзуларда ёзилганлари ҳам анчагина. Уларда уруш оловини ёқувчи маддоҳлар, бутун-бутун халқларни асоратда сақлашга интилаётган неокolonистлар, халқлар ўртасида низо ва нифоқни авж олдираётган ирқчилар фош қилинади, капитал дунёсининг ном чиқарган муттаҳамлари кескин танқид қилинади. Неъматнинг фельетонлари катта маҳорат билан ёзилган, уларда ўткир иборалар, маънодор образлар кўп. Шунинг учун ҳам у қисқа муддат ичида моҳир фельетончи сифатида танилди.

Булардан ташқари, Неъмат Аминов адабий-танқидий мақола-ларан, эсселар ҳам ёзган. Улар кўп бўлмаса-да, мазмуну-теранлиги билан ажралиб туради ва муаллифнинг муҳим масалалар устида теран фикрлай олишидан далолат беради.

Неъмат Аминовнинг бадий таржима соҳасида ҳам хизматлари катта. У СССР халқлари адабиётидан, ҳақон адабиётидан анча-мунча ҳажвий асарларни ўзбек тилига ўғирди. Булар орасида Мольтернинг «Сохта оқсуяк», Б. Нулиннинг «Министрининг жаноб олиялари», Дерфашининг «Тирқиш», С. Михалковнинг «Думалоқ хат», Г. Гориннинг «Сен ким-у, мени ким?» каби комедиялари, А. П. Чехов, М. Зошченко, О. Вишня, Азиз Несин каби ёзувчиларнинг насрий асарлари бор.

Албатта, буларнинг ҳаммаси тўғрисида анча батафсил тўхталиб, адибнинг ижодий қиёфасини тўлиқроқ очишга интилиш мумкин. Бироқ, мен Неъмат Аминовнинг бу хизматларини йўлакай таъкидлаган ҳолда, асосан унинг ҳажвий ҳикоялари тўғрисида мулоҳаза юритмоқчиман.

Неъмат Аминов шу пайтга қадар олтига ҳикоялар тўпламини нашр қилдириди. Уларга адибнинг юздан ортиқ ҳикоялари кирган. Албатта, бу ҳикояларнинг ҳаммаси ҳам бирдай бадииятнинг юксак поғоналарига кўтарилган эмас. Ҳикоялари орасида кўлами торроқ, мазмуну савёроқ, ўқиб чиққач, кўп ўтмай хотирадан ўчиб кетадиганлари ҳам бор. Лекин барибир уларнинг кўпчилиги бақувват бўлиб, бугунги китобхоннинг юксак талабларига жавоб бера олади. Аини чоқда, бугунги ўзбек ҳажвиётининг юксак бўйи-бастидан, кенг кўлаמידан, баланд савиясидан ҳам далолат беради. Менинг бу мулоҳазамни ўқиган киши ажабланиши мумкин: ахир, бу фикр бугунги ҳажвий ҳикоялар ҳақида шу кеча-кундузда матбуотда айтилаётган гапларга мутлақо зид-ку! Уларнинг қай бирига ишонил керак?..

Дарҳақиқат, сўнги пайтларда айрим танқидчилар ҳажвий ҳикоячиликнинг ривожига ҳақида анча кескин фикрлар айтишмоқда. Чунончи Н. Худойберганов «Дружба народов» журна-лида (1986 йил 6-сон) босилган мақоласида бугунги ўзбек ҳажвиётдан кўпгина салбий мисоллар келтиради-да, Абдулла Қаҳҳор даврида ҳажвиёт зўрроқ эди, ҳозир унга тенг келадиган ёзувчи йўқ, бу жанр етим бўлиб қолди, ҳозирги намуналари талабга жавоб бермайди, деган фикрини олдинга суради. Мунаққиднинг конкрет асарлар муносабати билан билдирган танқидий мулоҳазаларига қўшилган ҳолда, республикада ҳажвиётнинг ривожига йўлида барпо этилган жиддий тўсиқлар ҳақидаги фикрини қўллаб-қувватлаган ҳолда айтиш керакки, унинг ҳажвий ҳикоя: «Жамики адабиётимизнинг ривожланиш даражасидан анча орқада қолди», деган хулоса-сига сира қўшилиб бўлмайди, чунки бу хулоса реал адабий жараён фактларига зиддир. Умуман, адабий жараённи «Ҳозир Қаҳҳорга тенг келадиган ёзувчи борми-йўқми?» деган принцип билан таҳлил қилиб баҳолаб бўлмайди. Ҳозир Навоий ҳам йўқ, Лев Толстой ёхуд Антон Чехов, Максим Горький ёхуд Сергей Есенин ҳам йўқ... Бироқ, ҳозирги адабиёт, унинг жанрлари ривожланишдан тўхтаб қолгани йўқ-ку! Шунингдек, Н. Худойберганов мақоласида келтирган салбий мисолларга ўхшаш парчаларни Абдулла Қаҳҳор замонидаги адабиётдан ҳам истаганча келтириш мумкин. Адабиётнинг ривожига, савияси ундаги нуқсонларнинг миқдори билан эмас, балки ижодий тенденцияларни ўзида мужассам этган асарлар билан белгила-нади.

Адабий жараён шундайки, унда чинакамига ёрқин, ҳар жиҳатдан мукамал, кўпчиликка манзур бўладиган асарлар ҳамиша бармоқ билан санарили даражада оз бўлади, нуқсонли

асарлар эса ҳамиша қалашиб ётади. Мен бу ўринда адабиётдаги нуқсонларни, саёзликни, сунъийликни, ўртағиналикни танқиддан ҳимоя қилмоқчи эмасман. Аксинча, адабиётда бу иллатларга қарши тинимсиз кураш олиб бориш керак. Фақат адабиётимизнинг реал ютуқлари, истеъдодли адибларнинг сермашқат меҳнати шу нуқсонлар соясида қолиб кетмаслиги керак.

Неъмат Аминовнинг энг яхши ҳикоялари ҳозирги ўзбек ҳажвиёти ўсиш-улғайиш йўлидан бораётганидан далолат беради.

Неъмат Аминов ҳикояларининг мавзу доираси ёхуд тасвир объекти янги эмас — у ҳам кўпгина ҳамкасблари сингари жамият ҳаётидаги турли-туман иллатларни танқид қилади, одамларнинг кадр-қилматиға соя туширадиган қусурларни, жамиятимиз ривожига раҳна солаётган инсоний заифликларни фош қилади. Булар орасида порахўрлик, бюрократизм, расмиятчилик, ўғрилик, ишёқмаслик, маиший бузуқлик, фаросатсизлик, андишасизлик, бачканалик, майдалик каби иллатлар бор. Табиийки, буларнинг ҳеч қайсиси кеча пайдо бўлиб қолган эмас. Бунинг устига, бу иллатлар жаҳон ҳажвиётида кўпдан бери қаламга олинб, фош этилиб келяпти. Лекин шунга қарамасдан, Неъмат Аминовнинг ҳикоялари бирор ҳажвиётчининг асарини такрорламайди, уларни китобхон янги, оригинал асарлардай қабул қилади ва ҳар бир ҳикояда тасвирланган иллатни, танқид қилган қусурни ўзи учун янгидан кашф қилаётгандай бўлади. Ҳўш, бунинг сири нимада? Авваламбор шундаки, адиб иллатларни ҳажв тиғи остига олар экан, уларни умуман тасвирламайди, вақт ва макондан ташқари кўрсатмайди, балки тарихан конкрет тарзда, муайян ижтимоий муҳит билан, аниқ даврий белгиларга безаб акс эттиради. Бу жуда муҳим, чунки иллатлар эски бўлса-да, ҳар қайси муҳитда ўзига хос шаклда намоён бўлади. Масалан, порахўрлик, мансабпарастлик ёхуд лаганбардорлик каби иллатлар ўтмишда қандай бўлса, ҳозир ҳам шундай моҳиятга эга. Ёхуд манманлик, фаросатсизлик, ҳасадгўйлик, мақтанчоқлик каби қусурларнинг моҳияти ҳам бизнинг давримизда ўзгарган эмас, бироқ ҳозирги шароитда бу иллатлар ўзига хос шаклларда намоён бўлади. Бошқача айтганда, ҳар қандай иллат тевааракатрофдаги муҳитга мослашувчи хусусиятга эгадир. Албатта, бу мулоҳазалардан, ҳар қандай иллат ўтмишнинг қолдиғи экан-да, деган хулоса чиқмайди, аксинча, кўп иллатлар моҳияти ўзгармаса ҳамки, янги ижтимоий муҳитнинг маҳсули, шу муҳитда содир бўлувчи зиддиятларнинг, таназуул ҳодисаларнинг самараси сифатида намоён бўлади. Неъмат Аминов масаланинг шу томонини яхши тушунади, шунинг учун ҳам унинг ҳикояларида тасвирланадиган иллатлар ва қусурларни биз янгидай қабул қиламиз. Фикримизни исботлаш учун бир мисол келтираман: адибнинг «Тўғилган куним қани?» деган ҳикояси бор. Маълумки, туғилган кунни нишонлаш — ўзбеклар ўртасида кейинги йилларда расм бўла бошлади. Ўз-ўзича олганда бу расму одатнинг ҳеч қанақа ёмон жойи йўқ — яқин қариндошлар, дусту биродарлар орасида оддий бир тарзда туғилган кунни нишонлаш одамга анча қувонч ва мамнуният бахш этиши мумкин. Бироқ, айрим одамлар туғилган кунни нишонлаш баҳонасида мақтанбозликка берилдилар. Айниқса, бирор амалдор одам ўзининг ёхуд оила аъзоларидан бирортасининг туғилган кунини нишонлайдиган бўлса, унинг қўли остидагилар хўжайинни ялаб-юлқаб хушомадгўйлик қиладиган, туғилган кунга совға-салом деб порани авж олдирадиган бўлиб қолишди. Хуллас, бу одат халқ ўртасида кенг тарқалиб улгурмай, чиройли қиёфасини йўқотиб, бадбашара, хунук бир тус ола бошлади.

Неъмат Аминов шу ижтимоий иллатнинг бачканалигини, жамият бетига тушган сўғалдай хунук эканини яхши англаган ва ҳикояда бунни тўла ифодалашга муваффақ бўлган.

Хуршидиннинг отаси Саврижон билан онаси Шохистахон фарзандлари туғилган кунни кенг нишонлашади. Бироқ, меҳмонлар ичиб олиб, ўзлари билан ўзлари бўлиб кетади, охир-пировардида ота-она, халақит бермәслиғи учун, Хуршидин бошқа хонага қамаб қўйишади. Адиб бу воқеаларнинг ҳаммасини Хуршидиннинг нигоҳи орқали тасвирлайди. Бу усул ёзувчиға кечаға йиғилганларнинг нақадар бачканалигини очишға имкон берган. Маст-аласт одамлар истаганча номаъқулчилик қилишади-ю, лекин ҳеч ким туғилган кунни нишонлаётган Хуршидиннинг кўнглини овлашни, унга қувонч бахш этишни хаёлиға ҳам келтирмайди.

Неъмат Аминов ҳикояларининг китобхонлар ўртасида му-

ваффақиятини таъминлаган фазилатларидан яна бири шундаки, муаллиф кўпгина ҳажачиларда учрайдиган каби ҳаммага маълум ҳақиқатларни қуруқ баён қилиш йўлидан бормади. У ҳеч қайси ҳикоясини «харомхўрлик — ёмон», «порахўрлик — жиноят», «хушомадгўйлик — иллат», «беадаблик — ёмон» қабилдаги гапларни уқдириш учун ёзган эмас. У имкон борича насихатбозликдан қочади, китобхонга ақл ўргатмайди. Бундан Неъмат Аминов ҳаётдаги қусурларни, одамлардаги заифликларни лоқайдгана туриб, совуққонлик билан тасвирлар экан, деган хулоса чиқмайди. Муаллиф бу қусурларни қоралайди, рад қилади, ўрни келганда эҳтиросли фош этади, бироқ бунни ўзига хос тарзда амалга оширади. Унинг ҳажвий ҳикояларида турли-туман қусурлар устидан чиқарилган ҳукм ҳикоянинг мағзиға сингдириб юборилган бўлади, бу ҳукмни топиб уқиб олиш китобхоннинг ўзига ҳавола қилинади. Ёхуд айрим ҳикояларда қаҳрамонлар характери шундай очиладики, биз унда бирон салбий ҳодисанинг моҳияти бетакрор шаклда ифодаланганини яққол кўраемиз. «Сузонғич роман», «Қирқ учинчи почча», «Қассоб шоир», «Тўтихон» каби ҳикоялар шундай асарлардир.

«Тўтихон» ҳикоясида умрнинг қадриға етмай, уни тараллабе-дод билан маъносиз ва мақсадсиз ўтказган одамнинг маънавий фожиаси зўр юмористик шаклда очиб берилган. Ҳикоя қаҳрамони Тўтихон бутун умрини отарчилик билан ўтказган — унинг шундан бошқа ҳунари йўқ. Бироқ, ёши ўтиб қолгандан кейин одамлар уни хуш кўрмай қўйишади. Тўтихон эса қариб қўйилиш ўрниға ўзига ярашмаган қилиқлар қилиб, пардоз-андозға зўр бериб, ўсмани энлик қўйиб, тўйларда ўйнашда давом этади. Охир-пировардида, рақсға ярамай қолган, гўяндалиқини машқ қила бошлайди. Аммо, тарки одат афримаҳол деганларидек, азаға ҳам пардоз-андозини қуюқ қилиб бориб, ҳаммадан лаънат эшитади. Муаллиф Тўтихоннинг гўяндалигини шундай тасвирлайди: у отарчиликни йиғиштири-гач, биринчи марта икки яшар боланинг азасиға боради ва «кўчқор эдинг ўзгинанг» дея йиғи бошлайди. Бироқ, «Тўтихон биринчи мисрани айтиб, «вой болам» дейиш ўрниға «воҳей бола» деб юборади. Хотинлардан кимдир: «Вой мен ўлай! Азани ҳам тўйға айлантирдилар-ку!», деди. Лекин унинг сўзини йиғи билан бўлиб ҳеч ким эшитмади. Тўтихон лабини қаттиқ тишлади. Кейин қайта бошдан куйини ўзгартириб, гўяндаликка тушди». Муаллифнинг маҳорати етуқлигини шундан ҳам кўриш мумкин: кичик бир ҳикояда у ўз қаҳрамонининг ҳаёт йўли ва яшаш тарзини тўла очиб берган.

Муаллиф Тўтихон характеридаги бачканалиқни, мешчанлиқни қоралайди ва уларға нисбатан китобхонда нафрат туйғуларини уйғотади. Айни чоқда, китобхон қалбининг бир чеккасида умрини беҳуда яшаб ўтказган капалакмижоз Тўтихонға нисбатан ачиниш туйғуларини ҳам ҳис қилади. Бу хусусият муаллифнинг биргина «Тўтихон» ҳикоясиға хос эмас, балки унинг услубидаги муҳим жиҳатлардан бирини ташкил қилади: бошқа кўпгина ҳикояларда ҳам салбий қаҳрамонлар китобхонда ачиниш уйғотади. Бунинг сабаби шундаки, муаллиф салбий қаҳрамонларни аввалдан белгилаб қўйилган қолиплар асосида тасвирламайди, уларнинг характериға фақат қора бўёқлар ёрдамида яратмайди, балки ранго-ранг кўринишларда акс эттиради. Бу қаҳрамонлар жиддий нуқсонларға эга бўлсалар-да, ўзларининг инсоний жозибасини йўқотмайдилар. Шунинг учун улар ишонарли, таъсирли чиқади ва бизнинг қалбимизда хилма-хил туйғулар уйғотади.

Неъмат Аминов ҳажвиётини бақувват қилган омиллардан яна бири — ўз қаҳрамонларининг ҳаётини, урф-одатларини яхши билган муаллиф ҳар гал уларнинг характериға тасвирлашда индивидуаллаштиришға алоҳида аҳамият беради, ҳикояларида ҳар қайси тоифа вакилининг ўзигагина хос сифатларини аниқ тасвирлайди, уларнинг жинсига, маълумотиға, ёшиға, касбиға, ишиға боғлиқ тарзда намоён бўладиган сифатларини жуда аниқ рангларда кўрсатади. Буларнинг бари образнинг бетакрор тус олишиға, китобхон хотирасида узоқ сақланиб қолишиға ёрдам беради. Бу ўринда ҳам фикримизни тасдиқлайдиган битта мисол келтириш билан қифояланамиз: «Қоровул» ҳикоясининг қаҳрамони Абулбоқий Абдулвосиеф ана шундай характери мукамал ишланган образлардан биридир. Авваламбор муаллиф қаҳрамоннинг портретини чизади. Портрет унинг ташқи қиёфаси ҳақида тасаввур бериб қўяқолмайди, айни чоқда кички кам ҳафтадоға кирган» бу чолнинг қандай одам эканини ҳам кўрсатиб туради: у «кузн бўйли, ориқ, қоп-қора чувак юзларининг териси осилиб

тушган», бошида «ўттизинчи йилларда кийиладиган нусхадаги шапка», қирра бурнининг ўркачига кўзойнак кўндирилган. Муаллиф унинг тилини индивидуаллаштиришга ҳам алоҳида аҳамият беради. «Ҳа, билабиз, ўртоқ начайлик, билабиз, биз охи ассобий атделда хат ташиганмиз», дейди чол. Ёки: «Падарингизга раҳмат, писар. Энди менга қарангиз, бизди биласизми, ана шу валас учун қанча иш кўрсатиб эрдук. Бухоро инқилоби замонасида подполнийда красний партизан бўлиб... бисёр босмачи унсурларни конний кавалерия билан қилчидан ўтказибидик... биз десангиз враг народларни туттишда ҳам кўп-кўп геройликлар кўрсатибидик...» Бу жумлаларнинг тузилишига қараб, уни айтаётган одамнинг кимлигини билиб олиш қийин эмас. Бу қария — чала савод, гапни тузукроқ дўндирилмаса ҳам, кўп гапирадиган, ўзиникини маъқуллайдиган, замонанинг зайлини ўйлаб иш кўриш қобилиятидан маҳрум, ўз хатти-ҳаракатларини таҳлил қилмайдиган, бошидан кечган воқеалардан сабоқ бўладиган хулосалар чиқара олмайдиган мақтанчоқ одам. Айни чоқда, у ўзини совет ҳокимиятининг устунларидан деб билади, бунга астойдил ишонади. Албатта, муаллиф қаҳрамонини очишда нутқий характеристика билан чекланмайди, унинг фаолиятдан ҳам айрим ва лекин муҳим нуқталарни кўрсатадики, улар бизнинг кўз ўнгимизда қаҳрамон қиёфасини аниқ-равшан намоён қилади. Совет ҳокимиятини ўрнатиш учун курашган бу «қизил партизан» эндиликда охиратини ўйлайдиган бўлиб қолган — беш вақт намозни қанда қилмайди. Аслида, унинг «қизил партизан» бўлгани ҳам гумон — бу ҳақда қўлида ҳеч қандай ҳужжат йўқ. Эҳтимол, чол бу ҳақда кўп гапирар экан, бошқалардан кўра ўзини ишонтироқчи бўлар... Ниҳоят, тунда бир мастининг эшик қоқиши қоровулнинг қанақа «геройлигини» кўрсатади-қўяди: қаҳрамонимиз кўркувдан дағ-дағ титраб, ҳушидан кетади. Буларнинг барчаси қоровул образи тиф даражасига кўтарилишига ёрдам берган — у бизнинг кунларимизда ҳам учраб турадиган мақтанчоқ, аслида эса бўш ва бачкана одамларнинг вакилидир.

Неъмат Аминов ҳикояларининг яна бир муҳим ва жозибador жиҳати бор: муаллиф асарларининг кўпчилигида Бухоро колоритини сингдириб юборишга интилади. Уларни ўқиганда бухориликларнинг ўзига хос табиатини ҳам, ҳеч кимникига ўхшамайдиган лаҳжасини ҳам яққол ҳис қилиб турамыз. Бунинг муҳимлиги шундаки, Ўзбекистоннинг ҳар қайси области ўзининг бетакорор рангларига, ўзига хос тароватига эга. Бу ўзига хослики адабиётга дадил олиб кириш керак — шунда асарларимиздаги ранг-баранглик кучаяди. Неъмат Аминов Бухоро шеvasидан кенг фойдаланади (эҳтимол, баъзи ўринларда керагидан ортқ ҳам), одамларнинг гапирishi тарзидаги бухороча оҳанглари яши беради. Булар ҳикояда муайян колорит яратибгина қолмай, қаҳрамонларнинг ҳаётийлигини ҳам таъминлайди.

Масалан, «Даври-даврон» ҳикоясини олайлик. Унда текин даромад кетидан қувиб, даври-даврон сурмоқчи бўлган, кейин қўлга тушиб, қамалиб кетган Кўзивой қисмати ҳикоя қилинган. Муаллиф Кўзивой нутқини шундай берганки, ундан бухорилик одамнинг нафаси яққол сезилиб туради. Мана, қаҳрамон нутқидан мисоллар:

«Обиджон, кўзингизни ёғ туттибдими, укагинам?»

«Мен сизга айтсам, укагинам, Заготжуфтсирёда ишлайман кўпдан бери...»

«Ҳа, ўша ерда пўстак, жун, яна у-бу нарсалар тераман... Битта эшак ҳалок, биз ҳалок...»

«Ўтган ҳафта янгангиз яна кўзиладилар...»

Бундай мисолларни кўплаб келтириш мумкин. Улар муаллифнинг ҳажвий характер яратишдаги маҳорати анча балоғатга етганидан далолат беради. Айни чоқда, ҳажвийёт бобида Неъмат Аминовнинг имкониятлари юз фоиз намоён бўляпти, дейишга ҳали эрта. Камолотнинг чегараси йўқ. Ҳажвийёт бобида ҳам камолотга эришининг хилма-хил имкониятлари мавжуд. Шулардан бири — ҳикоялар яратишда муаллифнинг ўз фантазиясига кенг эрк беришидир. Маълумки, бундай ҳолларда муаллиф ҳаётда бўлиб ўтган ёхуд рўй бериши мумкин бўлган воқеаларни эмас, фавқулодда воқеаларни, ғайри-табиий ҳодисаларни тасвирлайди. Бундай ҳолларда улар муболағадан, гротескдан кенг фойдаланади ва охири-пировардида жуда юксак даражадаги ҳаққонийликка эришади. Жаҳон адабиётидаги кўпгина ҳажвийётчилар шу йўл билан ўлмас образлар яратганлар. Масалан, Чеховнинг «Гилоф бандаси»ни ёхуд Салтиков-Шчедриннинг «Ақлли танга балиқ» асарларини эслаш кифоя. Афсуски, негадир Неъмат Аминов

шу имкониятдан унча кенг фойдаланмайди. (Кези келганда шунга айтиш керакки, бу нуқсон бошқа ўзбек ҳажвийётчилари ижодига ҳам хосдир.)

Уйлаймики, Неъмат Аминов ҳикоячилик бобида эришган тажрибаларига таяниб, бу мураккаб жанрдаги самарали изланишларини давом эттиради.

Неъмат Аминовнинг адабиётга қўшган ҳиссаси ҳақида гапирганда, албатта, «Ёлгончи фаришталар» қиссаси тилга олинади. Бу асар қисқа муддатда катта шухрат қозонди. Китобхонлар юзлаб мактубларда асарни мириқиб ўқиганларини, кўп саҳифалар устида қотиб-қотиб қулганларини, ундан бир олам эстетик завқ олганларини ёзишди. Танқидчилар ҳам асарни ижобий баҳолашди. Ҳатто, айримлар уни «биринчи ўзбек ҳажвий романи» деб атаб, Илья Ильф ва Евгений Петровларнинг «Ун икки стул», «Олтин бузоқ» каби романларига тенг қўйишди. Албатта, бу фикрда ҳақиқатдан кўра муболаға кучлироқ. «Ёлгончи фаришталар» — роман эмас. Унинг жанрини авторнинг ўзи кўш қисса деб белгилаган. «Ёлгончи фаришталар» Абдулла Қодирийнинг «Қалвак маҳдумнинг хотира дафтаридан», Фафур Ғулмоннинг «Шум бола», Худойберди Тўхтабоевнинг «Жонгинам, шартингни айт» каби ҳажвий қиссалари қаторидан муносиб ўрин эгаллайди. «Ёлгончи фаришталар» бақувват ҳаётий заминга эга — унда тараққиётимизга ҳалал бераётган иллатлар фoш қилинади. Муаллиф ўз фояларини қиссадаги бир қатор образларга сингдириб юборган.

«Ёлгончи фаришталар»нинг марказий қаҳрамони — Баширжон Зайнишев. Муаллифнинг ўзи уни ўта содда, ўрни келганда жуда муғамбир, баъзан ҳаддан зиёд довдир бир киши, деб таърифлайди. «У бизнинг замондошимиз. Бундай одамлар 70-йилларда ҳам бор эди. Уларни ҳозирги кунда, яъни 80-йилларнинг ўрталарида ҳам шаҳар ва қишлоқларимизда учратиб турамыз. «Ёлгончи фаришталар» ҳақидаги баъзи муқомаларда «Баширжон тоифасидаги одамлар ҳаётимизда кўпми, озми?» деган масала атрофида баҳс кетди-да, образнинг ҳаётийлигини, бадий қимматини шунга қараб белгилашга уринишлар бўлди. Менимча, бундай «таҳлил» тўғри эмас. Адабиётда гап тасвир объекти қилиб олинган воқеа ва ҳодисаларнинг ҳаётда қанчалик кўп ёхуд кам тарқаганида эмас. Албатта, адиб ўз асарда ҳаётнинг муҳим жиҳатларини очишга интилади, ижтимоий салмоқли фикрлар айтади. Бироқ, бунга у ҳаётда кўп учрайдиган воқеаларни тасвирлаш, ҳаммага яхши таниш характерларни кўрсатиш ёрдамида ёки ҳаётда кам учрайдиган, ҳатто бутунлай учрамайдиган ҳодисаларни қаламга олиш ёрдамида ҳам амалга ошириши мумкин. Масалан, А. П. Чеховнинг «Чиновникнинг ўлими» ҳикоясини эслайлик. Унда чиновникнинг томоша залида ўтириб беҳосдан чучкириб юборгани, сўнг олдинги қаторда ўтирган юксак мартабали одамга тупуги сачраганини қўриб талвасага тушгани, ундан узр сўрайвериш, ғашини келтиргани, ниҳоят, юксак мартабали амалдор жеркиб ташлагач, бунга чидаёлмай, жон таслим қилгани тасвирланган.

Албатта, чучкириш табиий ҳол. Ҳатто биров акса урганда, беҳос тупугининг кимгадир сачраб кетиши ҳам ҳаётда тез-тез учраб туради. Бунинг учун узр сўраши ҳам табиий, бироқ узри қабул қилинмаса, жон таслим қилиш — ҳаётда ҳар кунга учрайвермайди. Билмадим, чор Россиясида шу сабаб билан биронта чиновник ўлганмикин?. Агар биз ҳикояни масаланинг шу жиҳатига қараб баҳолайдиган бўлсак, унда ҳаётда учрайдиган уйдирма воқеа тасвирланган, деган хулосага келишимиз керак ва «Чиновникнинг ўлими»да ҳаётийлик принципига путур етган, деб даъво қилмоғимиз шарт. Ҳолбуки, бундай хулоса мутлақо нотўғри ва юзакидир. «Чиновникнинг ўлими» энг ҳаётий, энг ҳаққоний ҳикоялардан бири бўлиб, Чехов унда ҳаётда учрамайдиган ҳодиса ёрдамида чор Россиясида жуда кенг илди эртган ҳушомадгўйлик, лаганбардорлик ва мутъелик каби иллатларни зўр маҳорат билан очиб берган. Бундай мисолларни яна кўплаб келтириш мумкин. Демак, бадий асарда масалани тасвир объекти қилиб олинган воқеа ёхуд характернинг ҳаётда қай миқдорда тарқалгани ҳал қилмайди, аксинча, шу воқеа ёки характерда ҳаётнинг бирор муҳим жиҳати, ижтимоий қимматга эга бўлган

томонлари нечоғлик теран, нақадар маҳорат билан умумлаштирилганлиги ҳал қилади.

Шунга қўра, «Елғончи фаришталар»нинг қиммати асар қаҳрамони Баширжон Зайнишевга ўхшаш одамларнинг қайси районда нечтадан учраши билан белгилаб қилинади. Китобхон учун энг муҳими — қаҳрамон характери орқали ҳаётдаги муайян ҳодисаларнинг таъсирчан ва моҳирона ифодаланишидир. Асарнинг ҳаётийлигини ҳам худди мана шу нарса таъминлайди.

«Елғончи фаришталар»да муаллиф қаҳрамон характери ни чизишда ҳозир ҳам кўпгина асарларда учраб турадиган бир нуқсонни четлаб ўтган: ёзувчи қаҳрамонини унча хушламасда, унинг кўп жиҳатларидан ошқора киноя билан кулса-да, унинг характери ни фақат қора бўёқлар билан чизмайди. Баширжон китобхон кўз ўнгига кишининг гашини келтирадиган, энсасини қотирадиган сийқа «салбий» образ бўлиб эмас, жонли инсон бўлиб гавдаланади. Унинг барча қилиқлари, гап-сўзлари хатти-ҳаракатлари бизни ишонтиради. Шунинг учун ҳам Баширжон Зайнишев характери реал ҳаётий мазмунга эга.

Баширжон район миқёсидаги кичик мансабдорлардан. Унинг тайинли касби кори, астойдил ушлаган тайинли бир ҳунари йўқ. Бундайлар ҳақида одамлар ярим ҳазил, ярим чин билан, асосий мутахассислиги — умумий раҳбарлик, дейишади. Чиндан ҳам у қаер тўғри келса — шу ерда ишлаб кетаверади. Ижрокомда ишлаган, райкомхозда ишлаган, ательеда, ДОСА-АФда ишлаган. Киссаларда биз уни аввал район маданият бўлимининг бошлиғи, маҳаллий саноат корхонасининг директори, кейин суғурта идорасининг раҳбари, ундан сўнг умумий овқатланиш бўлимининг сарқори лавозимларида кўрамиз. Бироқ, Баширжон, бу ишларнинг биронтасини ҳам эплагмайди — у қаерда ишлаганини, ўша жойни расво қилади. Зоҳиран қараганда, у бошлиқ бўлган жойда иш зўр кетаётгандай кўринади-ю, аслида ишининг сифати ҳам, самараси ҳам бўлмайди, ўзибўларчилик илдиз отади, қинғир ишлар, майда ўғриликлар авж олади. Тўғри, Баширжонни ялқов, ишқамас ёхуд фаолиятсиз одам деб бўлмайди. Аксинча, «у бир ташкилотга бошлиқ бўлиб келган заҳоти маълум бир ишлар қилиш мақсадида югуриб-еларди. Лекин ҳаял ўтмай, у яна ўз шахсий манфаатлари, кичик, арзимас ташвишлари билан алаҳсиб кетарди». Нима учун унинг «югуриб-елишлари» бирон арзийдиган самара бермайди? Нима учун у ишлаган жойда бирон сезиларли ўзгариш содир бўлмайди? Бунинг асосий сабаби қиссада яхши очилган: Баширжон бирон-бир соҳада тузукроқ малакага эга эмас, лекин шунга қарамай, сир бой бермайди — ўзини маданиятли, савияси баланд, билими зўр қилиб кўрсатишга уринади — кизаги кенг шўпа кияди, тўғноғичли галстук тақади, лавсан шим, японча оқ кўйлак кийиб, модадан қолмасликка тиришади, ҳиндча фильмларни қолдирмай кўради, «Қобуснома»ни ўқиб, ундаги панд-насихатларни ёдлайди, Павловнинг «Олий нерв системаси» китобидан кўчирмалар ёзиб олиб, ўлтиришларда уларни айтиб, ҳаммани «қойил» қолдиради. Ибн Сино асарларини шу мақсадда ўқийди. Газета ва журналларни бирон маънавий эҳтиёжини қондириш учун ўқимайди, улардаги «Ҳар тўғрида», «Оламда нима гап?», «Футбол янгиликлари» каби бўлимларни кўздан кечириб, қизиқарли фактларни ён дафтарига кўчириб қўйиб, ўрни келганда уларни ҳам айтиб юради. Хуллас, унда ҳеч қандай билим йўқ, аслида алифни калтакдан ажратма олмайди-ю, лекин даъвоси катта, ўзини ҳар нарсадан воқифу ҳар нарсанинг тағига етадиган аллома қилиб кўрсатиш иштиёқи кучли.

Муаллиф худди шу нуқтада одамлар ўртасида кенг тарқаган бир хусусиятни — ўзида йўқ фазилат билан кеккайиш иллатини яхши ифодалаган. Бундайларнинг сийрати бошқа суврати бошқа бўлади. Бундай одам, айтайлик, бирон ҳашаматли кабинетнинг турида турли-туман рангдор телефонлар қўйиб ташланган дабдабали стол орқасида шунақа виқор билан ўтирадики, унга гап қотишга ботинолмай, жавдираб қоласиз. Бироқ, у билан уч-тўрт оғиз гаплашганингиздан сўнг маълум бўладики, савлатидан от ҳурқадиган бу одам аслида бировнинг ўрнини эгаллаб ўтирибди. Унда на иқтидор, на билим бор. Шуниси қизиқки, бундай тўралар бировнинг ўрнини эгаллаб ўтирганини, ўзининг усти ялтироқ, ичи қалтироқ эканини, билимсизлигини асло тан олмайди, аксинча, ўзларини ҳамма соҳа бўйича зўр билимдон деб биладилар, бирон-бир сабаб билан билимсизликлари ошқор бўлиб қолса, хижолат ҳам чекмайдилар, отдан тушсалар-да, эгардан тушмайдилар. Бир

воқеа сира-сира эсимдан чиқмайди. Анча йиллар аввал пахтага борганимизда, студентлар саломатлигига кўз-қулоқ бўлиб туриш учун бизга бир докторни қўшиб юборишди. Доктор — ёши ўтинқираб қолган, тепакал, қирра бурун бир одам эди. Узининг айтишича, ўттиз йилдан бери врачлик қилар экан. Аммо уч-тўрт кун ўтмай, унинг анча нўноқ врач экани маълум бўлиб қолди. Бунисига ҳам бир амаллаб чидаса бўларди, бироқ унинг бир одати бор экан, орадан кўп ўтмасданок шу одати билан ҳаммамизнинг жонимизга теғди. Биз нима тўғрида гаплашмайлик, қандай масалани ҳал қилмайлик, у ҳаммасига аралашар, узундан-узоқ мулоҳазаларни айтар, ҳаммамизга ақл ўргатиб, бемалол ишлашимизга қўймас эди. Унинг «билмаган» нарсаси йўқ эди. «Қўйинг, бировнинг гапига аралашманг» қабилдаги танбехларимиз заррача кор қилмади. Шундан кейин, бошлаб унинг таъзирини бериб қўйишга — билимсизлигини кўзига кўрсатиб, сал бўлса-да, тилини тийишга аҳд қилдик. Бир куни мен ундан: «Доктор, анча тажрибали экансиз. Сиз билмайдиган касаллик ҳам борми?» деб сўрадим. Бунақа савол унинг шаънига ҳақоратдай туюлди. «Йўқ. Ҳаммасини биламан!» деб кескин оҳангда комил ишонч билан жавоб берди у. «Унда айтинг-чи, — деб давом этдим. — Одам ўтирганида ўнг оёғидаги бармоқлари бешта, юрганида олтига бўлиб қолади. Бу қанақа касаллик?» У таажжублангандай бир оз ўйлаиб қолди, кейин, мени лақиллатолмайсан, деган маънода энгил бош чайқади-да: «Унақа касаллик йўқ, биродар» деди. Мен бўш келмадим: «Нега йўқ бўлар экан! Ибн Сино «Саломатул силони фи ҳифзи лисони» деган китобда ёзган-ку!» Даврадагилар кулиб юборишди — улар филолог бўлгани учун Ибн Синонинг бунақа китоби йўқлигини, мен келтирган ибора, «инсон саломатлигининг қалити тилини сақлашдадир», деган арабча мақол эканини яхши билишарди. Доктор дўстимиз, табиийки, умуман бунақа китобнинг йўқ эканини ҳам билмас эди. Агар у, билмайман, ўқимаганман, деса — тамом, олам гулистон, қутулларди-қўярди. Бироқ унинг табиати «билмайман» дейишга йўл қўймасди; ахир, у ҳамма нарсадан воқиф, ҳамма илмдан хабардор, билагон одам-да! Шунинг учун у, мисси чиқиб қолишини ўйлаб ҳам ўтирмай, жавоб берди: «Ҳа, тўғри. Уқинганман. Ибн Сино айтиб кетган. Аммо у касаллик инқилобдан кейин йўқ бўлиб кетган». Бирдан гурра кулги кўтарилиди. Бироқ, доктори тушмагур бу кулгини ҳам ўз билагонлигига йўйди: жавобни қойил қилганим учун кулиш-япти, деб ўйлади.

Хуллас, суврати билан сийрати тўғри келмайдиган, ўзида йўқ сифатларни бор деб даъво қилувчилар ана шунақа қуруқ ва мақтанчоқ бўлишади.

Муаллиф Баширжон характеридаги аянчли мақтанчоқликни таъсирчан қилиб тасвирлаётган. Баширжон характеридаги таҳлиладан чиқадиган яна бир муҳим хулоса бор: мансабдор одамнинг чаламуллаглиги — хавфли иллат. Чаламуллаглик одамни мустақил фикрдан маҳрум этади. Мустақил фикрнинг йўқлиги эса кўпгина хунук оқибатларга олиб келади — аввало, мустақил фикри йўқ одам амалий фаолиятида биронта масалани тузукроқ ҳал қилолмайди, ҳар қадамда юқоридан кўрсатма кутади, ҳар қандай ташаббусдан чўчийдиган бўлади. Ундай одам учун энг нохуш нарса — кўнирилган маромнинг ўзгариши, янги тўлқинларнинг пайдо бўлиши. «Елғончи фаришталар»да Баширжоннинг эътиқодсизлиги, ҳаёт оқимига тушиб олиб, бир ҳасдек қалқиб бориши яхши кўрсатилган. «Баширжон иши юришиб, димоғи чоғ бўлган пайтда ашаддий «атеист», худонинг бор-йўқлигига ишонқирамай қарар, ҳатто катта давраларда ҳам «қани, ўша худо қаерда?» дерди... Иши бир оз юришмай қолса, «э, художон, ўзинг осон қилгайсан» дея пичирларди». Бир ўринда Баширжон «Мен атеистман, лекин худого шукр, мусулмонман» дейдики, бу ибора ҳам унинг эътиқоди, билими, савияси қанчалик ночор эканини аниқ кўрсатиб туради. Унинг эътиқодсизлиги фақат тилда эмас, кўндалик ишларида ҳам рўйиристойна намён бўлади. Масалан, фолбиннинг гапига ишониб, ҳомиладор хотинини бўғоз кўк эшакнинг устидан сакратади.

Баширжоннинг чаламуллаглиги, эътиқодсизлиги унда яна бир жиддий иллатни туғдирган: у — иккиюзлама, мунофиқ, шароитга мослашувчи одам. У — партия аъзоси. Бирон кирдикори ошқор бўлиб, иши муҳокамага тушадиган бўлиб қолса, унинг энг қўрқадиган нарсаси — партиядан ўчириб юборишлари. «Э художон-эй... партиядан ўчиришмаса бўлгани. Майли, ҳаммолик қил деса ҳам қилардим» дейди. Бироқ, бу гапларни у партияга астойдил содиқлиги учун айтаётгани йўқ. Партияга аъзолик унинг учун ҳамиша дуруст-дуруст лавозимларга йўл очади. Аксинча, партиядан ҳайдалса, унинг учун ҳар қандай

мансаб йўли беркилади. Шунинг учун у ҳаммолик қилишга ҳам рози, партиядан ҳайдамасалар бас. Аслида эса унинг ҳаммолик қилишга розилиги — кемаи денгизда бўронда қолганда, омон қолса, худоба кема устунидай шам ёқишни ваъда қилган, омон қолгач эса, оддий бир шам ёқиб худони алдаб кетган муттаҳам одамнинг қилмишидай гап. У яхши билади: ҳозир бир амаллаб партиявий жазага чап бера олса, у ёғи осон — ошна-оғайнилари жонига ора кирадио жиндай вақт ўтказиб, яна юзага чиқиб олади.

Баширжон Зайнишев қиссада майда ўғри, таъмагир, муттаҳам бир шахс сифатида тасвирланган. Қайси идорада ишласа, шу ердан бирор нарсени ўмаришни ўйлайди: ҳаваскор артистлар учун тиктирилган кийимлардан ўмаради; ўзига ва яқинларига комбинат ҳисобидан темир дарвоза қурдиради; элзиладан зарар кўрган одамларга бериладиган ёрдам пулига шерик бўлади; бир идорадан бошқа идорага ишга ўтганда, аввалги идорадаги кўнглига ёқиб қолган баъзи бир жиҳозларни ҳам ўзи билан олиб кетади. У ҳатто йириқроқ ўғрилик қилишга ҳам қодир эмас. Негаки, у жуда кўрқок. Унинг машаққат, ичкиликбозликка суяги йўқ, аёллар билан ишрат қилишдан ҳам қайтмайди. Айни чоқда, сирни очилиб, фош бўлиб қолганда, кўрқок олдин мушт кўтарар қабилида иш тутади.

Савол туғилади: қандай қилиб Баширжондай чаламулла, эътиқодсиз, нокас, қўли эгри, бузуқлик кўчасига кириб чиқаверадиган, фаросетсиз ва калтафаҳм одам кўп йиллар мобайнида маъсул лавозимларда ишлаб келди? Ахир, унинг билимсизлиги, фаросетсизлиги бир зумда одамлар ўртасида латифага айланиб кетади-ку! Бирга ишлайдиган ҳамкасблар бир зумда унинг пуч эканини билиб қолишади-ку! Шунга қарамай, Баширжон пўнакдек сув бетида қалқиб юраверади. Қиссада бу саволга атрофлича бадий жавоб берилган.

Баширжон шунинг учун чўкмайдики, унинг сув юзида қалқиб юришини таъминлайдиган, бир идорада чуви чиқса, унга ҳомийлик қилиб, бошқа бир идорага олиб бориб ўтқазиб қўядиган, уни қўллаб-қувватлаб турадиган куч бор. Бу куч — Баширжоннинг аяхони, бирдан-бир суяган тоғи Шамси Тўраевичдир. Муаллиф Шамси Тўраевичнинг қандай лавозимда ишлашини атайин сир тутган — ҳарҳолда, у қўли узун, ҳамма жойда гапи ўтадиган одам. Автор унинг кимлигини аниқ айтмас-да, жуда моҳирона топилган деталлар билан бу мансабдор одамнинг характерини чизади-қўяди.

Шамси Тўраевич характерининг асосий нуқталарида Баширжонга ўхшаб кетади. У ҳам усти ялтироқ одамлардан. У ҳам ҳар қадамда ўзида йўқ фазилатларни бор қилиб кўрсатишга уринадиганлардан. У ҳам одамларнинг кўзича бир хил яшайди-ю, аслида бошқача фикрлайди. Масалан, касалхонада ётган жойида кўргани келган Баширжондан: «Сводкани келтирдимми?», деб сўрайди. У буни пахта тақдирдан астойдил қайғураётгани учун эмас, балки ўзини пахтанинг жонкуяри, умум манфаатини кўзлайдиган, ҳатто тўшақда ётганда ҳам аввал ишни ўйлайдиган одам қилиб кўрсатиш учун қилади. Ёхуд отасининг қабрига қурдирилган сағананинг мрамар тошидаги байтларни бекор қилар экан, буни ўша байтлар ёқмагани учун эмас, балки «атеизмга тўғри келмаслиги боис муҳокамага тушиб, хонавайрон бўлиши мумкинлиги учун қилади.

Шамси Тўраевичнинг яна бир ғалати хусусияти бор: у ҳамма жойда ўзининг сиёсий ҳушёр эканию ғоявий чиниққанлигини намоён қилади, оғизда коммунистик идеологияга содиқ эканини таъкидлайди. Бир ўринда у: «Генераллар тўғрисида анекдот айтилмасин!», деб насиҳат қилади. Бошқа бир ўринда эса Баширжон унга дастасида негр боланинг боши тасвирланган туфли киядиган куракчани совға қилганда рад этади: «Бу ерда одам ҳўрланган. Бу капиталист, ирқчи ва эксплуататорлардан чиққан гап! Мен эксплуататор эмасманки, хизматига қора танлилардан фойдалансам».

Бундай эпизодларга биз Шамси Тўраевичнинг сиёсий ҳушёрлиги оддий демагогликдан ўзга нарса эмаслигини кўраемиз. Шамси Тўраевич сўзда ўзини халқ ишига садоқатли кўрсатса-да, аслида у жамият манфаатларини сира ўйламайди. Унинг Баширжонга ҳомийлиги шундан далолат беради. Шуниси қизиқки, Шамси Тўраевич Баширжонга қанчалик зарур бўлса, Баширжон ҳам унга шунчалик керак. Баширжон ҳар гал ишни расво қилганда; ҳомийси Шамси Тўраевич ҳар қанча хижолат бўлмасин, барибир уни қўллаб-қувватлайверади. «Лекин сен бизга кераксан, гарчандки, шу вақтга қадар оқармасдан, доимо қораланиб келаётган бўлсанг-да, сени юлиб ташламаймиз. Керакли туксан...» дейди Шамси Тўраевич.

Хўш, Баширжон нима учун «керакли тук»? Шунинг учуни, Баширжонга ўхшаганлар Шамси Тўраевичларга ҳеч қачон қарши бормади, ҳеч қачон уларни танқид қилмади, ичи бўшлигини юзига солмади. Баширжонга ўхшаганлар туфайли Шамси Тўраевичлар ўзларини «худо» деб билишади, ўз маъжудликларидан мамнун бўлишади. Масаланинг бошқа томони ҳам бор: Шамси Тўраевичнинг ҳомийлиги шунчаки хушфеллик учун қилинмайди. Шамси Тўраевич ҳатто, мушук ҳам бекорга офтобга чиқмайди, деб ҳисоблайдиганлардан. Бироқ, у ўзини пихини ёрган уста, пишиқ деб билади ва шунинг учун ошкора пора олмайди — Баширжон унинг ҳолидан хабар олиб туради, рўзғорига қарашади, курортга кетганида, ортидан тансиқ емишлар олиб боради ва ҳатто кимор ўйнаб, атайин анча мунча пулни ҳам «ютқазди». Хуллас, Шамси Тўраевич энг учиди иш битирувчи ашаддий порахўр. Баширжоннинг унга зарурлиги шундан.

«Ёлгончи фаришталар»да шу тарзда елвизакфелу суваракмижоз одамларнинг моҳияти фош қилинган — уларнинг «яккаш мутеълик, тамагирлик ва майда, шахсий ташвишлар билан ўтган умри» ғоят маъносиз, инсон шаънига доғ туширадиган умр экани кўрсатилган. Айни чоқда, ана шундай иллатларнинг гуллаб-яшнашдан манфаатдор «шамси тўраевичлар» ҳам кескин фош қилинган.

«Ёлгончи фаришталар»нинг ижтимоий эстетик қиммати шунда. Муаллиф салмоқли ижтимоий мазмунни янада ёркироқ ифодалаш учун анча маҳорат билан қалам тебратган. У асар қаҳрамонларининг индивидуал қиёфаларини жонлантирадиган ҳаётий деталлар топган, нозик ва нафис юмордан фойдаланган. Лекин шунга қарамай, Баширжон Зайнишев образда алланечук бадий номукамаллик сезилади. Ҳарҳолда, Баширжон характери ҳар қанча маҳорат билан чизилган бўлмасин, уни том маънода бадий конфликт даражасига кўтарила олган образ дейишимиз қийин.

Нима учун? Менимча, бунинг сабаби иккита. Неъмат Аминов Баширжон характерини чизишда муайян даражада меъёрдан чиққан. Мен бу ўринда Баширжон образининг иккинчи қиссада — «Суварак»да намоён бўлишини назарда тутаяман. Гап шундаки, Баширжон характери бутун моҳият эътибори билан «Елвизак»да намоён бўлган эди. «Суварак»да биз унинг янги саргузаштлари билан танишамиз-у, бироқ, бу саргузаштлар унинг характеридоги янги қирраларни очмайди. Иккинчи қиссада образ микдорий ўзгаришларнигина бошидан кечириди, ички моҳияти эса деярли ўзгаришсиз қолади. Адабиётда, бир марта кашф қилинган образдан ҳадеб фойдаланавериш яхши самара бермайди. Менимча, иккинчи қиссада худди шу ҳол содир бўлган — биз Баширжоннинг янги жиҳатларини кашф қилолмаганимиз учун кўнгил тўлмагандек таассурот қолади.

Баширжон Зайнишев характерини яратишдаги иккинчи қусур шу билан боғлиқки, муаллиф кўп ўринларда муболағадан яхши фойдалангани ҳолда, гоҳо ички мантиққа етарли даражада рисоа қилишни унутиб қўйган. У баъзан, нима қилиб бўлса-да асардаги юморни кучайтирмаган деб деталларнинг ҳаётийлигига эътибор беришни назардан қочирган. Пировард-натигада қаҳрамон характеридоги китобхонни ишонтирмайдиган, зиддиятли сифатлар пайдо бўлади. Бу нуқсонлар, албатта, Баширжон Зайнишев характерига бир оз бўлса-да, доғ туширади, лекин унинг ғоявий-бадий салмоғини йўққа чиқара олмайди. Баширжон Зайнишев — бугунги ҳажвийетимиз ютуғини ифодалайдиган бақувват, ҳаётий образлардан бўлиб қолаверади.

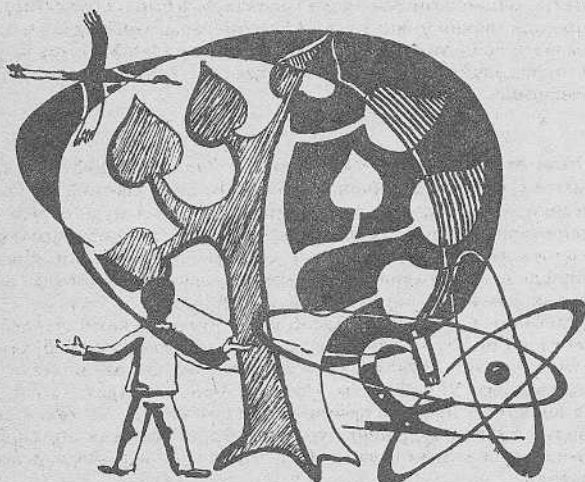
Неъмат Аминов эллик ёшга кирди. Эллик ёш адиб учун авжи ширага тўлган давр. У йиллар давомида халқ ҳаётини чуқурроқ ўрганди, устозларидан пухта сабоқ олди. Энг муҳими эса, кўп йиллик ижодий изланишлар туфайли бой тажриба орттирди. Эндиликда ёзувчи учун энг зарур сифатлардан бирини эгаллади — у нимани ёзиш кераклигини биладигани эмас, нимани ёзмаслик кераклигини ҳам билади.

Адибнинг шу пайтгача босиб ўтган йўлидан чиқарган асосий хулосаси бор: бу — ҳажвийёт орқали Ҳақиқатни улуғлаб, халққа хизмат қилиш ёзувчининг муқаддас бурчи экани ҳақидаги хулосасидир. Уйлаймизки, Неъмат Аминов бундан кейин ҳам ана шу қутлуғ ижодий принципга содиқ қолади ва халқимизга манзур бўладиган, унинг курашига ёрдам берадиган, адабиётимиз ҳазинасидан муҳим ўрин оладиган янги-янги асарлар яратади.



Владимир Соколов,
 СССР Фанлар Академиясининг академиги,
 ЮНЕСКОнинг «Исон ва Биосфера» программаси
 Совет Комитетининг раиси

Ҳаётга қарши жиноят



Олимларимиз кўп йиллардан буён вьетнамлик ҳамкасблари билан ҳамкорликда Жануби-Шарқий Осиёнинг тропик ўрмонлари экологиясини ўрганишади. Вьетнамда биз аср жинояти — нафақат халққа, балки бу юрт тупроғи ҳамда ташқи тирик мавжудотига қарши очилган урушга дуч келдик. Одамларга ва табиатнинг бошқа жонли аъзоларига нисбатан ваҳший йўллар билан ўтказилган беадад қабохатни кўриб ёқа ушламаслигингиз мумкин эмасди.

Америка босқинчилари матонатли Вьетнам халқининг қаршичилигини синдира олмагач, унинг асосий яшаш манбаини йўқотишга қарор қилишди. Оқибатда маҳаллий аҳоли кўп кулфат кўрди, бошқа усуллар воситасида эса жонли табиатга ҳам уззукун ажал уруғи сочилди. Америкалик ваҳшийлар аҳоли ўртасида очлик ва ялли хонавайронлик ҳукмрон бўлиши, бу бепоён ўлкада ҳаёт нафаси тиниши учун қирғинбарот химиявий қуролларни ҳам ишга солишди.

Уларнинг қўлидаги гербицид ва дефолиантлар мамлакат учун қирғин, очлик-қаҳатчилик туғдирувчи қуроллар эди аслида. Улар озиқ-овқат базаларини йўқ қилиш билан қаноатланишмасдан, Вьетнамнинг келажагига ҳам хавф солишди — ерини заҳарлаб, гиёҳсиз сайхонга айлантириб ташлашга уринишди.

Шундай бўлди ҳам: Сайгон ва Дананг атрофидаги юзлаб квадрат километр майдон «ўлик зона»га айлантирилди. Бу ердаги барча тирик мавжудот дефолиантлар воситасида йўқ қилинди, бомбалар ва напалмлар билан ёндирилиб тақирлик ҳосил қилинганида ерлар ёрилиб кетди ва у ерларни кейинчалик бульдозерлар ёрдамида текислашга мажбур бўлинди. Америка қўшинлари Куангнам вилоятидаги Диенбан уездидан 14 та қишлоқни таг-туғи билан йўқ қилиб юборди. Америка газеталаридан бирининг хабар беришича, Вьетнамда қўлланган 2,4,5 — Т гербицидларининг концентрация даражаси АҚШ қишлоқ хўжалигида фойдаланишга кўзда тутилганидан ўн уч баравар кучли экан. Химикатлар Вьетнамдаги ҳар бир жон — аёлу эркак ва бола бошига 6 фунддан тўғри келадиган қилиб сепилди. Инсоният тарихида ҳали ҳеч бир давлат бошқа бир давлат билан бу хил қабиҳ усулда уруш олиб бормаган эди. Қўшма Штатлар мисли кўрилмаган бу «экологик экспериментни» бутун бошли планета муҳитига ниҳоятда катта офат келтириши мумкинлигини ўйлашмасдан синиб кўришди. Пентагон олимлари Вьетнамга қарши қўлланилган химиявий қуролларнинг даҳшатини билса-да, анча вақтгача сир тутишга ҳаракат қилишди.

Гуннар қабилисининг йўлбошчиси Аттила ўзи ҳақида бадавийларча мақтанчоқлик билан шундай деган эди: «Камина тулпорининг оёғи қаерга тегса, ўша ерда қайтиб ўт-ўлан битмайди...» Бироқ унинг «кароматлилиги» ҳозирги варварлар — америка урушқоқлари олдида ип ҳам эшолмай қолди. Уйлаб кўринг, ўша даврдаги қандайдир бир қизиқоннинг сўзини эндиликда энг даҳшатли, замонавий бомбалар ва химиявий қуроллар ёрдамида офат-бало келтираётганлар билан тенглаштириш мумкинми ўзи? Мукамал техника билан душманнинг нафақат жанговар кучини, балки жами ўраб турган жонзотни, қариялар, аёллар ва болаларни... йўқ қилиб юбориш ҳеч гап эмас!

АҚШ жиноятлари қайд этилган ҳужжатларнинг бирида айтиладики, «1965—1966 йиллари Ангиа ва Анхиу уездларида заҳарли моддалар пуркалиши натижасида уч ҳосил оғи давомида (яъни 18 ой) бирорта ёнмаган ғалла, банан ёки ананас дарахти қолмаган. Анхиу уездига йўнлаб заҳарланган дарахтлар қайта гулламай, мевалар бермай қўйди. Минглаб товуклар заҳарланиш туфайли қирилиб кетди. Тахминимизча, плантацияда қайта ҳаёт тиклаш учун камида яна 10—15 йил зарур...»

Фақат Жанубий Вьетнамнинг ўзига АҚШ армияси 90 минг тонна гербицид ташлади. Қирқ процентга яқин жойга бир мартадан беш мартагача ва ундан ҳам кўп заҳар сепилди. Бир неча районларда ҳар гектар ерга 500 килограмм миқдорида заҳарли модда тўғри келган. Қайта парвариш қилиш учун ҳаракат қилинса ҳам қарийб ўн процент дарахтлар nobud бўлди, кейинчалик уларнинг сони янада ошди. Тўрт қарра «чанглаш» оқибатида ўрмон бутунлай қуриб қолди. Ҳаммаси бўлиб 25 минг квадрат километр тоғ ва текисликдаги тропик ўрмонлар, 15 минг квадрат километр анбаҳзор (шу ердаги ўрмоннинг учдан бири) ва 13 минг квадрат километр техника экинлари плантацияси зарар кўрди ёки кунпаякун бўлди. Аниқ маълумот шундан далолат берадики, мамлакатдаги ялли қишлоқ хўжалик мулкнинг салкам ярми зарарланган.

Тўла бўлмаган маълумотларга таяниб шуни айтиш мумкин, 1961 йилдан 1969 йилгача 1 миллион 293 мингдан ортиқ киши заҳарланган. Кўп кишилар нобуд бўлган. Беморлардан бир қанчасининг аҳолини тадқиқ этиш натижаси шуни кўрсатдики, кейинги авлодларга ўтаётган ирсий зарарлар оқибати ўта ҳалокатли бўлиб, катта кулфат келтириши мумкин.

Ҳайвонот дунёси ҳам бундан мустасно эмас, албатта. Химиявий моддалар қушлар дунёси учун ҳам касаллик ва ўлим суръатини кучайтириб юборди. Ниҳоллари барқ уриб ётган юзлаб тропик ўрмонлар япроқсиз, қуруқ шох-шабгага айланди-қолди. Кўплаб районларда 20—30 километрлаб юрилганда ҳам биронта яшноқ дарахт, қуш ёки ҳашоратни учратиш амримаҳол.

Вьетнам зоологларининг шаҳодат беришларича, мамлакатнинг мангу яшил тропик ўрмонлари, кўплаб жониворлар химиявий моддаларни кўп қўллаш натижасидаги офатлардан, шу боис туғилган очликдан ҳалокатга маҳкум бўлди.

Вьетнамнинг ҳайвонот дунёси жуда нодир ва бетакордир. Қадимдан сақланиб қолган ва камайиб бораётган филу гиббон, каркидон ва тапир, ёввойи қўтос, қирғовул, тустовуқ, тимсоҳ ва тошбақа каби жониворлар фақат шу зонадагина учрайди, холос. Иссиқ ўлка ўрмонлари табиатшунослар учун ажойиб лаборатория ҳисобланади: шу ердаги икки минг гектарлик участкада тахминан икки мингдан ортиқ турдаги турфа ўсимликлар мавжуд. Бу демак, йирик бир Европа мамлакатининг гиёҳлар дунёсига тенг бойликдир.

Совет ва Вьетнам мутахассислари ёввойи жониворларга бой Чонгшон тоғли массивининг жанубий қисмида — Тай-Нгуен ясси тоғлигида бир қанча тадқиқот ўтказдилар. Ҳиндихитойдаги 51 камёб турнинг ярмидан кўпини майда жониворлар билан озиқланувчи ҳайвонлар ташкил этади, хусусан шулардан 17 таси Табиати муҳофазат қилиш Халқаро уюшмасининг ёрдамга муҳтож жониворлари рўйхатига ёзиб қўйилган. Булар қаторига майда жониворларни еб кун кўрувчи қадимги ҳайвонот дунёсининг вакиллари: бинтуронг, гарус қўтоси, лира буғуси, чўчкалар ва тўёқли буғулар, қора гиббон, ёввойи қўтос, кулранг қоплон ва бошқа кам учрайдиган турлар кирди. Илгарилари жуда кўп учровчи тустовуқлар ҳам эндиликда шу рўйхатда.

Бугунги кунда зарар кўрган районларда ҳаёт қайтадан жонланиши, инсон ва табиатга қарши қилинган урушнинг беҳисоб зиёнларини тугатиш учун бир қанча амалий ишлар ниҳоятда зарур бўлиб қолди.

Ўтказилган текширув ва тадқиқотлар ҳулосаси деярли бир хил: одамлар ва ҳайвонлар ўртасида юз бераётган касаллик ёки ўлимларнинг ягона сабабчиси — гербицидлар билан заҳарланишдир. Бу фалокатга эса Амазония территориясига кўп миқдордаги заҳарли моддалар сепишда етакчилик қилган Американинг «Доу кемикл» ва Бразилиянинг «Электронорте» кампаниялари айбдордирлар. Кампания раҳбарлари бундай фактларнинг ошқор бўлишидан кўрқиб нималар қилишмади! Бразилиянинг Пара-Белена штатида юз берган фожиалар аҳолининг унга қарши жим турмаслигини кўрсатди. Шу боис кампания аъзолари айбларини бўйинларига олиб, гербицидлар 1982 йилдан бошлаб қўлланила бошлагани ва то унинг заҳридан одамлар ўла бошлагунга қадар ишлатилиб келинганини айтишди. Америкаликлар Вьетнамда қўлланган дорилар ичида «Сариқ-қизғич модда» — 2,4,5 — Т деб аталувчи дефолиант ҳам бор эди.

Бу қанақа химиявий модда?

Ушбу саволга Америкаликларнинг ўзлари жавоб беришса маъқул иш бўлур эди. 1960 йилнинг ўзида «Доу кемикл» кампаниясидаги 60 ишчининг териси дори таъсирида яллиғланган. Уларнинг ҳаммасида марказий нерв системаси бузилган, муттасил чарчаш, мадорсизлик ва руҳий тушқунлик ҳолатлари кузатишган. Бошқа бир — Нью-Джерси кампанияси ишчиларида ҳам худди шу аломатлар сезилган. Аниқланишича, улар 2,4,5 — Т деб аталувчи гербицидлар ишлаб чиқариладиган жойда меҳнат қилишган. Вьетнамда рўй берган бу сингари заҳарловчи моддалар билан боғлиқ воқеалар шуни кўрсатадики, империализм ҳар қандай фойдали кашфиётни ҳам бузгун ниятлар учун, дориларни эса заҳар сифатида ишлатишдан тап тортмайди. Кўплаб мамлакатларда эса фитотоксин моддалар экин майдонлари ва боғларда инсонга зарар етказмасдан бегона ўтларни йўқ қилиш мақсадида қатъий нормада қўлланилади. Вьетнамда эса бу моддаларнинг қишлоқ хўжалигига ҳеч қандай алоқаси йўқ эди.

Бугунги кунда океан оша бир-биридан совуқ хабарлар келиб турибди. АҚШ ядро қуролини биринчи бўлиб қўлламастик

тўғрисидаги мажбуриятни қўполлик билан рад этиб келмоқда. Вашингтон маъмурияти космик урушлар учун тайёрларликни бошлаб юборди. Америка стратеглари химиявий ва биологик урушлар учун зўр бериб тайёрланишмоқда. Ҳозиргача «Доу кемикл», «Дайаменд алкали», «Юнироял кемикл», «Томпсон», «Монсанто», «Анзюл энд Томпсон-Гойорд» кампаниялари гербицид ишлаб чиқариб, жуда кўп миқдорда фойда олмақдалар ва химиявий урушнинг жирканч вакилларига айланишмоқда.

Ишончим комилки, жаҳон халқлари тинчлик душманларининг бундай кирдикорлари ва ҳийла-найрангларига қарамай, даҳшатли фожиани бартараф эта оладилар ва она Ермиз ям-шилликча, унинг осмони мусаффолигича сақланиб қолади. Тинчлик кучлари уруш кучлари устидан ғалаба қилади. Инсон бахтли бўлишни истайди. Агарда ўзига ҳавф солаётган офатни олдиндан билиб, унга қарши курашса бахтли бўлади ҳам.

«Юный натуралист» журналидан.



«ЕШЛИК» ЖУРНАЛИ
ВА ЮНЕСКОНИНГ
«ИНСОН ВА БИОСФЕРА»
ПРОГРАММАСИ ЎЗБЕКИСТОН
МИЛЛИЙ КОМИТЕТИ КОНКУРСИ

Инсоннинг ҳам моддий, ҳам маънавий эҳтиёжларини қондиришга қодир асосий манба табиатдир. Бизга маълумки, моддий олам узоқ эволюцион тараққиёт ҳосиласи. Она табиат эса кўз илғамас мутаносиблик ва мувозанат асосига қурилган.

Серқуёш диёримиз табиати ўсимликлар ва ҳайвонот дунёсининг ноёблиги, нодир қазилмаларга бойлиги ва жозиб иқлими билан ҳамisha кўзларни яшнатиб келган.

Илмий-техника инқилоби даврида саховатманд бу табиат қандай ўзгаришларга дуч келаётир, зарур-нозарур бу ислохлар пировард натижада қандай оқибатларга олиб бормоқда — бу савол табиийки, ҳеч бир кишини лоқайд қолдирмайди. Зеро, табиатга янгича муносабатларни шакллантириш ва уни кўз қорачиғидай асраш, бойликларидан эса тежамкорлик билан оқилона фойдаланиш ҳар биримизнинг, хусусан, биз ёшларнинг она замин олдидаги фарзандлик бурчимиздир.

Шу маънода «Ешлик» журнали ЮНЕСКОнинг «Инсон ва Биосфера» программаси Ўзбекистон Миллий Комитети билан ҳамкорликда табиатга меҳр-муҳаббат уйғотиш, она юрт табиатини тўтиёдек ардоқлаш, унинг маъданларидан тадбиркорона фойдаланиш ҳақидаги, шунингдек табиат жонқуярларини улуғловчи энг яхши шеърый, насрий ҳамда публицистик асарлар учун конкурс эълон қилади.

Ғолиблар йилнинг охирида маълум қилиниб, ЮНЕСКОнинг «Инсон ва Биосфера» программаси Ўзбекистон Миллий Комитети Фахрий ёрлиғи ҳамда таъсис этган мукофотлари билан тақдирландилар.

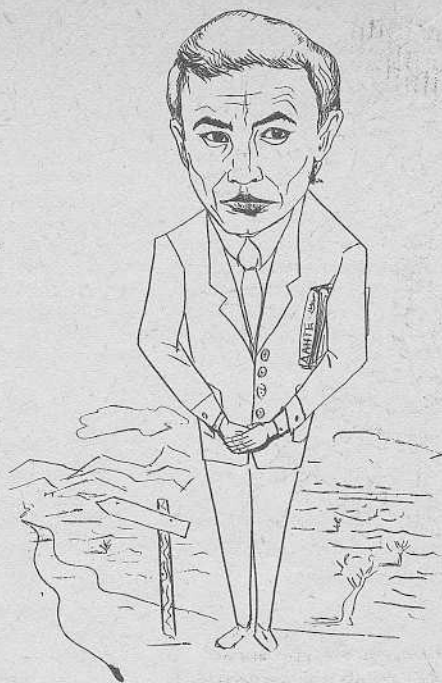
КОНКУРСГА МАРҲАМАТИ!

бошидан чиқаман-да, тушликка йўл оламан. «Қорин тўқ — ғам йўқ» деган мақолни ўйлаб топганга ҳар қандай мукофот ҳам камлик қилади. Тушликдан қайтгач ўзимни ўриндиққа ташлаб, столга бош қўяман. Шу денг бирам уйку босадими... «Ҳаётда биз эҳтиёжларимизни қондириш учун курашамиз» деб ўйлайман ва ҳеч қандай курашсиз «кураш»ни бошлайман, гоҳ эҳтиёжимни қондириб бўлгач, ўрнимдан тураману уйга равона бўламан. Кўпинча «кураш» муваффақиятсиз тугайди: «Бир эҳтиёжимни қондирилишига иккинчиси тўсқинлик қилса мен нима қилай?!»

Мана, ишдан ҳам қайтыпман. Кун бўйи ер чопиб чарчаган одамдай ҳис қиламан ўзимни. Адоқлаб бораётган душанбани алам билан койийман: «Энг расво кун бўлди-да ўзиям». Энди кеч, келаси душанбани мўлжалга оламан. Қўлларим мушт бўлиб тугилади.

Шашт билан ҳал қилувчи қарорга келаман:

— Бас! Етар сусткашлик! Энди бошлайман. Ғайратим бирам жўшяптики! Ҳаётни бошқатдан бошлаганим бўлсин! Эҳ, душанба тезроқ кела қолсайди!



Абдулла ОРИПОВ:

Сенга инсоф берсин, она табиат

Тинч эди хонадон, овул, кент, шаҳар,
Ногоҳ етди: «Ғўса — тўфон!» — деб хабар.
Бу не кароматинг, фалак, алҳазар,
Сенга инсоф берсин, она табиат.

Ким солмиш тоғларнинг бошига қутку,
Ё бобо қуёшнинг ҳазилими бу?
Ҳар нечук заминга етмасин қайғу,
Сенга инсоф берсин, она табиат.

Инсон қусурлардан холисмас ҳали,
Бирови мубориз, бирови дали.
Бугун ҳам ўзингда шафқатнинг гали, —
Сенга инсоф берсин, она табиат.

Зобит тиг қайрайди, комил экар гул,
Бир туйғу қалбимда йиғлайди нуқул:
Чўкиб кетмасайди бу дунё буткул...
Сенга инсоф берсин, она табиат.

Ҳалима ХУДОЙБЕРДИЕВА:

Яқинимсан

Ғўс тоғида ёнган чақмоқ, чақинимсан,
Сувга тўлиб оққан, анҳор, оқинимсан,
Шафқатингни дариг тутма, қадим дунё,
Жонимиз бир — яқинимсан, яқинимсан.

Азиз кунлар ўтмасинлар осон ва тунд,
Майли, кўкдан дўлу ёмғир, қорлар келсин,
Сулув қизлар йўлга чиқса, кўзи нигун,
Шамол қувиб, бошпанаси — ёрлар келсин.



Карим Баҳриев



Ким қандай ёзар эди...

Азалдан хаёл суришни яхши кўраман. Бир кунги газетани варақлаётим кўзим шундай хабарга тушди: «Ургут тоғларидан тушган сел Ғўсинг боғларини босди, уч-тўрт хонадонни безовта қилди...» Босиб ичаётганим кўк чойнинг таъсириданми, ҳар нечук ўйлаб кетдим: шоирларимиз бу ҳақда қандай ёзишган бўларди? Менинг назаримда, шундай шеърлар туғиларди...



Қизлар ўтар... Соҳилдаги уч-тўрт йигит
Йўл томонга бир қайрилиб қўймаслар-эй.
Дилим куяр, қайга кетди ул ошиқлар,
Булар нега аёлини сўймаслар-эй?!

Умримизга шиддат билан киргин, ботир,
Хоҳ ёримсан, хоҳ дўстимсан, хоҳ инимсан.
Шафқатингни дариг тутма сен ҳам дунё,
Жонимиз бир, яқинимсан, яқинимсан...

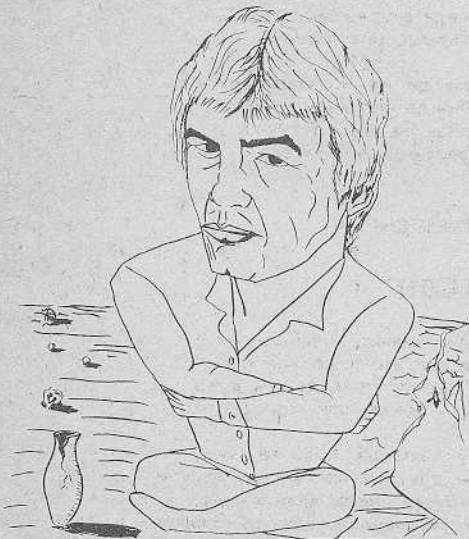
Мухаммад СОЛИХ:

* * *

Қирғоқда жим ўлтирибман.

Ана,
сувга тушиб кетди бир одам.
Шу ҳақда шеър ёзиш шартмикан?

Талпинар
қўлини қанотдай ёзиб.
Унинг кўзидаги қўрқувни
қай сўз билан тасвирлаш мумкин?



Мана, сув, кўммаган ёлғиз боши қолди, холос,
Унинг сунги қичқиригин кимга ўхшатсам?

Кўринмасдан кетди батамом.
Сувнинг юзи тинч

Қирғоқда жим ўлтирибман ҳануз.



Усмон АЗИМОВ:

Шафқат ҳақида баллада

Бўлди. Бас. Тугади улкан тўполон.
Шамолни ёпиниб жўнар довуллар.
Қолар қуш патидек ивиган жаҳон,
Сел ичра чўзилган илтижо қолар.

Кимдир боласини олар елкага,
Кимдир онасини ташлайди... сузиб.
Ана, танноз бир қиз чўзади кўлин,
Қутқариб қолгани — бир шода узук.

Алвидо, мангуга ичилган қасам
Алвидо, муҳаббат, шивир, ўпичлар —
Икки ёнга сузар икки севишган
Ширин жонларини қаттиқ опичлаб...

Ҳа?! Нега мен томон чўзаяпсиз қўл?
Авайлаяпсизми ўз жонингизни?
Узингиз қутқаринг. — мол-мулк эмас, йўқ, —
Сувга чўкаётган имонингизни.

Менми? Мен ҳеч кимга раҳм қилмайман!
Чиқсин ким қалбида ўт бўлса фақат.
Журъатсиз кимсага ачинмайман, бас,
Қўрқоқни шер қилар ортиқча шафқат.

Ишонманг «Бир кун бари зўр бўлар,
Ҳамма ботир бўлар», — деган гапларга.
Биз узоқ кетамиз. Қўрқоқ, доводирлар
Ярамас курашчан жасур сафларга...

Расмлар муаллифники.

Учиб битмадими қалбингизда ўч?
Аҳволингиз кўриб музлайди этим.
Ҳеч нарса олмадим, қўлларим бўм-бўш,
Сизларга хайр-хўш. Бўлди. Бас. Кетдим...

ТОМОШАБОФ

Монте-Кристо қўрғони

Париж шаҳридан унча узоқ бўлмаган Марли-лө-Руадаги Монте-Кристо кўчасида «Шато Монте-Кристо» деб аталадиган уй бор. Уни 1844 йилда машҳур француз адиби Александр Дюма — ота тиклаган. Шу уйда у яшаб ижод этган. Бу ерда «Уч мушкетёр», «Граф Монте-Кристо» асарлари яратилган.

Ёзувчи Сена дарёси қирғоғидаги қоя устида ўзига ёққан жойни харид қилган. Сўнгра усталарни чақириб шундай кўрсатма берган:

— Уйғониш даври услубига хос бир қўрғон қуришлар, ҳовуз ўртасида готик услубидаги кичик уйча ҳам бўлсин.

— Жаноб Дюма, бу ернинг тупроғи жуда бўш. Бинолар аста-секин нураб кетиши ҳам мумкин, — деб эътироз билдиришди қурувчилар.

— Унда икки қават ер остига қазинглар.

— Бу икки юз минг франкка тушади.

— Зарари йўқ, қураверинглар!

Тўрт юздан ортиқ асар ёзган сермахсул ёзувчи ўз даври учун жуда катта миқдорда гонорар оларди. Аммо уларни шундай осонлик билан сарфларди ҳам. У жуда тез ёзарди. Ҳовуз ўртасидаги ўзи «Иф қўрғони» деб ном берган уйчага беркинб олиб, тинимсиз ишлайверарди... Эрталабдан кечгача, гоҳида эса оқшомдан то тонггача уйда чироқ ўчмасди.

Ёзувчининг ҳовлиси чақирилган ва чақирилмаган меҳмонлар учун чинакам карвонсарой бўлиб қолганди. Албатта, бундай аҳвол узоқ давом этиши мумкин эмасди. Судхўрлар «Граф Монте-Кристо» муаллифидан қарзларини ундириб ола бошлашди. Афсуски, ёзувчи ўз қаҳрамонидек катта бойлик эгаси эмасди. Натижада унинг уйи ҳам қарзларга гаров сифатида олинди.

1853 йилда бу ҳовлида ёзувчининг ўғли — Александр Дюма маълум муддат яшаб турди. Бу ерда унинг «Диана де Лис» романи ёзилди. Шундан кейин «Шато Монте-Кристо» қўрғони яна кўплаб соҳибларни алмаштирди. Бизнинг давримизга келиб ҳовли ташландиқ аҳволга тушди. Уни бузиб ташлаш масаласи кун тартибига қўйилганда учта қўшни шаҳар муниципалитети биргаликда уни сотиб олдилар. Аммо ҳовли ҳозиргача таъмир қилингани йўқ.

Адиб ўз уйининг томини «А» ва «Д» ҳарфлари, яъни ўз фамилияси ва исмининг бош ҳарфлари билан безашни, деразаларга эса ўзи севган муаллифлар — Гомер, Софокл, Шекспир, Гёте, Байрон, Гюголарнинг тасвирини туширишни буюрганди. Кейинроқ улар ёнига ўз аксини ҳам туширди. Остида эса шундай деб ёздирди: «Мени севган кишиларни мен ҳам севаман».

АВТОРЛАРИМИЗ ◆ АВТОРЛАРИМИЗ

Хуршид ДАВРОН. 1952 йили Самарқанд шаҳрида туғилган. ТошДУнинг журналистика факультетини тугатган. «Қадрдон қуёш» (1979 й.); «Шаҳардаги олма дарахти» (1979 й.); «Тунги боғлар» (1981 й.); «Учиб бораман қушлар билан» (1983 й.); «Тўмариснинг кўзлари» (1984 й.) шеърли тўпламларининг муаллифи. Ўзбекистон Ленин комсомоли мукофоти лауреати. «Еш гвардия» нашриётида ишлайди.

Нурали МИСИРОВ. Жиззах областининг Зомин районида 1962 йили туғилган. 1982 йили Сирдарё Давлат педагогика институтининг Ўзбек филологияси факультетини тамомлаган. Урта мактабда ўқитувчи бўлиб ишлайди. Шеърлари республика матбуотида эълон қилинган. «Ешлик» журналида биринчи марта чиқиши.

Нодир НОРМАТОВ. 1950 йили Сурхондарё областининг Шеробод районида туғилган. В. И. Ленин номидаги Тошкент Давлат университетининг журналистика факультетини битирган. «Кўҳитанг ҳикоялари» (1977 й.) китобининг муаллифи. СССР Ёзувчилар союзининг аъзоси.

Нурулло ОТАХОНОВ. Фарғона области Ўзбекистон районининг Ойимча қақир қишлоғида 1955 йили туғилган. ТошДУнинг Ўзбек филологияси факультетини 1981 йили тугаллаган. «Дунё кенг»... (1986 й.) китобининг муаллифи.

Абдужалил ХУЖАМОВ. Самарқанд районида 1960 йили туғилган. В. И. Ленин номидаги Тошкент Давлат университетининг журналистика факультетини тугаллаган. Шеърлари республика матбуоти ҳамда «Ешлик», «Ешлик баёзи» каби альманахларда эълон қилинган.

Муҳаммад ЮСУФ. 1954 йили Андижон областининг Марҳамат районида туғилган. А. С. Пушкин номидаги Рус тили ва адабиёти институтини тамомлаган. «Таниш тераклар» (1985 й.) шеърли мажмуасининг муаллифи. Ғафур Ғулум номидаги Адабиёт ва санъат нашриётида ишлайди.

АВТОРЛАРИМИЗ ◆ АВТОРЛАРИМИЗ

Муқованинг биринчи ва тўртинчи саҳифаларини А. Селиванов ишлаган.